

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Reizen en de kunst van schrijven

Bakker, R.

Citation

Bakker, R. (2008, February 13). *Reizen en de kunst van schrijven*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12600>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12600>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

8, 9, 3, 69

P. Wagenaar. J. ad viv. del. 1790. F. Sanson. Sculp.

Ik heb geleerd, dat niets beter is,
dan zich te verhslyden, en goed te doen.
Predik. 3. v. 12.

Portret Pieter van Woensel: *Aanteekeningen, gebouden op eene reizge door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland, in de jaaren 1784-89.* I, Koninklijke Bibliotheek (signatuur 321M26)

Reizen en de kunst van schrijven

Pieter van Woensel in het Ottomaanse Rijk, de Krim en Rusland 1784 - 1789

Bakker. R.

Proefschrift Universiteit Leiden

Redactionele correcties: Henk Pel, Zeist

Lay-out en cover design: Gilles van Winsen, Ignis Ontwerp

Productie: Uitgeverij Christoffoor, Zeist

ISBN/EAN: 978-90-9022758-0

1e druk, januari 2008

© René Bakker

Reizen en de kunst van schrijven

*Pieter van Woensel in
het Ottomaanse Rijk,
de Krim en Rusland
1784 - 1789*

Proefschrift
ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus, prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 13 februari 2008
klokke 16.15 uur

door

René Bakker

geboren te Zwijndrecht (Z-H) in 1959

Promotiecommissie:

Promotor : Prof. dr. M.E.H.N. Mout

Co-promotor : Dr. A.H. de Groot

Referent : Prof. dr. E.O.G. Haitsma Mulier
(Universiteit van Amsterdam)

Overige leden : Prof. dr. J.S. Pollmann
Dr. J. Schmidt
Prof. dr. E.-J. Zürcher

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Inleiding	9
I	
Pieter van Woensel (1747 – 1808), leven en werk	25
- Achtergrond en opleiding van Pieter van Woensel	27
- Rusland (1771-1778)	32
- Een Hollandse Rus	37
- Arts en auteur (1778-1784)	40
- De reis naar het Ottomaanse Rijk	49
- De <i>Schoonhovensche Courant</i>	51
- De <i>Lantaarn</i>	53
- Van Woensel en het einde van de Republiek	54
- Doctor-generaal van de marine (1805-1808)	62
II	
De reis naar Istanbul, Anatolië en de Krim	65
- De reis naar Istanbul	67
- De pest	72
- Istanbul: de oude stad en Pera	76
- De reis door Anatolië naar de Krim	84
- De Krim	89
- De Vrede van Küçük Kaynarca (1774) en het begin van de Oosterse Kwestie .	92
- De Russische expansie naar het zuiden	97
III	
Aanteekeningen, een onconventioneel boek	101
- Van Woensels statistische benadering	103
- Oosters despotisme: een mist van vooroordelen	107
- Montesquieu weersproken	109
- De invloed van het klimaat op mens en bestuur	115
- Het actuele debat over het Ottomaanse bestuur	118
- Eccentric traveller	128
Conclusie	135
Kaart en illustraties	140
Archieven	155
Gedrukte bronnen	158
Scripties	161
Literatuur	162
Personenregister	172
Reizen en de kunst van schrijven (samenvatting)	174
Travelling and the Art of Writing (summary)	178
Curriculum Vitae	182

Voorwoord

Pieter van Woensels werk kwam op mijn pad toen het einde van mijn studie geschiedenis aan de Universiteit Leiden in zicht was, al weer zo'n twintig jaar geleden. Na eerst algemene geschiedenis te hebben gestudeerd, zette ik de studie voort bij de toenmalige sectie Turks van de Faculteit Letteren. Daar volgde ik een onderwijsprogramma over onder meer de hedendaagse geschiedenis van het Midden-Oosten, de geschiedenis van het Ottomaanse Rijk en de Republiek Turkije, Turks, Perzisch en de Ottomaanse taal. Aan het einde van de studie moest een onderwerp worden gekozen dat de gelegenheid gaf om in archieven onderzoek te doen en dat tegelijk een reële kans bood de eindschrijft succesvol af te ronden. Op aanraden van mijn toenmalige begeleider, Alexander de Groot, ben ik mij toen gaan verdiepen in Van Woensels werk.¹ Die wending is achteraf bekeken het startpunt van dit proefschrift geweest.

Het schrijven van een proefschrift is een vrij eenzame zoektocht, zeker wanneer deze wordt ondernomen als zogenaamde buiten-promovendus. Ik kan rustig zeggen dat ik een optimistische natuur heb, maar desondanks heb ik ook momenten gekend dat het manuscript voor langere tijd terzijde werd gelegd omdat het enthousiasme en het plezier in het werken waren verdwenen. Als je naasten ziek worden, overlijden en wat kan een mens al niet meer meemaken in het leven, wordt een manuscript in belang gereduceerd tot slechts een stapel papier die geduldig wacht. Zonder betrokken omstanders, die me stimuleerden om na verloop van tijd het werk weer aan te vatten, was het er waarschijnlijk niet van gekomen dit boek af te schrijven. Maar het zijn niet alleen persoonlijke omstandigheden die een mens dwingen tot bezinning. Pieter van Woensel bleek een achttiende-eeuwse duizendpoot te zijn die zich voor tal van onderwerpen en thema's interesseerde en die zich op nogal verschillende gebieden manifesteerde. De wereld van deze intellectueel was onwaarschijnlijk groot en veelzijdig. En dit dwong tot het maken van keuzes en onderzoek op gebieden die tot dan toe geheel onbekend voor me waren, in de wetenschap de kans te lopen dat het resultaat door de ware specialist te licht zou worden bevonden. Te weinig literair historisch voor de een, te weinig specifiek over de Ottomaanse geschiedenis, terwijl voor een ander het persoonlijk leven van Van Woensel nu juist meer aandacht zou verdienen.

Het schrijven van een proefschrift is niet bepaald bevorderlijk voor het sociale leven, wat niet wegneemt dat velen me in de loop der tijd hebben geholpen. Tal van mensen heeft zich voor me ingezet, en die wil ik graag bedanken voor hun medeleven en steun. Eric Fischer is degene geweest die me stimuleerde de draad weer op te pakken toen ik herhaalde malen werd afgewezen na de aanvraag voor een beurs. En inderdaad: het kan ook anders.

De volledige familie van mijn vrouw, die Melda heet, heeft meegeleefd, zich met de kinderen bemoeid en waar nodig bij tijd en wijlen hand en spandiensten verricht. Laurent de Pury en zijn familie hebben een buitengewoon positieve invloed op mijn leven gehad. De afgelopen twintig jaar hebben we elkaar elke winter in Le Riret (Haute Savoie) met Kerstmis en Oud en Nieuw gezien.

1 A.H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A history of the earliest diplomatic relations 1610-1630* (Leiden/Istanbul 1978) 336.

Onze gesprekken aan de keukentafel zou ik voor geen goud hebben gemist, wat ook geldt voor het gezamenlijk bomen kappen in het bos en het zagen en kloven van de winterse houtvoorraad. Laurent, je was altijd bereid om af te dalen naar Genève en in de Bibliothèque Publique et Universitaire boeken voor me te bestellen. Het werken aan dit manuscript heeft in jullie huis, in een luie stoel bij het haardvuur, altijd een extra dimensie gekend.

Mijn vader en mijn moeder ben ik dankbaar voor de opvoeding die ze me gezamenlijk gegeven hebben en de warmte die mijn thuis altijd heeft gekenmerkt. Aafje Liehsner, Lieneke Gazan, Frans van Rooijen, Lenie Groeneweg, Cécile de Pury en Sebiha Elma horen ook thuis in dit rijtje van ouderen, die me elk op hun manier hebben gevormd en gestimuleerd.

Wat zou een onderzoeker zijn zonder fatsoenlijke hulp in bibliotheken. Tijdens mijn onderzoek ben ik in Nederland en Zwitserland louter behulpzame medewerkers van bibliotheken tegengekomen. Een weldaad. In het bijzonder dank ik de medewerkers van de mediatheek aan de Kleiberg in Apeldoorn: geen vraag mijnerzijds was hun ooit te veel. Een woord van dank richt ik ook aan mijn collega's van de Politieacademie, waar collegialiteit bepaald geen hol begrip is, integendeel: ik werd weliswaar regelmatig geplaagd met mijn onderneming, maar stootte nooit op onbegrip. Cees Kwanten en Gert Vogel in het bijzonder wezen me keer op keer op interessante literatuur, waarvoor dank.

Rest me tot slot mijn vrouw, Melda Mijde, te danken voor haar geduld en haar stimulans in de afgelopen jaren. Welbeschouwd ben jij Melda degene die dit allemaal heeft veroorzaakt. Na de eerst ontmoeting – de bliksem sloeg in – en onze uiteindelijke verbinding, heb ik met een voor mij nieuwe wereld intensief kennis kunnen maken. Ik heb er geen spijt van gehad.

Amersfoort,
2 december 2007

Inleiding

Dit verhaal is een geschiedenis waarin Pieter van Woensel (1747-1808) centraal staat. Geboren in Haarlem, was hij door zijn ouders bestemd om predikant te worden, maar na een aantal jaren studie zag Pieter van Woensel af van een verdere theologische opleiding en vervolgde hij zijn studie in Leiden, waar hij aan de universiteit tot arts werd opgeleid en in 1770 promoveerde. Enige tijd later vertrok hij naar Sint Petersburg, waar hij in een militair hospitaal werkte en proefnemingen met kwik als middel tegen de pokken uitvoerde. In 1778 keerde hij terug in de Republiek en werd hij marinearts. Van Woensel vertrok in 1784 naar het Ottomaanse Rijk en de Krim, die in 1783 door Rusland was geannexeerd. Tijdens deze reis bestudeerde hij de pest. In 1789 keerde Van Woensel in de Republiek terug. Later ging hij alleen nog voor korte perioden op reis.

Van Woensel verrichtte in Rusland en het Ottomaanse Rijk medisch onderzoek, maar hij schreef ook boeken over het bestuur en de bevolking van deze landen. In 1781 verscheen na zijn eerste verblijf in Sint Petersburg *De tegenwoordige staat van Rusland*. In 1791 en 1795 publiceerde hij *Aanteekeningen, gehouden op eene reizge door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland in de jaaren 1784-1789.*, een opmerkelijke studie over zijn reis in de gebieden van de Ottomaanse sultan en die van de Russische keizerin.² *Rusland beschouwd*, zijn tweede boekwerk over Rusland, verscheen in 1804.³

Reisverhalen en beschrijvingen van buitenlandse volkeren en hun gebieden waren uitermate populair in de achttiende eeuw en vonden gretig aftrek bij het publiek. Reizen was duur, tijdrovend en in meerdere opzichten levensgevaarlijk, maar werd gezien als nuttig omdat de verkenning van de wereld de samenleving een schat aan kennis en kapitaal had gebracht. Het aantal landen dat werd bezocht nam toe en rond 1750 was het aantal witte vlekken op de wereldkaart sterk afgenomen. Onbeschreven gebieden waren vooral te vinden in de continentale binnenlanden, die amper werden bezocht.⁴ In deze

2 [P. van Woensel], *Aanteekeningen, gehouden op eene reizge door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland, in de jaaren 1784-89*. (Constantinopolen AH 1206 en AH 1209) [Amsterdam 1791 en 1795] signatuur UBL: 351 F 17-18; www.dbnl.org: de tekst van *Aanteekeningen* is on-line raadpleegbaar. De Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (dbnl) geeft een diplomatische weergave van de beide delen van *Aanteekeningen*, die is gebaseerd op het exemplaar van de UBL.

3 [P. van Woensel], *De tegenwoordige staat van Rusland* (Amsterdam 1781) signatuur UBA: UBM 1707 E22; P. van Woensel, *Rusland beschouwd met betrekking tot zijne aardrijkskundige en natuurlijke legging, de bevolking, zijn hoofdstad St. Petersburg, de regeering, het krijgswezen, zijn finantien, de nationale industrie, zijne politieke belangen* (Haarlem 1804) signatuur KB: 227 N 1.

4 J. Stagl, 'Die Apodemik oder "Reisekunst" als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung', in: M. Rassem, J. Stagl (eds.), *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16.-18. Jahrhundert* (Paderborn 1980) 144; S. Franke, *Die Reisen der Lady Craven durch Europa und die Türkei 1785-1786: Text, Kontext und Ideologien* (Trier 1995) 17.

tijd hadden kolonisten en handelsmaatschappijen uit allerlei Europese landen wel vaste grond onder de voet gekregen in elk denkbaar continent, maar de inheemse volkeren waren niet onderworpen of tot onderdeel geworden van handelsimperia. In militair, technisch en intellectueel opzicht hadden de Europese staten nog niet de doorslaggevende voorsprong die kenmerkend was voor het industriële tijdperk in de negentiende eeuw.

De reisbestemmingen van Europeanen rond 1750-1800 zijn in vijf categorieën onder te verdelen. Ten eerste het islamitische gebied rondom de Middellandse Zee, dat bestond uit Marokko en het Ottomaanse Rijk. Dit was bekend terrein dat gewoonlijk door diplomaten, pelgrims, handelaren en zeelui werd bezocht. De tweede grote reisbestemming vormden de Aziatische rijken, die tot ongeveer 1800 intacte bestuurseenheden bleven en buiten de invloedssfeer van de Europese machten vielen. China, Japan, Korea en staten als Siam (Thailand) zijn goede voorbeelden, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Perzië of het rijk van de moslimse grootmoguls in India, die vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw in hun voortbestaan werden bedreigd. De Indische archipel vormt een derde categorie, met als middelpunt het Nederlandse handelsimperium, dat Batavia als bestuurscentrum had. Deze bestemming was vrij gemakkelijk te bereizen, want tussen de Republiek en Batavia bestonden geregelde verbindingen. Ook zogenaamde primitieve volkeren werden druk bereisd, zoals de steppenvolkeren in de door Rusland bezette toendra's van noordelijk Azië, de Indianen in de beide Amerika's of de Europese provinciale bevolking in perifere gebieden buiten het centrum van beschaving, zoals de Hooglanders van Schotland, de plattelandsbevolking van Bretagne of de Laplanders in het hoge noorden. In het werk van Van Woensel komt een aantal verwijzingen voor naar wat hij noemde "Westfaalsche kinkels", seizoensarbeiders die in de Republiek voor boeren gras maaiden, hooiden en ander gespecialiseerd werk uitvoerden. Zij kwamen vaak uit Westfalen, dat ook beschouwd werd als een onderontwikkeld gebied. Een vijfde categorie vormden de onbeschreven gebieden, die werden bereisd om ze te ontsluiten en in kaart te brengen.⁵

Net als de gebieden die door reizigers werden bezocht zijn ook hun reizen te categoriseren. Zo kende de westerse wereld vanouds gezantschapsreizen, die naar de hoven van de grote Aziatische rijken voerden. Een beroemd voorbeeld is Ogier Ghiselin van Boesbeeck, beter bekend onder de naam Busbequius (1520-1591), wiens boek over zijn diplomatieke missies naar het Ottomaanse Rijk ten tijde van Süleyman de Grote in 1589 uitkwam.⁶ Handelsreizen

5 J. Osterhammel, 'Reisen an die Grenzen der Alten Welt. Asien im Reisebericht des 17. und 18. Jahrhunderts', in: P.J. Brenner (ed.), *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur* (Frankfurt am Main 1989) 224-228; J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 1984).

6 Z. von Martels (ed.), *Ogier Ghiselin van Boesbeeck Vier brieven over het gezantschap naar Turkije* (Hilversum 1994); Z.R.W.M. von Martels, *Angerius Gisleinius Busbequius. Leven en werk van de keizerlijke gezant aan het hof van Süleyman de Grote* (Groningen 1989).

bleven in de regel beperkt tot havensteden of kustgebieden. Missionarissen – zoals de jezuïeten in China – reisden naar regionen die als ontoegankelijk werden beschouwd. In de zeventiende eeuw ontstond een ander soort reis, dat door verschillende Europese hoven werd geïnitieerd en gestimuleerd: de wetenschappelijke reis. Zo'n reis werd bijvoorbeeld ondernomen door de botanist Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708), die rond 1700 in Griekenland en Klein Azië onderzoek verrichtte, en waar Van Woensel in zijn werk naar verwees. En als laatste categorie: de individuele reiziger die uit nieuwsgierigheid, uit wanhoop of verveling, de wereld wilde verkennen.⁷ De reis van Pieter van Woensel naar het Ottomaanse Rijk behoorde tot de voorlaatste categorie: de wetenschappelijke reis.

Van Woensels reis naar het Ottomaanse Rijk had niets te maken met de zogenaamde Grand Tour, die binnen de categorie van individuele reizigers een aparte plaats innam. De Grand Tour was een vorm van reizen die rond 1600 in zwang kwam en aanvankelijk werd ondernomen door adellijke jonge heren en jongeren uit de hoge burgerstand, meestal met het doel in het buitenland te worden opgeleid en een brede blik gecombineerd met wereldwijsheid te verwerven. Na ongeveer 1750 werd het reizen iets gewoner en de Grand Tour kreeg meer het karakter van een plezierreis in plaats van een educatieve reis. Van de meeste reizen maakten Engeland, Frankrijk, Duitse staten, de Republiek en ook Italië deel uit als bestemming, afhankelijk van de herkomst van de 'toeristen'. De Republiek en Engeland werden bijvoorbeeld bezocht om nieuwe technieken met eigen ogen te zien en Parijs was tot ver in de achttiende eeuw een verplicht reisdoel vanwege de hoge cultuur en de verfijnde smaak die in Europa toonaangevend waren. De Grand Tour was vooral een beweging vanuit het noorden van Europa naar het aangenaam warme zuiden, in het bijzonder Italië, met Rome als hoogtepunt, waar de talrijke antieke overblijfselen - de wortels van de beschaving - konden worden bewonderd. Er zijn ook banale redenen te noemen waarom jonge mensen uit de gegoede kringen op reis gingen: het verlangen los te staan van het toezicht van ouders en omgeving, verveling, het vooruitzicht seksuele escapades te beleven en talloze drinkgelagen te doorstaan. Ouders zagen de gevaren, maar waren tegelijk geneigd grote sommen geld te spenderen omdat algemeen gedacht werd dat reizen een positieve uitwerking had op de ontwikkeling van de jonge geest. Het Ottomaanse Rijk, inclusief Griekenland, kwam pas in het laatste kwart van de achttiende eeuw als reisdoel in beeld voor wat betreft de Grand Tour. Reizen in het Ottomaanse Rijk was aan strikte regels gebonden: het bestuur schermde het land af voor reizigers van buiten de islamitische gebieden. Individuele verblijfsvergunningen en reisvergunningen werden wel afgegeven, maar gewoonlijk alleen aan handelaren, diplomaten en wetenschappers.

Toen Van Woensel het Ottomaanse Rijk bezocht, was het gemakkelijker geworden een reispas te verkrijgen, al hing ook dat af van de nationaliteit van de reiziger. Een Rus kreeg in deze tijd geen reispas, een reiziger uit de Republiek wel:

7 Osterhammel, 'Reisen an die Grenzen der alten Welt', 228-229.

met Rusland verkeerde het Ottomaanse Rijk op gespannen voet, terwijl met de Republiek sinds 1612 onafgebroken vriendschappelijke betrekkingen bestonden. Oorlog hadden de twee naties nooit met elkaar gehad, de enige problemen in hun relatie werden veroorzaakt door de Noord-Afrikaanse kaapvaart, georganiseerd vanuit stadstaten die nominaal onder Ottomaans gezag vielen.⁸

Door de toename van het aantal reizen ontstond in de zestiende eeuw een literair genre dat *ars apodemica* werd genoemd, de kunst van reizen. De *ars apodemica* wilde met praktische aanwijzingen het nut van reizen maximaliseren. Een reis zonder doel was geen reis, maar een dwaaltocht, een nutteloze onderneming, dat was kernachtig gesteld de boodschap van dit genre. De *ars apodemica* behandelde argumenten voor en tegen het reizen, gaf medische adviezen en goede raad op het gebied van voeding, de houding ten aanzien van godsdienstige kwesties, praktische zaken variërend van de juiste keuze van kleding tot adviezen op het gebied van gedrag en houding in het algemeen. Reizigers werd aangeraden onbevooroordeeld op reis te gaan en open te staan voor de realiteit en te letten op zaken die in de eigen samenleving van nut konden zijn. Ook methodiek kwam aan bod: waar moest de reiziger zijn aandacht op vestigen en hoe moest hij zijn informatie vergaren? Niet alleen staatslieden, geleerden en hoge functionarissen, maar ook handwerkslieden, zeelui, kooplieden, boeren en vroedvrouwen konden bruikbare informatie verschaffen, met name over zaken die in geen boek beschreven waren. Met werkelijk iedereen diende een reiziger zich te kunnen verstaan in het belang van zijn informatieverzameling.⁹

Van Woensel liet zich in zijn werk op een aantal plaatsen uit over het nut van reizen en gaf er blijk van de *ars apodemica* goed te kennen. Hij was een voorstander

8 C. Chard, H. Langdon (eds.), *Transports. Travel, pleasure, and imaginative geography, 1600-1830* (New Haven/Londen 1996) 6-7, 20-24; Voor een Nederlandse 'grand tourist': A. Doedens, L. Mulder, *Een levenslustig heer op reis naar de Oriënt. Brieven van Johan Raye, heer van Breukelermaart 1764-1769* (Baarn 1987); het verslag van de reis: J. Raye, *Voyage en Allemagne et au Levant* (z.p. z.j.) signatuur KB: Hs 133 M 59-60; A. Frank-van Westrienen, *De groote tour* (Amsterdam 1983); O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584-1810* (Den Haag 1976) 312; B. Dolan, *Exploring European frontiers. British travellers in the age of Enlightenment* (Londen 2000) 12-14, 115; J. Black, *The British and the grand tour* (Londen 1985) 16-17, 232-248; J. Black, *Italy and the grand tour* (New Haven/Londen 2003) 1-17; R. Shackleton, 'The Grand Tour in the eighteenth century', in: D. Gilson, M. Smith (eds.), *Robert Shackleton. Essays on Montesquieu and on the Enlightenment* (Oxford 1988) 361-373; J. Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens. Europa und die asiatischen Reiche im 18. Jahrhundert* (München 1998) 105-106.

9 J. Stagl, *A history of curiosity. The theory of travel, 1550-1800* (Chur 1995) 70-81.

van het reizen ter voorbereiding op een ambt, want op die manier kon een opgroeiend regent wijsheid opdoen en een veelzijdige blik ontwikkelen. “Haar groot school is de waereld en de ommevang met menschen. [...] Zo ik ’t staatswezen van een Republiek te regelen hadt, niemand zou in hare regeeringe worden toegelaten, ten zy hy op zyn minst twee jaren buiten ’s lands geweest was. Niets is beter geschikt, om het verstand te openen voor de wysheid.” De omgang met mensen van verschillende standen gaf de bereisde mens volgens hem een ongedwongen en gemakkelijke houding, die onontbeerlijk was voor staatslieden en diplomaten als zij hun ambt succesvol wilden uitoefenen. Reizen was “de steevigste borstel tegen den nationaalen, dien lelijken hoogmoed, de kwaal der gansche menschelijke natuur. Zij ontsluiten den geest uit den kerker van vooroordeelen, van kleine, onedele, burgerlijke, schoolsche, land- stad-familie- enz. eigene meeningen, die onze denk-vermogens des te nauwer knellen, naarmate de kring, waarin wij geleefd hebben, enger is.” Niet alleen de persoonlijke ontwikkeling werd door het reizen gestimuleerd, dit gold eveneens voor de economie of de gezondheidszorg van het vaderland van de reiziger. In het buitenland bestonden tal van nuttige uitvindingen en toepassingen, die een reiziger op zijn reis kon waarnemen en beschrijven. Van Woensel ging bijvoorbeeld in op het medische nut van badhuizen, hij beschreef de Turkse gewoonte yoghurt – “Jouwrt” – door middel van een droogproces in te dikken en op reis aan te lengen met water, waarbij hij de heilzame werking van deze zuivel drank tegen scheurbuik uiteenzette, voor een zeevarende natie geen onbelangrijk detail. In het Ottomaanse Rijk had de burger ruimschoots de beschikking over schoon water, waarom zou de Nederlandse overheid dit gebruik niet navolgen en een waterleidingnet aanleggen? Van Woensel wees er op dat reizen gevaarlijk was voor de psyche, het maakte de mens ontevreden met het dagelijks bestaan in zijn land, een gemoedstoestand die hij “woelachtigheid” noemde. Alles overziende was het geen uitgemaakte zaak dat een reiziger een gelukkiger mens was dan degene die “nimmer uit ’s moeders keuken was”.¹⁰

De cumulatie van kennis leidde in de zeventiende eeuw tot de opkomst van een universitaire discipline die *notitia rerum publicarum* werd genoemd, de studie van de wijze waarop landen werden bestuurd, gebaseerd op de uitoefening van het recht in uiteenlopende hoedanigheden als staatsrecht, publiek recht, strafrecht en dergelijke. Deze ontwikkeling leidde in de achttiende eeuw in Duitsland tot het ontstaan van een juridische hulpwetenschap, die *Statistik* werd genoemd, wat neerkwam op het begrip ‘statenkunde’ of ‘staatsgeleerdheid’. Van reisbeschrijvingen werd in de statenkunde dankbaar gebruik gemaakt,

10 Pamflet Knuttel 19903: D.M.W.V.P. [P. van Woensel], *Vertoog over de Opvoedinge van een Nederlandsch Regent* (Amsterdam 1781) 9-11; VW, *Aanteekeningen* I, 1-7, 91-97; VW, *Aanteekeningen* II, 49-50; VW, *De Lantaarn* (1798) 1-38; VW, *Rusland beschouwd*, inleiding: “Zich te verplaatzen behoedt de ziel voor schimmel, zo als het roeren bewaart het water voor ’t stinken, en de vischen die ’er in zwemmen, voor ’t sterven.”

want reizigers waren juist degenen die de buitenwereld onderzochten en hun kennis bij terugkomst op schrift stelden.¹¹

Van Woensel was zowel arts als schrijver. Zijn medische werk wordt echter niet genoemd in de Nederlandse medische geschiedenis. In de studie van A.E. Leuftink, *Harde heelmeesters: zeelieden en hun dokters in de 18e eeuw*, komt Van Woensel niet voor en evenmin in het overzichtswerk van G.A. Lindeboom, *A classified bibliography of the history of Dutch medicine 1900-1974*.¹² De dissertatie van W. Rutten over pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de 18e en 19e eeuw gaat ook niet in op Van Woensels werk, terwijl dat gezien diens onderzoek naar de pokken wel in de lijn der verwachting zou liggen. In internationale medische studies wordt Van Woensel slechts een enkele keer genoemd. De drie standaardwerken over de pest in het Ottomaanse Rijk van Daniel Panzac behandelen Van Woensel niet. Maar J.T. Alexander merkte hem in *Bubonic plague in early modern Russia* wel op als een van de vele dokters die bijdroegen aan de medische ontwikkeling van het achttiende-eeuwse Rusland.¹³

De eerste die na de dood van Pieter van Woensel een beschouwing aan Van Woensel wijdde was A. van der Willigen. Hij was enthousiast over Van Woensels oeuvre en roemde diens originaliteit. Van der Willigen meende dat Van Woensel als geboren Haarlemmer een plaats in de annalen van de stad verdiende. “Hij was een zonderling man, eene soort van stoisch filosoof, leefde ongehuwd en

11 Stagl, *A history of curiosity*; Osterhammel, *Die Entzänberung Asiens*; H. Fischer, ‘Das Osmanische Reich in Reisebeschreibungen und Berichten des 18. Jahrhunderts’, *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit* 10 (1983) 113-143; M. Stolleis, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. I Reichspublizistik und Polizeywissenschaft 1600-1800* (München 1988) 309-320; U. Hentschel, ‘Die Reiseliteratur am Ausgang des 18. Jahrhunderts. Vom gelehrten Bericht zur literarischen Beschreibung’, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 16 (1991) 51-83; C.J.H. Jansen, ‘The teaching of statistics in the eighteenth century at the law faculties of the Republic of the United Provinces’, in: P.M.M. Klep, I.H. Stamhuis (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850* (Amsterdam 2002) 157-159.

12 A.E. Leuftink, *Harde heelmeesters: zeelieden en hun dokters in de 18e eeuw* (Zutphen 1991); G.A. Lindeboom, *A classified bibliography of the history of Dutch medicine 1900-1974* (Den Haag 1975).

13 D.Panzac, *La peste dans l’Empire Ottoman 1700-1850* (Leuven 1985); idem, *Quarantaines et lazarets. L’Europe et la peste d’Orient* (Aix-en-Provence 1986); idem, *Population et santé dans l’Empire Ottoman (XVIIIe-XXe siècles)* (Istanbul 1996); J.T. Alexander, *Bubonic plague in early modern Russia. Public health and urban disaster* (Baltimore/Londen 1980) 284, 292, 295; W. Rutten, *De vreselijkste aller harpijen. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de 18e en 19e eeuw* (‘t Goy-Houten 1997); in H.E. Müller-Dietz, *Der russische Militärarzt im achtzehnten Jahrhundert* (Berlijn 1970) 188, is *Der gegenwärtige Staat von Rußland* opgenomen, de Duitse vertaling van *Tegenwoordige staat van Rusland*.

scheen weinig behoeften te hebben. [...] Dat P. van Woensel een zelfdenker was en vele dingen uit een wijsgeerig oogpunt beschouwde en anders inzag, dan het gros der menschen, blijkt uit zijne geschriften; hij had veel oorspronkelijks, en overal straalt menschen- en wereldkennis door.”¹⁴

Toen na Van Willigen Conrad Busken Huet (1826-1886) in 1863 over Van Woensel schreef, bleek dat hij in Nederland in het vergeetboek was geraakt.¹⁵ Een literair genie was Van Woensel volgens Busken Huet niet, zijn reisverhalen waren als los zand gecomponeerd, gelardeerd met voetnoten die geregeld de lopende tekst volledig overwoekerden. Zijn manier van denken en schrijven was warrig en fragmentarisch, met “overal eene aan wanorde grenzende afwisseling”.¹⁶ Als gevolg hiervan kwam hij in zijn *Aanteekeningen* niet verder dan de rol van ‘aantekenaar’ en bleef zijn werk onvoltooid. De versnippering in zijn werk en de gelijkenis met de journalistiek verhinderde dat het nageslacht het werk naar waarde schatte.¹⁷ Hij was in de ogen van Busken Huet typisch een achttiende-eeuwse vrijdenker, de anti-kerkelijkheid was in zijn gehele werk te herkennen. Door de omgang met de gedegeneerde Grieken in het Ottomaanse Rijk en onder invloed van Edward Gibbons *Decline and fall of the Roman Empire* (1776-1788) kwam Van Woensel tot een on-Hollandse mening over de geestelijke stand. Hij vond dat alle uitspraken en geschriften van de clerus in het belang van de geestelijke volksgezondheid een controle door keurmeesters moesten ondergaan, wat bij de oud-predikant Busken Huet afkeuring opriep. Die was van mening dat het onchristelijke denken van de achttiende-eeuwse intellectuelen leidde tot een nieuwe vorm van dogmatisch denken, die hij afwees, net als hij dat bij al te dogmatische christenen in zijn eigen tijd deed. In Van Woensel herkende hij een latitudinarist, iemand die in zijn geloof veel speelruimte liet aan het geweten, een tegenhanger van het rigorisme. In het licht van de godsdienstige herleving in de negentiende eeuw was zijn houding geen vergrijp tegen de goede zeden, men moest Van Woensel volgens Busken Huet in zijn tijd plaatsen.¹⁸ Hij was in de ogen van Busken Huet geen beoefenaar van wetenschap, maar een kosmopoliet, bedreven in de “landgeschiedenis” en geïnteresseerd in maatschappelijke en staatkundige verhoudingen: “Hij behoort tot de klasse dier schrijvers, van wie men wel veel leeren kan, doch die bij uitnemendheid schrijvers, letterkundigen zijn.”

14 [A. van der Willigen], ‘Levensberigt wegens P. van Woensel’, *Vruchten van de Rederijkamer de Wijngaardranken* (Haarlem 1833) 92.

15 C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken* I (Haarlem z.j.) 107-139; idem, *Litterarische fantasien en kritieken* XXIV (Haarlem z.j.) 163-201; www.dbnl.org; *Litterarische fantasien en kritieken* I-XXV is on-line raadpleegbaar.

16 Busken Huet, *Litterarische fantasien* I, 110.

17 Busken Huet, *Litterarische fantasien* I, 109-112.

18 Busken Huet, *Litterarische fantasien* I, 120-128.

Wat hem aantrok in de man was zijn onpartijdige houding in een tijdperk dat werd verscheurd door politieke twisten: Van Woensel was niet te duiden als een aanhanger van de stadhouderlijke partij noch als een tegenhanger, een patriot. Zijn tijd kende een rijke cultuur van schotschriften en pamfletten waarin politieke tegenstanders door het slijk werden gehaald, maar Van Woensel leek boven de partijen te staan, hij deed hier niet aan mee. Toch sprak uit diens werk een gedreven betrokkenheid bij het wel en wee van de natie, wat vooral gold voor zijn talrijke artikelen in De *Lantaarn* over ontwikkelingen in de Republiek. Dit leverde hem de waardering op van Busken Huet die hierin een moderne en ‘nationale’ kwaliteit zag, Van Woensel was voor hem een schrijver die zijn tijd ver vooruit was in politiek denken en handelen. De politieke neutraliteit en zijn vermogen de zaken uit nationaal oogpunt te beschouwen konden menigeen tot voorbeeld strekken.¹⁹ Na Busken Huet besteedden nog andere auteurs aandacht aan Van Woensels oeuvre. In een aantal handboeken, monografieën en periodieken werd geregeld verwezen naar zijn werk, waarbij vooral De *Lantaarn* de aandacht trok. Een blad vernoemde zich zelfs naar zijn illustere voorganger, De *Lantaarn*.²⁰

De zoektocht naar de plaats in de geschiedenis van de Nederlandse literatuur van Van Woensels werk is in de tweede helft van de twintigste eeuw door neerlandici voortgezet. De vraag of zijn oeuvre tot de literatuur gerekend kon worden bleek niet altijd eenvoudig te beantwoorden, wat te maken had met het gegeven dat Van Woensel geen gedichten, toneelstukken, romans en dergelijke heeft geschreven, van een onmiskenbaar literair oeuvre is in die zin geen sprake.²¹ In een zestal eindschrijftjes van de vakgroep Nederlands van de Universiteit van Amsterdam reconstrueerden studenten in de loop van drie decennia een beeld van de auteur Van Woensel, gebaseerd op tal van interessante biografische en bibliografische details. Bij Van Woensel ontwaarden ze moderne trekjes, zoals de pleidooien die hij hield in zijn *Lantaarn* voor hervormingen. De vrije stijl van schrijven met de opmerkelijk lange voetnoten in *Aanteekeningen* sprong weer in het oog, net als het levendige taalgebruik en zijn antiklerikale houding. Van Woensels betoog dat de Ottomanen Rusland uit defensief oogpunt zouden moeten dreigen met een bacteriologische oorlog – nog zo’n moderne trek – trok de belangstelling. In de scriptie van Wesselo is een ‘oplossing’ gevonden voor de onduidelijke positie die Van Woensel innam in de literaire geschiedenis: hij werd een ‘litteraire randfiguur’ genoemd, een auteur die geen literatuur schrijft maar die vanwege de originaliteit van zijn ideeën en zijn schrijfstijl wel degelijk in literaire

19 Busken Huet, *Litterarische fantasien*, I, 135-139.

20 P. van Woensel, *Reisberinneringen* (Leiden 1875); A. Hanou (ed.), *Pieter van Woensel. De Lantaarn* (Amsterdam 2002) 123; bespreking van *De Lantaarn* door G. van Rijn, in: *Rotterdamsche Librije* 2-3 (1890); G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandse letterkunde* VI (Groningen 1910); F.L.W.M. Buisman-de Savornin Lohman, *Laurence Sterne en de Nederlandse schrijvers van c. 1780 - c. 1840* (Wageningen 1939) 74-77, 82-84; E. Jongejan, *De humor-“cultus” der Romantiek in Nederland* (Zutphen 1933) 202-203.

21 *Tirade* 29 (1957) 141-144, 163; M.C.A. van der Heijden (ed.), *Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875* (Utrecht / Antwerpen 1968) 37.

handboeken thuishoort. De bloemlezing die voortkwam uit deze scriptie was de eerste moderne tekstuitgave, die lange tijd de enige algemeen beschikbare ingang was tot het werk van Van Woensel. De universitaire scripties zijn interessant omdat ze gezamenlijk het meest uitgebreide onderzoek vormen dat in de neerlandistiek naar Van Woensels werk is verricht. Menige uitgave over hem is in bibliografisch en biografisch opzicht op deze scripties gebaseerd. De publicatie van een artikel en twee boekjes die uit deze scripties voortkwamen hebben de belangstelling voor Van Woensels werk zeker gecontinueerd.²² De belangstelling voor *Aanteekeningen* en zijn *Lantaarn* heeft ertoe geleid dat Pieter van Woensel in een aantal overzichtswerken van de neerlandistiek werd opgenomen.²³ In *Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875* verscheen een nadruk van de satire 'Historie van een Trojaansch paerd' en in *Pieter van Woensel. De Lantaarn* wordt de periodiek wederom voor het voetlicht gehaald en in een achttiende-eeuwse context geplaatst.²⁴

Een gedegen studie over Van Woensel had eerder moeten verschijnen, wat blijkt uit de aankondiging in 1986 van een proefschrift aan de Katholieke Universiteit Nijmegen over Pieter van Woensel. Het proefschrift is echter

22 T. Roeland en F. van Dijk, *Pieter van Woensel (1747-1808)*, Scriptie UvA 1961; J.J. Wesselo, *Pieter van Woensel, roepende in de woestijn*, Scriptie UvA 1967; J.J. Wesselo, *Pieter van Woensel Amurath-Effendi, Hekim-Bachi* (Zutphen, z.j.), eerder verschenen in *Tirade* 13 (1969) 446-471; P.J. Buijnsters, *Spiegel der letteren. Tijdschrift voor Nederlandse literatuurgeschiedenis en voor literatuurwetenschap* 16 (1974) 297-299: "De interessante vertelstof, gevoegd bij 's schrijvers vermogen om de dingen scherp waar te nemen, zijn kostelijke ironie ook maken de *Aanteekeningen* tot een hoogtepunt in het proza van de Nederlandse Verlichting"; H.B. Sminck, *Pieter van Woensel (1747-1808)*, Scriptie UvA 1968; A.M. Snelders, *Pieter van Woensel*, Scriptie UvA 1973; J.L. Swarte, *Pieter van Woensel (1747-1808). Biografische schets van een auteur, marinearts en geheim agent*, Scriptie UvA 1984; J.L. Swarte, 'Pieter van Woensel (1747-1808), auteur, marine-arts en geheim agent', *Marineblad* 4 (1985) 182-192; M.J.C. Broecheler, *Pieter van Woensel, een kennismaking met de auteur naar aanleiding van een teksteditie. Staat der geleerdheid in Turkije*, Scriptie UvA 1993, niet beschikbaar; M. Broecheler, *Staat der geleerdheid in Turkije (1791)* (Leiden 1995) 87.

23 J.H. Walch, *Nieuw Handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis* (Den Haag 1947); R. Nieuwenhuis, *De wereld heeft twee aangezichten, proza en poëzie van 1700 tot 1880* (Amsterdam 1974); G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde III* (Den Bosch 1977); P.J. Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen* (Utrecht 1984) behandelt Van Woensel niet; A. Hanou, *Nederlandse literatuur van de Verlichting 1670-1830* (Nijmegen 2002) 141: de kwaliteit van Van Woensels *Aanteekeningen* schaarst Hanou onder "solitaire verschijnselen van goede literatuur"; A. Heumakers, 'Holland gunde zich geen Voltaire', *NRC Handelsblad*, 23-8-2002: Een studie die het literaire leven en de literatuur van de Verlichting in Nederland samenvat is nog niet verschenen.

24 Van der Heijden, *Vrijmoedige bedenkingen*, 37-42, 77; Hanou, *Pieter van Woensel*, 120-123.

niet voltooid.²⁵ De aankondiging betrof een van de vele activiteiten van de literatuurhistoricus P.J. Buijnsters, die met de in 1968 opgerichte Werkgroep Achttiende Eeuw heeft bijgedragen aan een hernieuwde belangstelling voor de achttiende-eeuwse letteren. De Stichting Jacob Campo Weyerman geeft neerlandici eveneens een podium voor studies naar de achttiende-eeuwse letteren; een enkele keer worden in de *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* detailstudies over Van Woensel gepubliceerd.²⁶

Belangstelling voor het werk van Van Woensel leidde aan de Universiteit Leiden tot een aantal geschiedkundige afstudeerscripties. In 1987 schreef een student aan de hand van Nederlandstalige literatuur een afstudeerscriptie over het beeld van de Turken in Nederland in de periode 1600-1825. Hij kwam tot de conclusie dat over het Ottomaanse Rijk relatief weinig werk van eigen bodem was uitgegeven, een boek als *Aanteekeningen* viel alleen al daarom op. Van Woensel was een bijzondere reiziger, die niet de aandacht heeft gekregen die hij op grond van de originaliteit van zijn werk zou verdienen. De Verlichting bracht volgens dit werk een positiever beeld van de islamitische godsdienst, maar tegelijk leidde de verschijning van *De l'esprit des lois* van Montesquieu tot een negatief beeld van het Ottomaanse Rijk, waarvan het politieke systeem als een oosterse despotie werd afgeschilderd.²⁷ In een volgende scriptie stond Van Woensel en zijn polemieek over het oosters despotisme met geestverwanten van Montesquieu centraal. Tot dan toe was niet aangetoond dat Van Woensel in het Ottomaanse Rijk was geweest. De kans bestond dat zijn reis naar dat rijk gewoonweg was verzonnen. Algemeen is immers

25 Documentaal, informatie- en communicatiebulletin voor neerlandici 4 (1986), promotor was P.J. Buijnsters, promovendus was N. van de Elzen; W. van Oostrum, 'Aankondiging en bespreking', *Spektator, tijdschrift voor neerlandistiek* 4 (1974-1975) 635-637, kondigde eveneens een studie over Van Woensel aan.

26 M. Broecheler, "Mijne bedoeling is altoos geweest iedereen goed en niemand kwaad te doen." De *Don Quichotte*-vertaling van Pieter van Woensel', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 18 (1995) 50-56; S. Vuyk, 'Pieter van Woensel op het seminarium der remonstranten te Amsterdam (1764-1766)', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 22 (1999) 166-168; A. Baggerman, R. Dekker, 'Bacteriologische en chemische oorlogvoering tijdens de Amerikaanse Vrijheidsstrijd', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 26 (2003) 178-180; W. Kusters, 'De bontmuts van Van Woensel', *Raam* 106 (1975) 95-97; C. Kortman, 'Aanteekeningen op eene reize door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland. Deel 1 Constantinopelen. Hegira 1203 (1792)', *Spektator* 9 (1979-1980) 171-174; M.A. Schenkeveld-van der Dussen, boekbeoordeling, *Tijdschrift voor de Nederlandse taal- en letterkunde* 91 (1975) 152-154; citaat 'Staat der geleerdheid in Turkijen' in: *De tweede ronde. Tijdschrift voor literatuur* 11 (1990) 50-54; P. Calis, *Vrijheid is toch de hoofdzaak. Botsingen der meningen in de 18e eeuw* (Amsterdam 1972) 46-52, 80-85; <http://coo.let.rug.nl>, 'Enlightenment Magazine: Woensel, Pieter van (1747-1808)'; www.dbnl.org.

27 J.C. van Droffelaar, *De Turk in de Nederlandstalige reisbeschrijving 1600-1825*, Scriptie UvA 1987, begeleider was A.H. de Groot van de sectie Turks van de UL; J. van Droffelaar, 'Het "Oosters Despotisme" en de gevolgen daarvan voor het beeld van de Turken', in: A.H. de Groot (ed.), *Het Midden-Oosten en Nederland in historisch perspectief* (Muiderberg 1989) 87-101.

bekend dat verzinsels en plagiaat in de reisliteratuur veel voorkwamen. Archiefonderzoek wees uit dat Van Woensel origineel werk had geleverd met *Aanteekeningen*, waarvan de verschijning werd gekoppeld aan de opkomst van de *Statistik*.²⁸ In 1990 stonden de betrekkingen tussen Nederland en Turkije centraal op de tenstoonstelling *Topkapi, Vier eeuwen Turks-Nederlandse ontmoetingen* in het Rotterdamse Museum voor Volkenkunde. In Museum Het Prinsessehof te Leeuwarden vond tegelijkertijd een andere tentoonstelling plaats, *Turkomanie: Turkse invloeden op de Nederlandse cultuur*. In de catalogus bij de Rotterdamse tenstoonstelling werd *Aanteekeningen* betiteld als onbetwist “het boeiendste Nederlandse reisverhaal uit de achttiende eeuw”. Van Woensels polemieken over het karakter van het Ottomaanse bestuur kreeg waardering vanwege de systematische aanval op de vooroordelen ten aanzien van de Turken.²⁹

Ook de Russische zijde van Van Woensels leven is belicht, waarbij inmiddels onderzoek in Russische archieven wordt verricht, dat helaas nog geen resultaat oplevert. Van Woensel, die als arts vele jaren in Russische overheidsdienst werkte, was aanvankelijk hoopvol over de toekomst van het Russische bestuur, wat te maken had met de Nakaz, de Instructie, die onder de regering van Catharina de Grote was opgesteld ter verbetering van het bestuur. Pieters broer Joan had de Nakaz in het Nederlands vertaald. In de loop van zijn leven – hij bezocht het Russische keizerrijk voor het eerst in 1771 en de laatste keer in 1797 – werd Van Woensel radicaler. In *Tegenwoordige staat van Rusland* was hij nog voorzichtig positief, in *Aanteekeningen* noemde hij Rusland ondubbelzinnig een despotische staat en in *Rusland beschouwd* werkte hij die mening verder uit. Van de goede bedoelingen van de hervormingen kwam niets terecht.³⁰

28 R. Bakker, *Aanteekeningen bij het oosters despotisme, de Turkse staat en mens. Pieter van Woensel versus Montesquieu*, Scriptie UL 1988; P.G. Adams, *Travellers and travel liars 1660-1800* (Londen 1980).

29 H.A. Theunissen, A. Abelman, W. Meulenkamp (eds.), *Topkapi en turkomanie. Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600* (Amsterdam 1989) 51-52; H. Theunissen, W. Meulenkamp, *Basjiboek: enige aspecten van de receptie van de Turkse cultuur in Nederland* (Leeuwarden/Utrecht 1990).

30 J. van het Reve-Israël, ‘Een Hollandse arts in Rusland: Pieter van Woensel’, in: B. Naarden, J.W. Bezemer (eds.), *Rusland in Nederlandse ogen. Een bundel opstellen* (Amsterdam 1986) 91-111; D. Elsinga, *Rusland tijdens Catharina II, verlicht of achterlijk? De visie van de Nederlandse arts en publicist Pieter van Woensel op de ontwikkeling van de Verlichting in het Russische rijk tijdens de regering van Catharina II tussen 1762 en 1796*, Scriptie UL 2000; E. Waegemans, ‘Pieter van Woensel: een Nederlands criticaster in Russische dienst’, in: E. Waegemans, J.S.A.M. van Koningsbrugge (eds.), *Noord- en Zuid-Nederlanders in Rusland 1703-2003* (Groningen 2004) 364-392; J. van Woensel, *Instructien gegeven door Katharina de II. keizerin en wetgeester van geheel Rusland. Dienende tot eene Handleiding voor de Commissie aangesteld door deze Vorstin, om te arbeiden aan een Nieuw Wet-Boek* (Amsterdam 1769); A.H. Huussen, ‘De Nederlandse vertalingen van de Instructie (Nakaz) van Catharina II voor haar wetgevend comité (1769 en 1794)’, *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 16 (1984) 77-87; A. Huussen, ‘Catherine the Great’s Instruction (Nakaz) to her legislative commission: the Dutch translations of 1769 and 1794’ in: E. Waegemans (ed.), *Russia and the Low Countries in the eighteenth century* (Groningen 1998) 245-263; Swarte, *Pieter van Woensel* (scriptie) 16.

In de loop van de achttiende eeuw werd de legitimiteit van de dominante vorm van bestuur in Europa, de absolutistische monarchie, in toenemende mate ondergraven door een intellectuele beweging die gewoonlijk de Verlichting wordt genoemd. In het algemeen kan worden gesteld dat verlichte intellectuelen de rede – rationaliteit – een grotere waarde toekenden dan de goddelijke openbaring. De waarde van traditionele instituties en regels werd ter discussie gesteld, net als de autoriteit van de kerk. Vorsten die gevoelig waren voor de kritiek van de filosofes, zoals deze intellectuelen werden genoemd, waagden zich aan politieke, educatieve, sociale, medische en economische hervormingen. Hiermee kreeg de staat een steeds verdergaande rol in het maatschappelijk leven. Als arts in overheidsdienst had Van Woensel direct te maken met deze hervormingen, omdat hij zich bewoog op een geheel nieuw medisch terrein, de volksgezondheid. In zijn boeken over Rusland, het Ottomaanse Rijk en in zijn *Lantaarn* schreef hij uitvoerig over hervormingen die in zijn ogen op tal van terreinen absoluut noodzakelijk waren.

Het werk van Pieter van Woensel kan uit verschillende invalshoeken worden bestudeerd. Russische geschiedenis, Turkse geschiedenis, Nederlandse geschiedenis, medische geschiedenis, rechtsgeschiedenis, het begin van de culturele antropologie en politicologie, literatuurgeschiedenis, maritieme geschiedenis, geschiedenis van het reizen, allemaal bieden ze aanknopingspunten voor de bestudering van zijn geschriften. In deze studie is de nadruk gelegd op zijn reis naar het Ottomaanse Rijk en de Krim, de Ottomaans-Russische verhoudingen in het laatste kwart van de achttiende eeuw en de discussie over de aard van het Russische en Ottomaanse bestuur. Hierbij staat de vraag centraal welke visie Van Woensel optekende in *Aanteekeningen* wat betreft de verhouding tussen Rusland en het Ottomaanse Rijk. Hoe waardeerde hij het bestuur in de twee rijken en welke positie betrok hij in de polemiek over het oosters despotisme?

Om de centrale vraag te beantwoorden is het boek in drie hoofdstukken opgedeeld. Het eerste hoofdstuk gaat in op Pieter van Woensels sociale omgeving, zijn ontwikkeling als arts en auteur. Het laatste kwart van de achttiende eeuw was in politiek opzicht een roerige periode in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Wat betekende die politieke onrust voor Pieter van Woensel? Archiefmateriaal over zijn leven is schaars. In de inventaris van Van Woensels bezit staat een “koffer met oude papieren” aangetekend.³¹ Deze papieren zijn buiten de boedelscheiding gehouden, wat kan betekenen dat ze zijn vernietigd. Als ze in de familie zijn doorgegeven, is het wachten op een toevallige vondst in een willekeurig archief. Pieter van Woensel stierf ongehuwd, zijn zuster Elisabeth en broer Joan waren de enige erfgenamen. Een half jaar na de dood van Pieter stierf zijn zuster. Joan had alleen dochters, wat betekent dat de familienaam niet door zijn lijn werd voortgezet.³²

31 Gemeentearchief Den Haag, Notarieel archief Cornelis Gerardus Le Maitre, inv. nr. 5808 minuutakte no. 295, 298.

32 Deze tak van de familie Van Woensel is niet aangemeld bij het Centraal register van particuliere archieven.

Het tweede hoofdstuk behandelt de reis die Van Woensel ondernam naar het Ottomaanse Rijk en de Krim. Hoe verliep zijn reis en waarom vertrok hij eigenlijk naar deze contreien, waar de Republiek weinig binding mee had? Na een verblijf in Istanbul ging hij naar de Krim, waar hij werd aangesteld bij de Russische vloot in de Zwarte Zee. De periode op de Krim was bijzonder, want in deze tijd woedde een oorlog tussen Oostenrijk en Rusland enerzijds en het Ottomaanse Rijk anderzijds. Van Woensel deed het overigens voorkomen alsof hij in een spontane opwelling was vertrokken, maar zijn reis was goed voorbereid.

De verovering van Ottomaanse gebieden – ‘*Europe de l’Orient*’ – werd wel gelegitimeerd met een verwijzing naar het oosters despotisme. Dit was wegens de uitwassen van het bestuur een politiek wangedrocht waarvan de onderdrukte christelijke onderdanen van de sultan bevrijd zouden moeten worden. Van Woensel ageerde in zijn *Aanteekeningen* tegen de negatieve typering van het Ottomaanse bestuur. Dit gegeven staat centraal in het derde hoofdstuk en wordt gekoppeld aan het model van statenkunde dat Van Woensel gebruikte.³³ De statenkunde kende vrij dwingende opvattingen over tekstbehandeling en methodiek, die hij negeerde. Tot slot wordt daarom ingegaan op de aparte schrijfstijl in *Aanteekeningen* en de vraag wat deze betekende voor de ontvangst van het boek.

In de inventaris van zijn bezit is sprake van een bibliotheek, waarvan een lijst moest worden opgesteld voor de verkoop. Van de veiling bestaat een gedrukte catalogus.³⁴ Omdat Van Woensel in zijn boeken over Rusland en het Ottomaanse Rijk zijn bronnen duidelijk aangaf, leek het in eerste instantie gemakkelijk te bepalen welke boeken hij bezat. Maar dat bleek niet het geval. De gedrukte veilingcatalogus is samengesteld uit twee bibliotheken – in dit geval van twee doktoren – wat normaal is, want op de meeste veilingen in de achttiende eeuw werden boeken uit gecombineerde nalatenschappen verkocht. Veilinghouders konden boeken toevoegen uit eigen voorraad, of juist achterhouden, wat eveneens gold voor de erfgenamen, die boeken uit de erfenis in hun eigen bibliotheek konden opnemen. Een ander probleem bij het determineren van het persoonlijke boekenbezit is het statische karakter van een veilingcatalogus, die slechts een momentopname weergeeft, de stand van zaken rond het moment van overlijden.³⁵ Deze gegevens in oenschouw genomen,

33 J. Stagl, *A history of curiosity*, 56, 235; P.M.M. Klep, ‘A historical perspective on statistics and measurement in the Netherlands 1750-1850’, in: P.M.M. Klep, I.H. Stamhuis (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850* (Amsterdam 2002) 32-33; Jansen, ‘The teaching of statistics’, 163.

34 *Catalogus librorum [...] C.H. Velse [...] et P. van Woensel*, 28 november 1808, signatuur KB: VERZCAT 4692; Gemeentearchief Den Haag, Notarieel archief Cornelis Gerardus Le Maitre, inv.nr. 5808, minuutakte no. 295, 298.

35 B. van Selm, *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel* (Amsterdam 1992) 84-88; O.S. Lankhorst, P.G. Hoftijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers in Nederland tijdens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding* (Den Haag 1995) 110-111; Adams, *Travellers and travel liars*, 251 noot 2; *Catalogus librorum [...] J. van Woensel*, signatuur KB: VERZCAT 5504.

bleek het onmogelijk de titels in de veilingcatalogus met zekerheid te herleiden tot Pieter van Woensel. Dit maakt de catalogus tot een interessante maar helaas onbetrouwbare bron, die dan ook maar een enkele keer is gebruikt. Wel wordt ter illustratie een aantal titels in het notenapparaat aangegeven die Van Woensel in *Aanteekeningen* gebruikte en die ook voorkomen in de gedrukte veilingcatalogus.

Steden op de Balkan en in het Midden-Oosten hebben verschillende namen in uiteenlopende talen. Istanbul is een bekend voorbeeld: Constantinopel voor de Griekstaligen en Europeanen, Istanbul voor de Turken, Myklagaard voor de Noorse Vikingen, Tsargrad voor de Slaven en Kostantiniyya voor moslims uit allerlei windstreken, inclusief de Ottomaanse overheid, die de voorkeur gaf aan deze benaming. Constantinopel en Istanbul zijn altijd door elkaar gebruikt, tot in 1933 de regering van de Republiek Turkije de stad officieel Istanbul wenste te noemen. In deze studie wordt de moderne naam Istanbul gebruikt. Hetzelfde is het geval met de stad Izmir, die voorheen ook Smyrna werd genoemd. In deze studie wordt Izmir aangehouden. De begrippen Turken en Ottomanen worden vaak als synonieme benamingen door elkaar gebruikt. Lang niet alle Turken waren Ottomanen en niet alle Ottomanen waren Turken, wat niet wegneemt dat in het achttiende-eeuwse taalgebruik gewoonlijk over Turken werd gesproken als moslimse Ottomanen bedoeld werden en over Turkije waar het Ottomaanse Rijk werd bedoeld. Dit blijkt lastig te scheiden, daarom wordt de etnische term 'Turken' en de politiek-dynastieke term 'Ottomanen' hier soms zonder onderscheid gebruikt.

In de tekst zijn de afbeeldingen opgenomen die oorspronkelijk bij *Aanteekeningen* werden bijgeleverd en konden worden ingenaaid. Van Woensel staat er om bekend dat hij in de *Lantaarn* zelf de getekende illustraties verzorgde, wat in *Aanteekeningen* niet het geval was. De afbeeldingen vormden voor de achttiende-eeuwse lezer een levendige visuele ondersteuning van de tekst en geven de couleur locale weer van Van Woensels reis in het Ottomaanse Rijk.

“AAN DE WAARHEID.

Mevrouw! Of misschien zijt gij noch maagd, Mejuffrouw! Aan u,
die mij zo meenig zuur gezicht kostte, vervoeg ik mij. 'k Bid u,
in welken grond groeit gij 't weeligste?

Is 't in de gewijde plaatzen? – Laten wij zagjes spreken.

In de raadzaalen? – Geen woord.

Op de hooge scholen? – Klatergoud.

Op de beurs? – Is 't geksteeken!

In de boeken? – Leest, maar zet een bril op.

Zo houdt de natuur u bestendig in arrest.

En gij, edele borsten, ijverende om dit kraak-porcelein op 't
vengster te zetten, behoedzaam! behoedzaam! pas zult gij deeze
kribbige dame in 't schemerlicht gewurmt hebben, of gij zult uwe
tronie geschonden vinden.”

[Pieter van Woensel], *Aanteekeningen* II, iii-iv

I Pieter van Woensel (1747 - 1808), leven en werk

Achtergrond en opleiding van Pieter van Woensel

De geboortedatum van Pieter van Woensel (1747-1808) is onbekend. Hij zal kort voor 10 januari 1747 geboren zijn, want op die datum is hij in de doopboeken van de remonstrantse gemeente te Haarlem bijgeschreven als “het jonggeboren kind” van de familie Van Woensel. Pieter was het derde kind met die naam in het gezin, de twee andere naamdragers werden in 1743 en 1744 geboren en stierven binnen een jaar. In totaal zijn uit het huwelijk van zijn ouders, Joan van Woensel (1704-1773) en Margaretha Susanna Zandwijk, acht kinderen geboren, waarvan er vier in leven bleven: Joan (1740-1816), Pieter (1747-1808), Elisabeth (1758-1808) en Justus (geboren 1760). Van alle kinderen staat de doop opgetekend in de doopboeken van de remonstrantse gemeente te Haarlem.³⁶ Hoewel de kinderen Van Woensel remonstrants gedoopt waren, stonden de ouders niet als lidmaten van de remonstrantse kerk te boek. De moeder van Pieter behoorde tot de hervormde kerk, terwijl zijn vader dooplid was van de remonstrantse gemeente in Haarlem. De Van Woensels waren op zijn minst al enkele generaties remonstrants, want grootvader Pieter van Woensel was in de jaren dertig van de achttiende eeuw lid van de kerkenraad van de remonstrantse gemeente te Haarlem.³⁷

De familie Van Woensel behoorde tot de bovenlaag van de Haarlemse burgerstand, waaruit de kleine groep regenten werd benoemd op hoge plaatsen in het stadsbestuur. De familie had zich in de zeventiende eeuw uit Harlingen in Haarlem gevestigd, waar een van de voorvaders van Pieter een fabriek van garenlinten dreef. De vader van Pieter, Joan van Woensel, was in 1730 aan de universiteit van Leiden gepromoveerd op het proefschrift *De podagra* (Over de jicht). Tot zijn overlijden in 1773 had hij een artsenpraktijk in Haarlem en bekleedde hij verschillende functies in het Collegium Medicum, waarvan hij in 1750 deken werd. De oom en peetvader van Pieter, eveneens Pieter van Woensel genaamd, was sinds 1748 een aantal malen lid van de vroedschap en schep en van Haarlem. Deze Pieter van Woensel was getrouwd met Hester de Koker, de weduwe van de griffier van de Staten-Generaal François Fagel (1659-1746). De zoon van Hester en François Fagel, François Benjamin Fagel (geboren 1713), was na 1748 regelmatig lid van de vroedschap en vanaf 1756 vele malen burgemeester van de stad Haarlem. De Fagels waren een

36 Doopboeken remonstrantse gemeente Haarlem, Rijksarchief Noord-Holland (RA Noord-Holland), archief Kennemerland; Particulier archief familie Van Woensel, RA Noord-Holland; [Van der Willigen], ‘Levensbericht’, 79; J.H. Halbertsma (1789-1869), ‘Pieter van Woensel’ (z.p., z.j.); Broecheler, *Staat der geleerdheid*, 40, 45; Busken Huet, *Litterarische fantasien* I, 109; Roeland & Van Dijk, *Pieter van Woensel* (scriptie); Smink, *Pieter van Woensel* (scriptie); Swarte, *Pieter van Woensel* (scriptie) 5-7: genealogie familie Van Woensel; Wesselo, *Pieter van Woensel* (scriptie); Snelders, *Pieter van Woensel* (scriptie).

37 Doopboeken remonstrantse gemeente Haarlem 24-7-1760, RA Noord-Holland; [Van der Willigen], ‘Levensbericht’, 79; S. Vuyk, *De dronken Arminiaanse dominee. Over de schaduwzijde der verlichte remonstranten* (Amsterdam 2002) 196 noot 21; Swarte, *Pieter van Woensel* (scriptie) 5.

invloedrijke regentenfamilie in de Republiek.³⁸ De familie Van Woensel was eveneens gelieerd aan een andere invloedrijke regent, de advocaat-fiscaal van de domeinen van Holland en West-Friesland, mr. Frans van Limborch (1679-1765).³⁹

Pieter van Woensel kreeg een opleiding die geheel paste bij het vooruitzicht predikant te worden, zoals zijn ouders wilden.⁴⁰ Op jonge leeftijd doorliep hij de gewone school en de Latijnse school, waarvan het curriculum zes jaar duurde. “In die zes jaren moet hij [de student] ’t Latijn, de gebruikelijke levendige talen, de Rekenkunst, de beginzelen der Wiskonst, niet om hare waarheden, maar om haren leertrant ter leidinge van ’t verstand, de Aardrijkskunde, ene algemeine kennisse der natuur, en de vereischte dosis Philosophie geleerd hebben.”⁴¹

Van Woensel meldde zich in 1764 aan bij het remonstrants seminarium te Amsterdam “met het oogmerk om zig tot den dienst van onzer kerken bekwaem te maken”, zoals hij voor de toelatingscommissie verklaarde. Hij haalde het toelatingsexamen zonder enig probleem. De proeve bestond uit een vertaling van het Nederlands naar het Latijn en omgekeerd, en ook de andere vereiste taal voor een theologische studie, Grieks, bleek hij goed te beheersen. Van Woensel studeerde bij Abraham Arent van der Meersch (1720-1792), een neef van zijn vader en de schoonzoon van Frans van Limborch. Van der Meersch was professor in de letteren en de wijsbegeerte op het seminarie, maar bezorgde ook vertalingen en schreef in een aantal periodieken.⁴² De familieband behoedde Pieter voor een definitieve verwijdering van het seminarium toen hij in 1765 wegens onmatig alcoholgebruik, een overmaat aan aandacht voor het vrouwelijk geslacht en gebrek aan ijver door de curatoren werd weggestuurd. Na zijn verwijdering vertaalde hij onder meer *Traité de la vérité de la religion* van

38 *Jaarboek Haarlem 1964* (Haarlem 1965) 42; [Van der Willigen], ‘Levensberigt’, 79-80.

39 Brieven in de brievencollectie van de UBA over F. van Limborch: inv.nr. V144 is een brief van vader J. van Woensel aan zijn neef A.A. van der Meersch naar aanleiding van het overlijden van de Fiscaal in 1765; inv.nr. T188 is een condoleance van Pieter uit 1758 naar aanleiding van de dood van de schoonzoon van de Fiscaal, “Mejuffrouwe Jannetta de Riemer, ons veel ge-agte Nigt”; inv.nr. T187a is een zelfde condoleance van Joan en inv.nr. T187b is een brief uit 1762 van Joan naar aanleiding van het overlijden van de echtgenote van de Fiscaal, Maria de Riemer.

40 VW, *Aanteekeningen* I, 216.

41 [Van der Willigen], ‘Levensberigt’, 80; VW, *Vertoog over de opvoedinge*, 6.

42 S. Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften van de Verlichting 1720-1820* (Amsterdam 2000) 74; brief J. van Woensel aan A.A. van der Meersch, brievencollectie UBA, inv.nr. V144; J. van Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces. Religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden / Boston 2003) 265-269.

Jacob Vernet (1698-1789) uit het Frans in het Latijn. Zijn ijver en de schriftelijke verklaring van zijn moeder dat ze haar zoon nauwlettend in de gaten zou houden maakte dat Van der Meersch de curatoren een half jaar later kon overtuigen om zijn neef weer op de opleiding te plaatsen. Een jaar later, juni 1766, sloot Pieter zijn voorbereiding op het theologische deel van de studie af met een werkstuk bij Van der Meersch: 'De mente humana eiusque proprietatibus, ideis, origine, nexium cum corpore, atque immortalitate', (Over de menselijke geest, haar eigenschappen, denkbeelden, oorsprong, verbinding met het lichaam en haar onsterfelijkheid). Op 28 oktober 1766 schreef hij de curatoren een brief waarin hij aangaf met de opleiding te zullen stoppen. Ademhalingsproblemen en onvrede met het remonstrantse geloof voerde Van Woensel aan ter verduidelijking van zijn besluit. Volgens de scriba van de vergadering zou het om andere redenen gaan, maar hij vermeldde in de notulen niet welke dat waren. Pieter van Woensel sloeg een richting in die hem in de medische wereld bracht, een wereld gebaseerd op onderzoek, dat in zijn ogen vrijwel niet verenigbaar was met de prediking van het geloof. Bijna twee jaar later, op 19 september 1768, werd hij ingeschreven aan de medische faculteit van de universiteit van Leiden.⁴³

De bekendste en invloedrijkste vertegenwoordiger van de medische faculteit was Herman Boerhaave (1668-1738), die in 1709 hoogleraar werd aan de universiteit. Uit heel Europa kwamen studenten naar Leiden om zijn colleges te volgen. Van Woensel heeft nooit les van hem gehad, want Boerhaave was al overleden voordat Pieter was geboren. Hij dacht en schreef echter wel in de geest van het systeem van Boerhaave en wilde niets horen van te vergaande kritiek op zijn werk.⁴⁴ Boerhaave ijverde voor uitgebreid lichamelijk onderzoek van de patiënt, wat leidde tot betere diagnostische inzichten maar niet tot nieuwe behandelingsmethoden.⁴⁵ Hoewel de Leidse universiteit nog altijd studenten opleidde tot bekwame artsen, waren de professoren in Van Woensels tijd al bejaard en minder op hun taak berekend dan in hun jonge jaren. In zijn tijd onderwees B.S. Albinus (1697-1770) anatomie, heelkunde en fysiologie,

43 Vuyk, *De dronken Arminiaanse dominee*, 27-30; dezelfde tekst in S. Vuyk, 'Pieter van Woensel'; UBA brievencollectie sign. V144; VW, *Aanteekeningen* I, 212 noot 59; G. du Rieu, *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae* (Den Haag 1875) 1095.

44 Zijn invloedrijkste werk is *Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis in usum doctrinae domesticae* (1709), (Aforismen over de herkenning en behandeling der ziekten ten dienste van het eigen onderwijs), een standaardwerk dat tot 1737 nog door Boerhaave zelf werd uitgebreid en in de achttiende eeuw veel verschillende uitgaven kende; in 1741 vertaald door Cornelis Love (1718-1749) als *Kortbondige spreuken wegens de ziekten* (reprint Alphen aan den Rijn 1979); VW, *Aanteekeningen* II, 149 noot (*); J.K. van der Korst, *Een dokter van formaat. Gerard van Swieten, lijfarts van keizerin Maria Theresia* (Amsterdam 2003) 154.

45 G.A. Lindeboom, 'Bij de Nederlandse vertaling van Boerhaaves Aphorismen', in: Boerhaave, *Kortbondige spreuken wegens de ziekten*; J. Kloek, W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 306.

A. van Royen (1704-1779) gaf geneeskunde en botanie. F.B. Albinus, een jongere broer van B.S. Albinus, onderwees heelkunde, anatomie en fysiologie, en H.D. Gaubius (1705-1780) gaf onderwijs in geneeskunde, scheikunde, fysiologie en pathologie.⁴⁶ Op 23 november 1770 sloot Van Woensel zijn universitaire studie af en promoveerde hij tot doctor in de geneeskunde op het proefschrift *Specimen academicum inaugurale, sistens quaedam miscellanea medica*. In totaal had hij twee jaar aan de universiteit ingeschreven gestaan, maar het is goed mogelijk dat hij de twee jaar na het verlaten van het seminarie dat hij niet stond ingeschreven toch gewoon medicijnen studeerde. Dat gebeurde wel vaker.⁴⁷

Artsen zochten in de tweede helft van de achttiende eeuw aansluiting bij de empirische wetenschap door hun onderzoek op een systematische en universalistische leest te schoeien. Zij baseerden zich op de traditie van Hippocrates (460-377) die in zijn werk de nadruk legde op ervaring en op kennis van omgevingsfactoren. Hippocrates zag de omgeving waarin de mens leefde als een bron van smetstoffen, die voorkwamen in de lucht, het water en de bodem en die de mens ziek konden maken. Elke streek had zijn kenmerkende voedingsbodems voor ziekten, die de medicus diende te onderkennen om een goede diagnose te kunnen stellen. Het systematisch gegevens verzamelen over de natuurlijke wetmatigheden en de interpretatie hiervan verschaftte de kennis om relaties te leggen tussen klimaat en milieu en het voorkomen van bepaalde ziekten. Zo konden regels in de geest van een geografisch determinisme worden opgesteld over gezondheidsrisico's van streken en klimaten. Legers, garnizoenen en scheepsbemanningen werden keer op keer geconfronteerd met grootschalige ziekteuitbraken, wat maakte dat militaire artsen – onder wie Van Woensel – zeer geïnteresseerd waren in de medische geografie. Hun onderzoeken behandelden stevast de invloed van het klimaat, het water, de bodem en de voeding op de volksgezondheid. De oude hippocratische traditie was nieuw leven ingeblazen door de Britse arts Thomas Sydenham (1624-1689), wiens medisch-geografische benadering in de achttiende eeuw overal in Europa werd toegepast. In de Republiek werd onderzoek naar het verband tussen klimatologische en geografische factoren en ziekten actief gestimuleerd door particuliere geleerde genootschappen. In Nederland was het de Groningse hoogleraar Wouter van Doeveren (1730-1783) die in 1770 in zijn oratie de medische geografie een sterke impuls gaf met zijn geneeskundige plaatsbeschrijving van de stad Groningen, in 1771 gepubliceerd als *De gunstige gesteldheid van Groningen voor de gezondheid, afteleden uit de natuurlyke historie der stad*. Hierin behandelde hij de jaargetijden, de heersende winden,

46 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland* (Bussum 1972) 132-133; P. van der Zwaag, *Wouter van Doeveren (1730-1783)* (Assen 1970) 54; VW, *Aanteekeningen* II, 152; W. Otterspeer, *Groepsportet met dame II De vestiging van de macht. De Leidse universiteit 1673-1775* (Amsterdam 2002) 388-389; Rieu, *Album studiosorum*, xxx-xxxii.

47 Lindeboom, *A classified bibliography*, 414; P. van Woensel, *Specimen academicum inaugurale, sistens quaedam miscellanea medica* (dissertatie Leiden 1770); <http://eureka.rlg.org>.

de kwaliteit van het water, de uitwasemingen van de grond, de levenswijze van de mensen en hun inborst. De medische geografie onderkende dat lucht een veroorzaker van ziekten kon zijn. Met name wisselingen in temperatuur en vochtigheid en de belemmering van de vrije doorstroom van zuivere lucht – als een streek bijvoorbeeld bosrijk was – waren van belang om te kennen.⁴⁸

Welke richting de medische carrière van Van Woensel na de universiteit van Leiden zou nemen was niet direct duidelijk. In 1770 zond hij een verhandeling in als deelname aan een prijsvraag die door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem in 1768 was uitgeschreven. De prijsvraag luidde: “Wat word ’er vereischt tot de konst van Waarnemen, en hoe veel kan dezelve toebrengen tot volmaakinge van het Verstand?” De inzending werd niet bekroond, wat betekende dat deze niet op kosten van de Maatschappij werd uitgegeven. Van Woensel besloot de tekst, *De konst van waarnemen*, uit te geven bij P. Meijer in Amsterdam.⁴⁹ In *De konst van waarnemen* kwam Van Woensel tot de conclusie dat bij het waarnemen zowel de zintuigen als het verstand een cruciale rol speelden. De zintuigen zouden het verstand activeren om te komen tot een juist begrip van de omringende wereld.⁵⁰

48 A.C. de Vooy, ‘De opkomst van de medische geografie in Nederland’, *Geografisch tijdschrift* 4 (1951) 1-8; Kloek & Mijnhardt, *1800*, 307-308; C.C. Hannaway, ‘The Société Royale de Médecine and epidemics in the Ancien Régime’, *Bulletin of the history of medicine* 46 (1972) 272; F.W.A. van Poppel, J.P. van Dijk, ‘The beginning of health statistics 1750-1870’, in: P.M.M. Klep, I.H. Stamhuis (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850* (Amsterdam 2002) 247-248; Van der Zwaag, *Wouter van Doeveren*, 46-49.

49 Busken Huet, *Litterarische fantasien* I, 114; J.G. de Bruijn, *Inventaris van de prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753-1917* (Groningen 1977) 41; P. van Woensel, *De konst van waarnemen* (Amsterdam 1772) signatuur KB: 661 F 17.

50 Van Woensel, *De konst van waarnemen*, 76-78.

Rusland (1771-1778)

De periode na zijn afstuderen was voor Van Woensel in financieel opzicht een moeilijke tijd, zo schreef althans zijn broer Joan in een brief, wat misschien verklaart waarom Pieter naar het buitenland vertrok.⁵¹ Hij reisde in het najaar van 1771 naar Sint Petersburg, waar hij werd aangesteld als arts bij het instituut voor adellijke cadetten en in het Landshospitaal. “Dit is een gesticht hoedanig ’er waarschynelyk nergens elders een is. De gebouwen welke daartoe behoren, maaken niet een straat, maar een gedeelte van de stad uit.”⁵² De marine had een eigen opleiding voor adelborsten, er bestond een opleidingsinstituut voor ingenieurs en er was het instituut voor de adellijke cadetten. Het instituut was in 1731 opgericht om 200 pupillen te huisvesten en herbergde in Van Woensels tijd al 600 cadetten, het ziekenhuis had plaats voor 2000 patiënten. Het cadettenkorps zorgde voor een complete opvoeding en scholing van de rekruten, die rond hun zesde jaar werden opgenomen en tot hun eenentwintigste jaar zonder onderbreking vijftien jaar werden onderwezen. Het curriculum van het instituut was in 1766 uitgebreid in het kader van de onderwijshervormingen die Catharina de Grote (1729-1796, regeringsperiode 1762-1796) doorvoerde en kende vakken als natuurwetenschappen, filosofie, ethiek, geschiedenis en internationaal recht, net als de *École Militaire Royale* in Parijs. De leerlingen waren in vijf leeftijdscategorieën ingedeeld, waarbij de kinderen van zes tot negen jaar een gouvernante aan het hoofd van hun afdeling hadden. Naarmate de kinderen ouder werden kreeg de opleiding meer een militair karakter en uiteindelijk studeerden de cadetten af als officier. De docenten van het instituut kwamen in Van Woensels tijd vrijwel allemaal uit het buitenland.⁵³

51 Afschrift brief Joan van Woensel aan Pieter van Woensel, Amsterdam, Nederlands Scheepvaartmuseum, Verzameling geschreven stukken van de Schout-bij-nacht Joan van Woensel 1774-1781, inv.nr. B\I 441; Van het Reve-Israël, ‘Een Hollandse arts in Rusland’, 91-111; Waagemans, ‘Pieter van Woensel’, 364-392.

52 [Van der Willigen], ‘Levensberigt’, 86; N. Thon (ed.), *St. Petersburg um 1800. Ein goldenes Zeitalter des russischen Zarenreichs* (Recklinghausen 1990) 125-126; VW, *Tegenwoordige staat van Rusland*, voorwoord, 96; Müller-Dietz, *Der russische Militärarzt*, 71, 77; J.G. Meusel, *Das gelehrte Teutschland oder Lexicon der jetzt lebenden teutschen Schriftsteller*, “Angefangen von Georg Christoph Hamberger, Professor der Gelehrten Geschichte auf der Universität zu Göttingen. Fortgesetzt von Johann Georg Meusel, königl. Preussischem und. fürstl. Quedlinburgischem Hofrath, ordentlichem Professor der Geschichtkunde auf der Universität zu Erlangen, und Mitgliede einiger Akademien” VIII (Lemgo 1800, vijfde druk) 584; Roeland & Van Dijk, *Pieter van Woensel* (scriptie), i, 1-2; *Album amicorum* J. Dietz, 99, signatuur KB: 132 F 2.

53 A. Burja, *Observations d’un voyageur sur la Russie, la Finlande, la Livonie, la Curlande et la Prusse* (herziene uitgave Maastricht 1787) 52-56; P. van Woensel, *Nouvelles expériences faites avec le mercure dans la petite vérole, lesquelles démontrent la vertu spécifique dans cette maladie* (Amsterdam 1780) 17-18; I. de Madariaga, *Politics and culture in eighteenth-century Russia* (Londen / New York 1998) 169, 177, 187; P. van Woensel, *Bijlichter, zijnde eene uitgewerkte verhandeling over de influenza, dat is: publieke verkoudheid (om te dienen tot een ophelderend aanhangsel voor de Lantaarn van 1800; door denzelven auteur)* (Den Haag 1801) titelpagina: Van Woensel had de rang van “hofraad”, luitenant-kolonel.

Het Russische vorstenhuis bevorderde sinds de dagen van tsaar Peter de Grote de ontwikkeling van de geneeskunde in het land, die aanvankelijk vooral het leger en het hof ten goede kwam. Als gevolg van de talrijke oorlogen en de uitbreiding van het leger die daarmee gepaard ging, nam het aantal doktoren en chirurgijns langzaam maar zeker toe. Rusland had in de achttiende eeuw nog geen eigen medische faculteit, waardoor gestudeerde artsen vrijwel allemaal uit het buitenland kwamen, of, als ze Rus waren, daar hun opleiding hadden gekregen. De universiteit van Leiden dekte tot 1770 ongeveer de helft van de Russische behoefte aan doktoren. Ook Russische studenten werden in deze tijd geregeld naar Leiden gestuurd om tot arts te worden opgeleid. Verder waren ook veel Duitse artsen in dienst van het Russische leger en de vloot, met name afgestudeerden van de universiteiten in Göttingen en Halle.⁵⁴

Toen Pieter van Woensel naar Rusland vertrok, was dit land in oorlog met het Ottomaanse Rijk. Als gevolg van deze Eerste Russisch-Turkse Oorlog onder Catharina de Grote (1768-1774) werd Rusland geconfronteerd met een pestepidemie die vanuit het gebied rondom de Zwarte Zee gestadig naar het noorden oprukte. In 1771 bereikte de pest Moskou en de omliggende districten, waar door de ziekte paniek uitbrak. De adel vluchtte naar het platteland, productie en handel kwamen tot stilstand, waarop werkloze boeren en arbeiders door de stad begonnen te zwerven. Uiteindelijk brak in Moskou een grote opstand uit die door het leger werd neergeslagen. Tegen het einde van het jaar waren in de stad en op het omliggende platteland 200.000 doden gevallen door de pest. De pest verspreidde zich verder naar het noorden in de richting van Sint Petersburg, wat betekende dat de buitenlandse handel volledig stil zou komen te liggen als de ziekte daadwerkelijk tot in de residentie doordrong, en het landsbestuur zou moeten uitwijken. In deze tijd was dat nog meer dan in normale omstandigheden een ramp, een dreigende ommekeer in een oorlog die tot dan toe zeer voorspoedig was verlopen. Om de epidemie te beteugelen had zowel het leger als het hof, de regering, dringend behoefte aan geschoolde artsen. De tsarina gaf daarom de opdracht in het buitenland twintig doktoren en veertig chirurgijns te werven.⁵⁵

Het begin van zijn verblijf in Rusland was voor de jonge arts een moeilijke tijd, want hij had last van heimwee en zijn vader overleed in 1773. Eigenlijk wilde Pieter al in 1774 naar de Republiek terugkeren, maar zijn oudere broer schreef hem dit niet te doen. Steekhoudend argument was de grote kans op werkloosheid. “Het is onbeschrijflijk hoe moeilijk het thans is, om een bestaan

54 Alexander, *Bubonic plague*, 36-39, 50; S.W. Hamers-van Duynen, *Hieronymus David Ganbins (1705-1780). Zijn correspondentie met Antonio Nunes Ribeiro Sanches en andere tijdgenoten* (Assen 1978) 34; N. Hans, ‘Russian students at Leyden in the 18th century’, *The Slavonic and East European Review* 35 (1957) 551-562; Van Woensel kende een aantal Russische studenten.

55 Alexander, *Bubonic plague*, 247, 249, 279-280; I. de Madariaga, *Russia in the age of Catherine the Great* (Londen 1981) 213-214.

te vinden; daar gaat genoegzaam in alle opzichten niets om, en zeer velen zijn genoodzaakt hunne verteringen te bekrimpen.” Pieter had Joan gevraagd te helpen bij het verkrijgen van een aanstelling tot chirurgijn-majoor bij de marine, maar Joan raadde hem ten stelligste af als chirurgijn aan het werk te gaan. Het verschil met het werk van een gestudeerd medicus was te groot. Hij schreef zijn broer standvastigheid te combineren met wijs beleid, wat uiteindelijk altijd met een goede uitslag zou worden bekroond. Terugkomen had geen zin, doorzetten wel.⁵⁶ Tijdens zijn verblijf in Rusland kon Van Woensel rekenen op de steun van een vriend van zijn familie die ook in Russische dienst was getreden, kapitein-ter-zee Jan Hendrik van Kinsbergen (1735-1819). Deze was goed bekend met Joan van Woensel: ze hadden in 1766 samen gediend op het fregat *’t Loo* van de Amsterdamse admiraliteit, maar kenden elkaar waarschijnlijk al eerder. Van Kinsbergen was in 1771 aangekomen in Sint Petersburg, waar hij dankzij voortreffelijke introductiebrieven een aanstelling bij de marine kreeg. Hij bleef tot 1775 in Russische dienst. Van Kinsbergen werd in 1773 een beroemd man in Rusland toen hij voor de kust van Anatolië met zijn smaldeel een Turks eskader tot de aftocht dwong. Deze gebeurtenis staat te boek als de eerste overwinning van de Russische vloot op de Turken in de Zwarte Zee. Nog in hetzelfde vaarseizoen verhinderde Van Kinsbergen dat een Ottomaans eskader op de Krim een expeditieleger aan wal zette, waarbij hij het vlaggeschip tot zinken bracht. Zijn faam was nu definitief doorgedrongen tot het Russische hof en Van Kinsbergen kwam herhaalde malen op audiëntie bij de tsarina, die zich voortaan uitermate lovend over hem uitliet.⁵⁷ Uit de brieven van Joan aan Pieter van Woensel blijkt dat Joan voor zijn broer aan Van Kinsbergen om voorspraak had gevraagd bij de minister van Marine, Z.G. graaf Tsjernysjev (1722-1784). Van Kinsbergen had een goede verstandhouding met de graaf, wat het krijgen van een ingang voor Pieter aanzienlijk vergemakkelijkte.⁵⁸

Het aanbieden van teksten aan mogelijke patroons kon ook een effectief middel zijn om de carrière te bevorderen. *De konst van waarnemen*, vertaald als *La logique des sens*, wilde Pieter daarom aan Catharina de Grote aanbieden.

56 Afschrift brief Joan van Woensel aan Pieter van Woensel, Amsterdam, Nederlands Scheepvaartmuseum, Verzameling geschreven stukken van de Schout-bij-nacht Joan van Woensel 1774-1781, inv.nr. B\I 441.

57 R.B. Prud’homme van Reine, *Jan Hendrik van Kinsbergen 1735-1819, admiraal en filantrop* (Amsterdam 1990) 55-80; Swarte, ‘Pieter van Woensel’, 182; R.C. Anderson, *Naval wars in the Levant 1559-1853* (Princeton 1953) 306 relateert de Russische successen van 1773; In de opdracht van *Rusland beschouwd*, gedateerd 20 november 1803, verwees Van Woensel naar de veertigjarige vriendschap tussen hem en Van Kinsbergen, wat zou kunnen betekenen dat ze elkaar sinds 1763 kenden.

58 Afschrift brief Joan van Woensel aan Pieter van Woensel, Amsterdam, Nederlands Scheepvaartmuseum, Verzameling geschreven stukken van de Schout-bij-nacht Joan van Woensel 1774-1781, inv.nr. B\I 441.

Van het welslagen van deze actie hing veel af, want hij had aanzienlijke kosten gemaakt voor de vertaling. Het heeft er alle schijn van dat de vertaling niet is gepubliceerd.⁵⁹ Boeken namen in de Russische hoofdstad in de tweede helft van de achttiende eeuw een bijzondere plaats in. Sint Petersburg kende tal van interessante bibliotheken, waarvan de inhoud voor een groot deel bestond uit buitenlandse uitgaven. De tsarina voerde een actieve cultuurpolitiek en stimuleerde het schrijven en vertalen van seculiere werken, wat echter niet betekende dat gedrukt werk met een niet-religieus karakter ruim voorhanden was. Om deze leemte op te vullen kocht de staat ook bibliotheken op van intellectuelen, waarvan die van Diderot het bekendste voorbeeld is. De bibliotheek van de Keizerlijke Academie van Wetenschappen, zo vermeldde Van Woensel, bestond rond 1775 uit 36.000 banden, maar was alleen toegankelijk voor de leden van deze academie. Sint Petersburg had geen bibliotheek waar het publiek zich kon informeren.⁶⁰ De omvang van de handel in boeken in Sint Petersburg stelde Van Woensel teleur, hij noemde slechts een boekhandel in de hoofdstad. Door de relatieve schaarste werd een boek extra gewaardeerd en kon het zeer wel dienen als present. Aan Pieter waren door Joan bijvoorbeeld zes exemplaren van Van Kinsbergens *Amusemens militaires* opgestuurd. Dit waren gewilde boeken, gepaste cadeaus die dienden om banden aan te halen.⁶¹ Uit een brief van de handelsagent van Rusland in Amsterdam, J.H.F. Oldecop, blijkt eveneens hoezeer Van Kinsbergens boeken welkom waren in Sint Petersburg. Aan graaf Tsjernysjev zond Oldecop ten behoeve van de Russische admiraliteit veertig exemplaren van *Grondbeginselen der zeeactieg*, dat hij zelf in het Duits had vertaald. Een exemplaar, “en maroquin que je supplie à Vôtre Excellence de mettre de ma part aux pieds de ma divine et Auguste Bienfaitrice”, was bestemd voor Catharina de Grote.⁶²

59 Afschrift brief Joan van Woensel aan Pieter van Woensel, Amsterdam, Nederlands Scheepvaartmuseum, Verzameling geschreven stukken van de Schout-bij-nacht Joan van Woensel 1774-1781, inv.nr. B\I 441: in Amsterdam was Marc-Michel Rey (1720-1780), uitgever van Franstalige werken, niet geïnteresseerd in *La logique des sens*, schreef Joan aan Pieter.

60 VW, *Tegenwoordige staat van Rusland*, 80-81; Burja, *Observations d'un voyageur*, 160; Madariaga, *Politics and culture*, 169-172, 177, 189, 262-265.

61 Afschrift brief Joan van Woensel aan Pieter van Woensel, Amsterdam, Nederlands Scheepvaartmuseum, Verzameling geschreven stukken van de Schout-bij-nacht Joan van Woensel 1774-1781, inv.nr. B\I 441; Thon, *St. Petersburg um 1800*, 130; VW, *Aanteekeningen II*, 120, 125; VW, *Rusland beschouwd*, 95; Van het Reve-Israël, ‘Een Hollandse arts in Rusland’, 95.

62 Prud’homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 184; C.C. Uhlenbeck, *Verslag aangaande een onderzoek in de archieven van Rusland ten bate van de Nederlandsche geschiedenis* (Den Haag 1891) 238; vertaling: Ik smeed Uwe Excellentie een exemplaar, van marokkijnleer, namens mij aan de voeten te leggen van mijn hemelse en doorluchtige Weldoenster.

Dat Van Woensel in deze wereld van boeken een rol voor zich zag weggelegd lag eigenlijk voor de hand, want hij was in een bijzondere omgeving terechtgekomen. Het opleidingsinstituut voor de adellijke cadetten was een van de centra met behulp waarvan Catharina de Grote haar onderwijshervormingen doorvoerde. Het opleidingsinstituut bereidde de cadetten in eerste instantie voor op een militaire carrière, maar het had eveneens de ambitie gecultiveerde burgers van ze te maken. Het onderwijs richtte zich daarom ook op de studie van literatuur, moderne wetenschap en meer: de studenten en hun leraren vertaalden allerhande literatuur en schreven zelf boeken die werden gebruikt in het onderwijs op het instituut. Dit beschikte over een eigen drukkerij en een eigen boekhandel, en al maakten de studenten en docenten geen deel uit van de intellectuele voorhoede van Sint Petersburg, ze creëerden met hun activiteiten wel een omgeving waarin het schrijven van teksten werd gestimuleerd en mensen van verschillende rangen en standen werden aangemoedigd elkaar intellectueel uit te dagen. Met de studenten had Van Woensel een hartelijke omgang. Een brief uit 1774 van Joan bevestigt de stimulerende invloed van deze omgeving zwart op wit, want Pieter had geschreven dat hij in de Republiek wilde leven van de pen in combinatie met een artspraktijk.⁶³ Joan reageerde afwijzend. Wellicht was zijn schrijven gekleurd uit angst dat Pieter voortijdig zou terugkeren om zijn plannen uit te voeren. In het algemeen gold dat mensen die wilden leven van de pen beperkte mogelijkheden hadden. De boekenmarkt in de Republiek was te klein om als onafhankelijk auteur van te kunnen leven, zelfs gewaardeerde intellectuelen waren voor hun bron van inkomsten op een andere hoofdactiviteit aangewezen.⁶⁴

63 G. Marker, *Publishing, printing, and the origins of intellectual life in Russia, 1700-1800* (Princeton 1985) 74, 82; Prud'homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 64; Afschrift brief Joan van Woensel aan Pieter van Woensel, Amsterdam, Nederlands Scheepvaartmuseum, Verzameling geschreven stukken van de Schout-bij-nacht Joan van Woensel 1774-1781, inv. nr. B\I 441; Van het Reve-Israël, 'Een Hollandse arts in Rusland', 94; Madariaga, *Politics and culture*, 265.

64 J.D. Popkin, *News and politics in the age of revolution. Jean Luzac's Gazette de Leyde* (Ithaca / Londen 1989) 27-28; W.W. Mijnhardt, 'The Dutch Enlightenment: humanism, nationalism, and decline', in: M.C. Jacob, W.W. Mijnhardt (eds.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, enlightenment and revolution* (Ithaca / Londen 1992) 212; J.D. Popkin, 'Print culture in the Netherlands on the eve of the revolution', in: M.C. Jacob, W.W. Mijnhardt (eds.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, enlightenment and revolution* (Ithaca/Londen 1992) 285-286.

Een Hollandse Rus (1778 - 1784)

In 1778 keerde Pieter terug uit Rusland. In een brief, geschreven direct na zijn aankomst, sprak Joan van Woensel de hoop uit dat Pieter niet in een zwart gat zou vallen. Door een langdurige afwezigheid wordt de emigrant een vreemdeling in eigen land, zo waarschuwde Joan hem in zijn brief. Nu hij dan eindelijk in de Republiek was teruggekeerd, kon Pieter zich volgens zijn broer waarschijnlijk nauwelijks meer voorstellen dat dit het land was waar hij naar had terugverlangd. Hij zou als Hollandse Rus de grootste moeite hebben zich aan te passen aan “de drooge en onaangename levenswijze van onze natie”.⁶⁵

Van Kinsbergen was in 1775 teruggekeerd en bekleedde een vooraanstaande positie bij de marine als generaal-adjutant van prins Willem V. Diens eerste kamerheer, S.P.A. graaf van Heiden Reinestein (1740-1806), was Van Kinsbergens beschermer. Met zijn connecties had de graaf Van Kinsbergen begin jaren zeventig aan een betrekking in Russische dienst geholpen. Van Heiden Reinestein was een van de invloedrijkste personen aan het hof van Willem V en zijn stem woog zwaar bij aanstellingen in ambten. Van Kinsbergen had regelmatig overleg met de prins, die hem de vrije hand gaf om geschikt personeel te werven voor de marine. Het is onvoorstelbaar dat Van Woensel hier niet van zou hebben geprofiteerd, zeker nu voor de marine na een periode van verval weer op grote schaal schepen werden gebouwd en er ook aandacht was voor de walvoorzieningen. Bovendien werden de banden tussen de familie Van Woensel en Van Kinsbergen aangehaald, nu ook de jongste zoon Justus in 1779 bij de marine dienstnam en onder hem diende als adelborst op het fregat de *Argo*.⁶⁶ Zonder een begunstiger begon een aankomend talent niets in de Republiek. Pieter van Woensel schreef “dat kunde en verdienste alleen een partikulier hier te lande zeer zeldzaam tot die posten van aanzien zullen doen steigen, ten zij hij een kruiwagen (familie) en een kruijer (rijkdom) hebbe, die hem voortduwen”.⁶⁷ Met Van Kinsbergen als beschermer bevond Van Woensel zich in het centrum van het stadhoudelijke cliëntèlesysteem, waarvan familie, vriendschapsrelaties en loyaliteit aan het huis van Oranje de criteria waren om erin door te dringen. Door de begeving van onder meer functies bij het leger en de vloot werden leden van het patriciaat en de adel aan de stadhouder verplicht.

65 Afschrift brief Joan van Woensel aan Pieter van Woensel, Amsterdam, Nederlands Scheepvaartmuseum, Verzameling geschreven stukken van de Schout-bij-nacht Joan van Woensel 1774-1781, inv.nr. B\I 441.

66 A.J.C.M. Gabriëls, *De beren als dienaar en de dienaar als beer. Het stadhoudelijk stelsel in de tweede helft van de 18e eeuw* (Den Haag 1990) 109-111, 453; Prud'homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 192-196; J.R. Bruijn, *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de 17e en 18e eeuw* (Amsterdam 1998) 199-200, 218; Swarte, *Pieter van Woensel* (scriptie) 6; J.K.H. van der Meer, L.C. van de Pol (eds.), *Van de prins geen kwaad. De dagboeken van S.P.A. van Heiden Reinestein* (Assen 2007) xlii, 197, 204, 216; Van Pieter van Woensels aanstelling bij de marine in deze periode bestaan geen schriftelijke bewijzen (meer).

67 VW, De *Lantaarn* 1792, 112.

In de tweede helft van de achttiende eeuw was zo een fijnmazig netwerk van afhankelijkheidsrelaties ontstaan.⁶⁸

In de jaren zeventig en tachtig ijverde Van Kinsbergen ervoor om de marine van de Republiek weer uit het slop te halen. Voorstel na voorstel diende hij in ter verbetering van de marinedienst, inclusief een medische infrastructuur op de vaste wal. Medische zorg in eigen hospitalen voor opvarenden van marineschepen was geheel afwezig in de Republiek. Zij werden door plaatselijke instellingen opgevangen. In 1783 liet de Amsterdamse admiraliteit een oude kanongietery in Enkhuizen ombouwen tot hospitaal met plaats voor vijfhonderd patiënten en ook in Hellevoetsluis kwam een hospitaal voor de admiraliteit van De Maze.⁶⁹ Hoewel onbekend is wanneer Van Woensel werd aangesteld, was hij in 1781 actief voor de vloot op de rede van Texel en op het eiland zelf, waar een deel van de zieken werd verzorgd en waar wegens de heersende vlektyfus een aantal hospitaalschepen lag. Texel was de vaste monsterplaats en de verzamelplaats van elke oorlogsvloot die uitvoer. Ook Van Kinsbergen bezocht geregeld de marine-installaties op Texel, waar hij bijvoorbeeld in 1781 samen met de broer van advocaat-fiscaal van de admiraliteit van Amsterdam J.C. van der Hoop (1742-1825) enkele huizen bekeek die zouden kunnen worden verbouwd tot een opleidingsinstituut voor een paar dozijn adelborsten. Dit was op bescheiden schaal het soort instelling waarin Van Woensel in Sint Petersburg had gewerkt.⁷⁰

In 1780 verklaarde Engeland de oorlog aan de Republiek, die bekend staat onder de naam Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). In de kranten verschenen berichten over de grote sterfte onder zeelieden aan boord van de marineschepen, waarop in het land grote verontwaardiging ontstond over het onvermogen om de oorlogsschepen te bemannen. Alle kapiteins hadden te maken met besmettelijke ziekten die de vloot in het vaarseizoen teisterden. De schepen konden daarom niet uitvaren.⁷¹ In 1781 voer de vloot wel uit en het kwam begin augustus bij de Doggersbank tot een treffen tussen de Engelse en Nederlandse marine, waarbij Van Kinsbergen een hoofdrol speelde. Joan van

68 S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995) 142.

69 J.C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeevezen V* (Haarlem 1861) 21-22; Leuftink, *Harde beelmesters*, 200-201; Bruijn, *Varend verleden*, 218-219, 16: De Republiek had voor zeezaken een gedecentraliseerde structuur met vijf aparte admiraliteitsraden. De admiraliteit van de Maze was de oudste en was gevestigd in Rotterdam.

70 Brief 13-10-1781, Rijksarchief Drenthe, Assen (RA Drenthe), Archief De Milly van Heiden Reinestein, inv.nr. 494a; brief 16-1-1772, RA Drenthe, Archief De Milly van Heiden Reinestein, inv.nr. 256; [Van der Willigen], 'Levensberigt', 80; VW, *Tegenwoordige staat van Rusland*, 107-108; Prud'homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 62-64; Bruijn, *Varend verleden*, 245.

71 Prud'homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 129; De Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeevezen IV*, 434.

Woensel nam deel aan de zeeslag als gezagvoerder van het fregat *Amphitrite*, dat meevoer in de tweede linie die een grote koopvaardijvloot konvoeierde. De gevolgen van de zeeslag maakte Pieter van Woensel als arts mee. Op zich was dat niet vreemd, want Van Kinsbergen was een voorstander van goed geoutilleerde hospitaalschepen, inclusief artsen en chirurgijns. Met de vloot voeren daarom enkele hospitaalschepen mee, *Boreas* en *Alarm* geheten, fregatten die waren omgebouwd voor de opvang en verpleging van de gewonden.⁷² Tijdens de zeeslag sneuvelden op de Nederlandse vloot 133 zeelieden en raakten 426 man gewond. Aan boord speelden zich gruwelijke taferelen af. Een dertienjarige adelborst noteerde dat op zijn schip, de *Argo*, overal doden en gewonden lagen en dat het dek met bloed doordrenkt was. Rompen zonder hoofd werden direct over boord gezet. “Ik heb er een gezien die zijn buyk helemaal doorschoten was, dat er de darmen uytliepen.”⁷³ Het gebruik van weinig verfijnde strijdmethoden werd direct vertaald in propaganda: “Verfoeilijk is het, dat eene Natie die zich zelve voor edelmoedig zoekt te boek te stellen, gebruik maakt van glas, porseleyn, scharen, bayonetten en diergelyk getuig, om daar mede de quetsuren, die den vijand aangebracht worden, zo veel te gevaarlijker ja zelfs ongeneeslijk te maken. Dit is het werk van lage zielen, en strookt eerder met het character van moordenaars of wilde barbaren, dan met dat eener beschaafde Natie.” Duidelijk moge zijn dat ook de Nederlandse kanonniers hun tegenstander met vergelijkbaar materiaal beschoten.⁷⁴

De gewonden die vervoerd konden worden gingen naar het Sint Pietersgasthuis in Amsterdam, dat provisorisch was uitgerust voor de opvang van gewonden van de zeeslag. Het ligt meer voor de hand dat Van Woensel bemoeienis had met het vervoer en de grootschalige opvang en verpleging van de zieken en gewonden, dan dat hij zelf het chirurgijnshandwerk ter hand zou hebben genomen. Van de admiraliteiten in de Republiek zorgde in eerste instantie alleen die van Amsterdam voor de opvang van de gewonden. Door prins Willem V was Van Kinsbergen opgedragen in het Amsterdamse Sint Pietersgasthuis en op de hospitaalschepen te Texel voor de gewonden “alles te verrichten, wat tot hun soulaas kan verstrekken, zelfs om onder dezelve eenig Geld uit te deelen”.⁷⁵

72 *De burger politieke blixem* 31 (1800) 247; *Rapporten van de respectieve collegien te admiraliteiten deezer landen. Over hunne verrichtingen, gedurende de oorlog met Engeland en deszelfs colonien, tot het jaar 1781. Zijnde deeze verantwoording gedaan op prepositie van zyn doorlugtige Hoogheid, aan haar Hoog. Mog. de Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam 1781) 89; Prud'homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 146, 164, 525 noot 29; Swarte, *Pieter van Woensel* (scriptie) 6; Leuftink, *Harde heelmeesters*, 24, 202-206, 213.

73 *Nieuwe en naamkeurige bijzonderheden aangaande het gevecht op de Doggersbank. Voorgevallen den 5. august 1781* (Amsterdam z.j.); Prud'homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 147.

74 *De staatsman* (1781) 180; Prud'homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 147.

75 *De maandelijksche Nederlandsche Mercurius* (1781) 87, 115, 137.

Arts en auteur (1778-1784)

Na zijn terugkeer uit Rusland publiceerde Van Woensel twee werken die de richting aangaven van zijn verdere ontwikkeling als arts en auteur, *Nouvelles expériences faites avec le mercure dans la petite vérole, lesquelles démontrent la vertu spécifique dans cette maladie*, een verhandeling over de pokken, en *Tegenwoordige staat van Rusland*, dat door tijdgenoten werd gezien als een geleerde landbeschrijving. *Nouvelles expériences* was gebaseerd op Boerhaaves aforismen 1391 en 1392, waarin kwik genoemd wordt als een eventueel heilzaam middel tegen de pokken.⁷⁶

De pokken waren in de achttiende eeuw een gevreesde ziekte, die een lichaam grondig kon verwoesten, die de dood tot gevolg kon hebben en waartegen artsen in wezen machteloos stonden als de ziekte eenmaal was geconstateerd. Op het vlak van preventie lag de zaak anders. Vanaf ongeveer 1714 wist men in Engeland van de mogelijkheid gezonde kinderen tegen de ziekte in te enten. Deze inoculatie was geïntroduceerd uit het Ottomaanse Rijk door een Levantijnse arts uit Istanbul, Emanuel Timoni (overleden 1718), maar vond geen ingang bij het publiek. De vrouw van een Engelse ambassadeur aan het Ottomaanse hof, Lady Mary Wortley Montagu (1689-1762), zorgde na haar terugkeer in Engeland wel voor een doorbraak bij de bestrijding van de ziekte. Zij kende de praktijk uit Istanbul en liet in 1721 tijdens een pokkenuitbraak haar kinderen inenten, wat werd nagevolgd door de koninklijke familie, waarna de methode zich verbreidde. De Istanbulse variant van de inoculatie was ook Boerhaave goed bekend: bij hem promoveerde in 1722 een promovendus uit die stad op dit onderwerp. De eerste keer dat deze methode door een arts in de Republiek werd toegepast, was tijdens een hevige pokkenepidemie in 1748 in Amsterdam, toen T. Tronchin, een Zwitserse oud-leerling van Boerhaave, zijn oudste zoon tegen de pokken inoculeerde. De gebruikelijke methode was zogenaamde smetstof uit de puisten van een poklijder onderhuids te injecteren, waarop de patiënt een lichte pokkenbesmetting kreeg, om zo immuniteit te bewerkstelligen. Geheel ongevaarlijk was deze vorm van preventie niet, want patiënten konden er aan overlijden, of voor de rest van hun leven verminkt raken. Verder braken ook wel pokkenepidemieën uit als de smetstof agressiever was dan verondersteld werd. De risico's van deze preventieve ingreep waren algemeen bekend, wat ertoe leidde dat menigeen het onethisch vond een gezond lichaam ziek te maken.⁷⁷ Tegen de inoculatie bestonden ook godsdienstige bezwaren. Tegenstanders wezen erop dat ziekten als de pokken waren bedoeld om de gelovigen op de proef te stellen en de zondaars te

76 De proefnemingen waar de tekst van *Nouvelles expériences* op was gebaseerd waren door de Société Royale de Médecine gepubliceerd in *Histoire de la Société Royale de Médecine. Avec les Mémoires de Médecine & de Physique Médicale, pour les mêmes Années (années 1777 et 1778)* (Parijs 1780) 225-226.

77 Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 135-137; Rutten, *De vreselijkste aller barpijen*, 184-185; Adivar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, 156; Van der Zwaag, *Wouter van Doeveren*, 120-142; G.A. Lindeboom, *Herman Boerhaave. The man and his work* (Londen 1968) 359; U. Janssens, 'Matthieu Maty and the adoption of inoculation for smallpox in Holland', *Bulletin of the history of medicine* 55 (1981) 248; G. Rosen, *A history of public health* (New York 1958) 184-185.

straffen. Ingrijpen in Gods werk zou tegen het geloof zijn en bovendien was de inoculatie een heidense vinding, waar geen goeds van te verwachten viel.⁷⁸

Panische angst hadden de mensen gewoonlijk niet voor de pokken, hoe vreemd dat ook mag klinken voor een besmettelijke en potentieel dodelijke ziekte. Op de pest werd veel heftiger gereageerd dan op de pokken, omdat bekend was dat een relatief grote overlevingskans bestond als men deze ziekte als kind eenmaal had overleefd. Pokken werden gezien als een kinderziekte: een kleinschalige uitbraak was eigenlijk een routine-ervaring.⁷⁹ Besmette personen namen gewoon deel aan het maatschappelijk verkeer. Omdat de ziekte endemisch was en vrijwel altijd ergens voorkwam, waren de mensen er vrij rustig onder, in tegenstelling tot de pest waartegen ‘cordons sanitaires’ werden ingesteld. Tot aan het einde van de achttiende eeuw zette de overheid zich niet in voor de bestrijding van pokken, want ziekte werd gezien als een persoonlijke aangelegenheid. Volksgezondheid was alleen in extreme situaties een taak voor de overheid geweest. De Staten-Generaal waren meestal slechts in actie gekomen als een gevaarlijke ziekte – bijvoorbeeld de pest – naar de Republiek dreigde over te slaan. De ontwikkeling van de builenpestepidemie die rond 1770 woedde en die de aanleiding was tot Van Woensels reis naar Rusland, werd in de Republiek met argusogen gevolgd en in de kranten beschreven. Zowel de overheden als de burgers waren zich bewust van de dreiging. Door de Staten-Generaal en de gewesten werden maatregelen genomen om de verspreiding van de pest tegen te gaan, wat er in de praktijk op neerkwam dat bedelaars, landlopers en marskramers werden geweerd en het kopen en verkopen van vodden en oude kleren van of naar Polen en Midden-Europa geheel werd verboden. Toen duidelijk was dat de builenpest ook in Polen een ravage aanrichtte, werd de handel op de Oostzee aan banden gelegd. In het geval van de pokken stelden de overheden zich anders op. De gewestelijke staten en de steden waren soeverein, van een gecoördineerde aanpak bij de pokkenbestrijding was geen sprake.⁸⁰ In 1784 bijvoorbeeld werd de inoculatie door het Haarlemse stadsbestuur op godsdienstige gronden verboden, net als in Leiden het geval was toen Van Woensel daar studeerde. In Amsterdam daarentegen was het pragmatische stadsbestuur wel geporteerd van preventieve inenting vanwege een heersende pokkenepidemie.⁸¹

78 Rutten, *De vreselijkste aller harpijen*, 185-189; Van der Korst, *Een dokter van formaat*, 251-258; Otterspeer, *Groepsportret II*, 306, 389-391.

79 Een van de benamingen voor de pokken was letterlijk ‘kinderziekte’.

80 Rutten, *De vreselijkste aller harpijen*, 192-199; VW, *Mémoire sur la peste*, 33-34; J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810) I* (Zwolle 1992) 127; Plakkaat van de Staten Generaal tegen overbrenging van een in Constantinopel heersende epidemie, RA Drenthe, Archief De Milly van Heiden Reinestein, inv.nr. 681.

81 *De maandelijksche Nederlandsche Mercurius* (1784) 220; Van der Zwaag, *Wouter van Doeveren*, 141.

Centraal beleid was afwezig in de Republiek, waar particuliere geleerde genootschappen het voortouw namen bij de bestrijding en preventie van ziekten. Deze genootschappen, waarin doktoren een vooraanstaande rol speelden, kenden een uitgebreid netwerk van vrijwilligers die onder andere onderzoek deden naar het ontstaan van ziekten en de factoren die daarbij een rol speelden.⁸² Het bijzondere aan de situatie van Van Woensel was dat hij wel in de gelegenheid werd gesteld in dienst van de overheid onderzoek te doen naar de pokken, zij het dan in Rusland.

Niet alleen de pest speelde Rusland parten in de tijd dat Van Woensel naar Sint Petersburg afreisde. Het land stond ook bekend als een notoire infectiehaard van pokken.⁸³ In het centraal bestuurd Russische rijk onder Catharina de Grote bestond een gecoördineerde aanpak van de pokken, iets waar de keizerin gegronde redenen voor had. De mannelijke tak van de regerende Romanov-dynastie was in de jaren dertig van de achttiende eeuw door deze ziekte uitgeroeid. Verder had de tsarina in haar tienerjaren, vlak na haar aankomst in Rusland, de verwoestende gevolgen van pokken van nabij gezien toen de troonopvolger – haar beoogde huwelijkspartner – zelf deze ziekte had gekregen. Sindsdien was ze zeer bevreesd voor een eventuele besmetting met pokken. In 1768 liet ze zich daarom inenten door de beroemde Britse arts Thomas Dimsdale (1712-1800). Als verlicht despoot kon ze zelfstandig maatregelen verordnen om haar onderdanen, die geconfronteerd werden met een hoog sterftecijfer als gevolg van de pokken, te beschermen. Onderzoek naar de preventie en bestrijding van pokken ondersteunde ze actief en had haar volledige goedkeuring.⁸⁴

Op het opleidingsinstituut van de adellijke cadetten bestond vanwege de concentratie van jonge kinderen altijd kans op een uitbraak van de pokken. Van Woensel entte in Sint Petersburg tijdens een hevige uitbraak van pokken midden in de zomer – een uitermate ongunstig tijdstip – zeventig cadetten in met mengsels van verdunde kwik en entstof. De varianten van zijn behandeling had hij opgestuurd aan de Société Royale de Médecine in Parijs, die deze publiceerde. De bedoeling was dat andere artsen Van Woensels experimenten zouden herhalen om zo de effectiviteit van zijn behandeling vast te stellen. Kwik, zo zag men het in dit genootschap, werd wellicht voor al te veel ziekten gebruikt.⁸⁵ De publicatie in de *Histoire de la Société Royale de Médecine* werd ook besproken in de *Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen* door J.F. Gmelin (1748-1804), hoogleraar in de geneeskunde aan de universiteit van Göttingen, die zich

82 Van Poppel & Van Dijk, 'The beginning', 246-248.

83 Rutten, *De vreselijkste aller harpijen*, 13.

84 Alexander, *Bubonic plague*, 55-56; J.T. Alexander, *Catherine the Great. Life and legend* (New York / Oxford 1989) 31.

85 *Histoire de la Société Royale de Médecine (années 1777 et 1778)*, 226

aansloot bij het commentaar uit Parijs.⁸⁶ Van Woensels aanpak werd blijkbaar met succes door andere artsen herhaald. In de uitgave van *Nouvelles expériences* vermeldde hij trots het oordeel van de Société Royale de Médecine: “Le jugement qu’en a porté la Société Royale de Médecine à Paris me fait trop d’honneur, pour le passer ici sous silence. Elle déclare “que ces Expériences sont faites avec sagacité, présentées avec clarté et précision, et tendent à prouver, que le Mercure doux diminue, et même détruit l’énergie du virus variolique. M. van Woensel a ouvert un nouveau champ d’Observations d’autant plus précieuses, qu’elles peuvent conduire à un traitement de la petite-vérole plus efficace, que celui qui a été mis en usage jusqu’ici. En conséquence nous croyons qu’il mérite l’approbation de la Société.”⁸⁷

De waardering voor zijn werk was belangrijk voor Van Woensel. De Société Royale de Médecine was een van de hoogste autoriteiten op medisch gebied in Europa. Dit genootschap had dertig leden, allen artsen uit Parijs, een aantal buitengewone leden die geen arts hoefden te zijn, nog zestig leden uit de provincie en een zelfde aantal buitenlandse leden, waaronder de lijfarts van Catharina de Grote en de Leidse hoogleraren Gaubius en Van Doeveren. Verder correspondeerden tal van artsen over hun onderzoek. Het genootschap kwam tweemaal per week in het Louvre bijeen en organiseerde jaarlijks twee openbare samenkomsten. De leden deden onderzoek en verrichtten observaties waarover men correspondeerde met het genootschap in Parijs. De observaties van ziekten, meteorologische gegevens, experimenten, wetenschappelijk erkende behandelingen en de handelingen en verslagen werden gepubliceerd in de reeks *Histoire de la Société Royale de Médecine*, die tussen 1779 en 1790 verscheen. Het genootschap verwierf met deze reeks een positie als kennismakelaar in de medische wereld. De Société Royale de Médecine was in 1776 opgericht als een comité van corresponderende medici en werd in 1778 bij koninklijk patent officieel het eerste landelijk opererende medische college van Frankrijk ter bevordering van de volksgezondheid. De bestrijding van epidemische ziekten was de belangrijkste doelstelling. Het genootschap deed onderzoek in de Franse provincies naar het voorkomen van pokken, waarvoor uitgewerkte vragenlijsten waren ontwikkeld. De inoculatie tegen de pokken leidde ook in Frankrijk tot hevige debatten over het nut van de ingreep. De doktoren verzamelden volgens het aangegeven werkplan van het genootschap geografische en klimatologische data om de aard en oorzaken van besmettelijke ziekten beter te kunnen begrijpen, geheel in de geest van de medische geografie. Door systematisch aandacht te schenken aan epidemieën ontstond een nieuw werkveld

86 *Zugabe Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen* (1781) 390; O. Fambach, *Die Mitarbeiter der Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1769-1836* (Tübingen 1976) vii, 94, 441.

87 *Nouvelles expériences*, iv, 5; vertaling: Het oordeel dat het Koninklijk Geneeskundig Genootschap te Parijs heeft uitgesproken bewijst me te veel eer om deze te verzwijgen. Het Genootschap verklaart dat deze proefnemingen op scherpzinnige wijze zijn uitgevoerd, en gepresenteerd met helderheid en precisie, en lijken te bewijzen dat de aangelengde kwik de kracht van het pokkenvirus doet afnemen en deze zelfs vernietigt. M. van Woensel heeft een nieuw onderzoeksgebied geopend, dat des te kostbaarder is omdat dit kan leiden tot een doeltreffendere behandeling van de pokken dan tot op heden gebeurt. Dientengevolge menen wij dat hij de bijval van het Genootschap verdient.

voor artsen, de zogenaamde “hygiène public” of volksgezondheid, die ook Van Woensels werkterrein was. De Société Royale de Médecine had verder tot doelstelling de bevordering van de modernisering van de geneeskunst. Ze wilde erkenning door de overheid van de superieure kwaliteiten van de wetenschappelijk opgeleide arts, die de concurrentie met de lager opgeleide chirurgijns en de charlatans moest overleven. Van Woensels *Nouvelles expériences* zijn een goed voorbeeld van de werkwijze van Nederlandse artsen uit die tijd. Zij onderscheidden zich van hun buitenlandse collega's met hun methoden van onderzoek. Algemeen hadden ze een afkeer van hypothese, theoretische systeemvorming en speculatie. Internationaal vielen deze artsen op vanwege de kwaliteit van hun waarnemingen en de precisie en inventiviteit waarmee ze proeven bedachten en uitvoerden. Op het gebied van de pokkenbestrijding door middel van de inoculatie liepen artsen uit de Republiek voorop.⁸⁸

De erkenning van de wetenschappelijke waarde van zijn werk door de Société Royale de Médecine gaf Van Woensels studie cachet. *Nouvelles expériences* droeg hij namelijk op aan Gustaaf III, de koning van Zweden, die in het najaar van 1780 door de Republiek reisde en van 27 september tot 4 oktober Amsterdam aandeed. *Nouvelles expériences* paste goed in het programma dat in het teken stond van cultuur, kennisverwerving en vooruitgang. Zweden kende in die tijd heftige pokkenepidemieën en de rijksoverheid werkte al enkele decennia aan een uitgebreid programma voor de volksgezondheid.⁸⁹ In heel Europa waren de pokken een geduchte ziekte waar vroeg of laat vrijwel iedereen mee in aanraking kwam en waarvan de bestrijding in de tweede helft van de achttiende eeuw geleidelijk tot de taak van nationale overheden werd gerekend. Dit verklaart waarom in Rusland, Zweden, Frankrijk, Duitsland en Groot-

88 J. Vijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830* (Nijmegen 2001) 98-101, 174, 286-287; Van der Korst, *Een dokter van formaat*, 257-259; R. Hahn, *The anatomy of a scientific institution. The Paris academy of sciences, 1666-1803* (Berkeley/Londen 1971) 102-103; J. Heilbron, *Het ontstaan van de sociologie* (Amsterdam 1990) 152; Janssens, 'Matthieu Maty', 255-256; Hannaway, 'The Société Royale de Médecine', 257-273; J.R. Beukhof e.a., 'Histoire de la Société Royale de Médecine (Année 1776)', *Geschiedenis der geneeskunde* 8 (2002) 342-346; *Histoire de la Société Royale de Médecine (année 1776)*, xiv-xx.

89 *Nouvelles expériences*, iv; A.J. van der Meulen, *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek III* (Amsterdam 1910) 282 noot 2; *Amsterdamsche courant* 28-9-1780, 5-10-1780, 10-10-1780; K. Johannisson, 'The people's health: public health policies in Sweden', in: D. Porter (ed.), *The history of public health and the modern state* (Amsterdam / Atlanta 1994) 165-169; P. Sköld, *The two faces of smallpox. A disease and its prevention in 18th and 19th-century Sweden* (Umeå 1996).

Britannië belangstelling bestond voor Van Woensels *Nouvelles expériences*.⁹⁰ Zijn behandeling was doeltreffend: van de 300 tot 1000 ingeënten stierf statistisch gezien slechts één patiënt. Van 6456 kinderen met natuurlijke kinderpokken, zo schreef de arts, stierven er 1634, wat uiteraard een groot verschil uitmaakte.⁹¹ Van Woensels verbeterde inoculatie raakte nog tijdens zijn leven achterhaald. In 1798 publiceerde de Britse arts Edward Jenner (1749-1823) zijn in korte tijd wereldberoemd geworden studie naar een nieuwe wijze om de pokken te bestrijden. Jenner had met zijn onderzoek onder melkveehouders op het Engelse platteland een methode gevonden voor de vaccinatie op basis van koepokstof, die eenvoudiger en veiliger werkte dan de inenting op basis van menselijke pokstof. Met deze vinding was het tijdperk van de variolatie – zoals de inenting tegen de pokken in de negentiende eeuw werd genoemd – aangebroken en kwam dat van de inoculatie ten einde.⁹²

Van Woensel was in deze tijd ook betrokken bij een periodiek. In 1780 werkte hij aan een wekelijkse uitgave, *Monitor, of vertoogen, betrekkelijk tot de staatkundige en zedelijke huishouding der Nederlandsche republiek, en tot andere gewichtige onderwerpen* geheten.⁹³ Deelname aan het politieke debat was hoogstwaarschijnlijk de bestaansreden van dit blad, dat ook algemene onderwerpen opnam, zoals een nieuw verschijnsel uit een Engels blad: de eerste contactadvertentie. *Monitor* steunde de stadhouder voluit: “Het stadhouderschap is in ons Vaderland ene overheerlijke instelling; zij doet dit gemenebest delen in de voorrechten ener monarchie, zonder ons daarvan de nadelen te doen ondervinden.” Gezien deze positieve toon stond *Monitor* ongetwijfeld voor de zaak van Oranje.⁹⁴ Als gevolg van de Vierde Engelse Oorlog kende Nederland een ongekende groei van periodieke uitgaven, waarin de stadhouder werd aangevallen vanwege

90 Meusel, *Das gelehrte Teutschland* VIII, 584; P. von Wönzel, *Neue mit dem Merkur in den Blättern gemachte Erfahrungen, welche dessen specifische Kraft in dieser Krankheit beweisen* (Leipzig 1783); Alexander, *Bubonic plague*, 358: Russische vertaling ‘Vedomost o predpriiatiaakh legkoi promyshlennosti, 1778 g’, in: L.G. Beskrovnyi, B.B. Kafengauz (eds.), *Kbrestomatia po istorii SSSR* XVIII (Moskou 1963) 305-326; <http://eureka.rlg.org/>; P. van Woensel, *New experiments with mercury in the small pox: by which is demonstrated its specific virtue in that disease* (Salisbury [Eng.] 1793), vertaling van William Fowle, “fellow of the Edinburgh Royal Physical Society”; A.-H. Machle, ‘Conflicting attitudes towards inoculation in enlightenment Germany’, in: R. Porter (ed.), *Medicine in the Enlightenment* (Amsterdam 1995) 201.

91 VW, *De Lantaarn* (1792) 8-9; Rutten, *De vreselijkste aller harpijen*, 24-25.

92 Janssens, ‘Matthieu Maty’, 253; Rutten, *De vreselijkste aller harpijen*, 25-27; E. Jenner, *An inquiry into the causes and effects of the variolae vaccinae, a disease discovered in some of the western counties of England, particularly Gloucestershire, and known by the name of the cow pox* (Londen 1798, reprint 1966).

93 Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw*, 165, 179 noot 68.

94 P. van Woensel, *Monitor, of vertoogen, betrekkelijk tot de staatkundige en zedelijke huishouding der Nederlandsche republiek, en tot andere gewichtige onderwerpen* (Amsterdam 1780) 57, 154.

het desastreuze verloop van de oorlog, dan wel werd verdedigd. Voor- en tegenstanders van het stadhoudelijk bewind beschikten elk ruimschoots over de mogelijkheid drukwerk te publiceren, wat de populaire politieke pers een krachtige impuls gaf, een unicum in het Europa van die tijd.⁹⁵ Van Woensel nam niet alleen in *Monitor* deel aan deze nationale pennenstrijd. In 1781 publiceerde hij *Vertoog over de opvoeding van een Nederlandsch regent en Onderzoek van den politieken staat der Vereenigde Nederlanden. Betrekkelijk tot de noodzaakelijkheid om een alliantie aan te gaan met Vrankrijk en Spanje enz.*⁹⁶ Het *Onderzoek van den politieken staat* is terug te voeren tot het hoogste politieke niveau in de Republiek, dat aanstuurde op gemeenschappelijke actie met zowel de Franse als de Spaanse vloot. Van Kinsbergen besprak met de stadhouder en Van Heiden Reinestein de merites van deze alliantie tegen Engeland. Menig vlagofficier echter achtte de marine te ernstig verzwakt om een avontuur met de Franse vloot aan te gaan, met als gevolg dat er uiteindelijk geen eskader naar Brest vertrok. De twee pamfletten die Van Woensel schreef zijn identiek in hun benadering en benadrukken de noodzaak de marine op adequate wijze uit te rusten, een hartewens van Van Kinsbergen. De pamfletten beklagden het lot van het gewest Holland, dat het meest te lijden had van de Vierde Engelse Oorlog, omdat het door de belangentegenstelling tussen de gewesten de vloot niet kon uitbreiden: “Dat het Tractaat der Unie, dat wel ieder Provintie evenveel gezag in de algemeene vergadering geeft, een Staatkundig monster is, waarbij Holland uitstekend lydt.” De Hollanders mochten wel betalen, maar niet bepalen.⁹⁷ De inactiviteit van de vloot werd in de pers gebruikt als wapen in de politieke strijd tegen de opperbevelhebber Willem V. Van de stadhouder ging weinig leiding uit, hij werd ervan verdacht de samenwerking met de Fransen te saboteren omdat hij heimelijk sympathie zou koesteren voor de Engelse vijand. Uit de literatuur wordt niet duidelijk welke rol precies Van Heiden Reinestein, Van Kinsbergen of de stadhouder bij deze prinsgezinde publicaties achter de schermen hebben gespeeld. Wel is duidelijk dat Van Heiden Reinestein een tegenoffensief opzette en dat schrijvers in dienst van Oranje zeer goed werden betaald.⁹⁸

95 N.C.F. van Sas, ‘The patriot revolution: new perspectives’, in: Jacob-Mijnhardt, *The Dutch Republic*, 97-99; Popkin, ‘Print culture in the Netherlands’, 286-287.

96 Pamflet Knuttel 19674.

97 VW, *Vertoog over de Opvoedinge*, 21; P. van Woensel, *Onderzoek van den politieken staat der Vereenigde Nederlanden, betrekkelijk tot de noodzaakelijkheid om eene alliantie aan te gaan met Vrankrijk en Spanje enz.* (Amsterdam 1781) 5, 12; Van der Meer-Van de Pol, *Van de prins geen kwaad*, 180, 217, 219-220, 254-261.

98 Memorie, RA Drenthe, Archief De Milly van Heiden Reinestein, inv.nr. 609; Prud’homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 161; Klein, *Patriots republikanisme*, 72-76; Bruijn, *Varend verleden*, 197-199; Van der Meer-Van de Pol, *Van de prins geen kwaad*, xlii.

In *Monitor* kondigde Van Woensel een boek aan over Rusland, *Tegenwoordige staat van Rusland*, dat in 1781 verscheen zonder expliciete auteursvermelding bij de Amsterdamse uitgever A. Borchers. Volgens de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* bracht Van Woensel niet echt een bijzonder boek op de markt, al was het wel geschikt om zich een algemeen beeld van Rusland te vormen. Zijn ooggetuigeverslag van de rijke hofstoet van de tsarina bevestigde de verhalen die over de pracht en praal ervan de ronde deden in de Republiek en maakte het grootste gedeelte uit van de bespreking.⁹⁹ Het boek, dat was opgedragen aan Catharina de Grote, oogstte in Rusland wel bijval. Van Woensel was positief over de regering van Catharina, maar hij betoogde ook dat Rusland pas dan werkelijk een stap vooruit in zijn ontwikkeling kon maken als de lijfeigenschap werd afgeschaft.¹⁰⁰ In 1783 verscheen *Tegenwoordige staat van Rusland* in het Duits als *Der gegenwärtige Staat von Rußland* en in het Frans onder de titel *État présent de la Russie*. De Franse vertaling was gemaakt aan de hand van de Duitse en werd in 1795 in Rusland herdrukt als *Coup-d'oeuil sur la Russie*. In 1784 verscheen een Italiaanse vertaling en in 1788 een Poolse. *État présent de la Russie* werd door Abel Burja (1752-1816) in *Observations d'un voyageur* besproken in een apart hoofdstuk, getiteld 'Remarques sur un ouvrage intitulé: État présent de la Russie'. Net als Van Woensel werkte Burja in Sint Petersburg bij het opleidingsinstituut voor het adellijke cadettenkorps, zij het als wiskundeleraar en pas vanaf 1778. Hij raadpleegde *État présent de la Russie* voor de herziene versie van zijn boek over zijn reis naar Rusland en constateerde dat hun waarnemingen vrijwel overeenkwamen, wat hun beider kwaliteit natuurlijk bevestigde. Burja had zijn boek geschreven als een ooggetuigeverslag waarin de eigen observatie centraal stond en karakteriseerde Van Woensels werk als een afstandelijke, geleerde landbeschrijving. Het publiek had volgens hem meer behoefte aan een boek als het zijne, een persoonlijke reisbeschrijving.¹⁰¹

In 1782 bracht Pieter van Woensel een Franstalige bewerking uit van *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, een bestseller geschreven door abbé G.T. Raynal (1713-1796). De opdracht aan J.C. van der Hoop, de nieuwe advocaat-fiscaal van de admiraliteit van Amsterdam, onderstreepte de banden die Van Woensel had met de vertrouwelingen van de stadhouder. Van der Hoop ijverde voor hervorming en modernisering van het admiraliteitsbeheer, waarbij hij veel samenwerkte met Van

99 [Pieter van Woensel], *Monitor*, 28-31; *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* (1781) 512-513.

100 VW, *Tegenwoordige staat van Rusland*, 205-206.

101 J. Kämmerer, 'Theorie und Empirie. Rußland im Urteil aufgeklärter Philosophen und Reiseschriftsteller', in: B.I. Krasnobaev, G. Robel, H. Zeman (eds.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungs-forschung* (Berlijn 1980) 341-343, 350; Burja, *Observations d'un voyageur*, 151-174; Van het Reve-Israël, 'Een Hollandse arts in Rusland', 94; Waegemans, 'Pieter van Woensel' 365; Müller-Dietz, *Der russische Militärarzt*, 188; Swarte, 'Pieter van Woensel', 184; <http://eureka.rlg.org>

Kinsbergen.¹⁰² Bewerkingen van *Histoire des deux Indes* waren gemeengoed. Raynal genoot in zijn tijd een reputatie die is te vergelijken met die van andere grote figuren uit de Franse Verlichting zoals Voltaire en Diderot. Na zijn opleiding bij de jezuïeten ontving Raynal de priesterwijding, maar hij werd korte tijd later ontzet uit het ambt, waarna hij uittrad. Hierna maakte hij deel uit van de redactie van de gerenommeerde *Mercur de France* en publiceerde hij tal van historische werken. Raynal was een omstreden figuur in de Franse republiek der letteren, wat niet zozeer door zijn uittreden werd veroorzaakt als wel door *Histoire des deux Indes*. Hierin wisselde Raynal algemene beschrijvingen af met tirades tegen geloofsfanatisme, het despotisch bestuur en het mensonterende gedrag van de Europeanen in Amerika. In 1772 werd *Histoire des deux Indes* verboden op last van de theologische faculteit van de Sorbonne. In 1781 verordonneerde de aanklager van het parlement van Parijs Raynals gevangenneming, waarop de auteur Frankrijk verliet. Hij verbleef tijdens zijn ballingschap enige tijd aan het hof van Frederik II en Catharina de Grote, beiden toen nog bewonderaars van de Franse philosophes. De boekhandelaren in de Republiek wilden Raynals werk graag uitgeven, zowel voor de Nederlandstalige als de Franstalige markt.¹⁰³ De wederwaardigheden van Raynal hadden ook nieuwswaarde. De Franstalige *Nouvelles extraordinaires de divers endroits*, een Leidse krant die algemeen bekend stond onder de naam *Gazette de Leyde* en die in Frankrijk veel werd gelezen, speelde bijvoorbeeld handig in op het verbod van *Histoire des deux Indes* en berichtte uitgebreid over de omstreden auteur.¹⁰⁴

102 Bruijn, *Varend verleden*, 213-214; <http://eureka.rlg.org>; P. van Woensel (ed.), *Précis de l'Histoire philosophique & politique des établissements & du commerce des Européens dans les deux Indes* (Amsterdam 1782); Van Woensel gebruikte voor zijn bewerking de tiendelige editie die in 1780-1781 in Genève was verschenen.

103 D. Droixhe, 'Raynal à Liège: censure, vulgarisation, révolutions', in: H.J. Lüsebrink, M. Tietz (eds.), *Lectures de Raynal. L'histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au 18e siècle* (Oxford 1991) 205.

104 P.C. Molhuysen, P.J. Blok (eds.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek I*, 1287-1293, lemma 'Luzac'; Popkin, *News and politics*, 10; H. Guénot, 'La réception des deux Indes dans la presse française', in: H. Lüsebrink, M. Tietz (eds.), *Lectures de Raynal. L'Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au 18e siècle* (Oxford 1991) 77-78; G. Esquer, *L'anticolonialisme au 18e siècle. Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* (Parijs 1951) 5-6; R. van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting* (Nijmegen 2005) 21, 49.

De reis naar het Ottomaanse Rijk

Ondanks zijn veelzijdige activiteiten kon Van Woensel slecht aarden in de Republiek. De episode 1778-1784 wordt in *Aanteekeningen* beschreven als een tijd waarin het idee op reis te gaan voortdurend door zijn hoofd spookte. De Vierde Engelse Oorlog eindigde in mei 1784 formeel met het vredesverdrag van Parijs, waarna Van Woensel in het najaar naar eigen zeggen over Parijs naar Marseille afreisde. Vanuit deze havenstad voer hij naar Izmir en vervolgens naar Istanbul, waar hij onderzoek deed naar de pest. In de herfst van 1786 verliet hij het Ottomaanse Rijk om als “eersten doctor der marine van de Zwarte Zee, in dienst der keizerin van Rusland” op de Krim te gaan werken. Rusland had de Krim in 1783 volledig ingelijfd, waarbij de Ottomaanse regering er met moeite door Engeland en Frankrijk van was weerhouden Rusland de oorlog te verklaren. Verder geprovoceerd door Catharina de Grote kwam die oorlogsverklaring er alsnog in 1787: het begin van de Tweede Russisch-Turkse Oorlog. Op de Krim en in de directe omgeving van het schiereiland zette de arts zijn onderzoek naar de pest voort en in 1788 publiceerde hij het resultaat, *Mémoire sur la peste*.¹⁰⁵ Van Woensel deed ook onderzoek naar andere ziekten en het verband met de kwaliteit van het water, de lucht en de bodem op het schiereiland, waarover hij in 1789 *Mémoire sur le local de Sévastople* publiceerde.¹⁰⁶ In 1789 keerde hij uit Sint Petersburg terug naar de Republiek.

Na zijn terugkeer schreef Van Woensel het manuscript van *Aanteekeningen, gehouden op eene reizge door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland, in de jaaren 1784-1789*.¹⁰⁷ Het eerste deel verscheen in 1791, een moeilijk moment op de

105 P. van Woensel, *Mémoire sur la peste, dans lequel on prouve I. Que cette maladie ne se manifeste jamais parmi les hommes sans que son germe, apporté d'un endroit empesté, ne leur en ait communiqué la contagion. II. Qu'il est possible d'exterminer de dessus la terre le germe de ce fléau; & de quelle manière. III. Que les disputes des médecins sur l'origine & sur la nature de cette maladie, et leurs diverses méthodes curatives décelent le peu de progrès que la médecine a fait dans la connoissance de ce mal. IV. Que cette imperfection de la médecine est due à la diversité des pestes non-observées. Digression sur l'état de la médecine dans l'Empire Ottoman. V. Qu'il faut traiter la Peste différemment selon cette diversité. Elements d'une méthode curative solide & sure. VI. Conjectures sur les ressources de l'art de guérir, ménagées d'une nouvelle manière. Lavemens faits avec la fumée de souffre. Comment l'inoculation de la Peste peut devenir utile. Rosée de l'Égypte &c.* (Sint Petersburg 1788); pagina 1-16 van *Mémoire sur la peste* in *Aanteekeningen* II, 126-144.

106 Meusel, *Das gelebrte Teutschland* VIII, 584: P. van Woensel, *Mémoire I. sur le local de Sévastople, relativement à la salubrité du país, de l'air & des eaux. II. Sur quelques moyens de conserver la santé des Equipages. III. Sur la conservation de la santé des Recrues. IV. Sur les fièvres d'acrès dans la Tauride; manière simple, sur & peu dispendiense de les y guerir. V. Sur un moyen nouveau de rafraichir l'air dans les entrepôts & dans tous les compartiments des vaisseaux* (Sint Petersburg 1789); VW, *Aanteekeningen* II, 252-258; Waegemans, 'Pieter van Woensel', 368.

107 [1791]: *Aanteekeningen, gehouden op eene reizge door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland, in de jaaren 1784-1789*. I (Constantinopolen AH 1206) [Amsterdam 1791]; F.R. Unat, *Hicri tarihleri milâdi taribe çevirme kılavuzu* (Gids voor de omzetting van de islamitische jaartelling naar de christelijke) (Ankara 1984) 82-83: AH 1206, het jaartal dat op het schutblad van *Aanteekeningen* I staat vermeld, liep van 31 augustus 1791 tot 19 augustus 1792 AD; VW, *Aanteekeningen* I, 136: Van Woensel noemde 10 maart 1790 en in *Aanteekeningen* II, 214: 14 april 1790 als data waarop hij aan het manuscript werkte; Broecheler, *Staat der geleerdheid*, 52.

boekenmarkt, want het lezerspubliek was geheel in de ban van beschouwingen over de Franse Revolutie. “Het is gewis dat de jaarboeken der Wereld geene gebeurtenis opleveren, die [het] bij de Fransche Omwenteling kan haalen; en dus is er ook geene, welke der Volkeren aandacht meer naar zich trekt”, schreef *De maandelijksche Nederlandsche Mercurius*.¹⁰⁸ Desalniettemin behandelde Van Woensel eveneens een belangrijk politiek onderwerp: het verstoorde machtsevenwicht in het oosten van Europa. Na de Eerste Russisch-Turkse Oorlog onder Catharina de Grote werd gevreesd voor het machtsevenwicht tussen de staten in Europa, omdat het Ottomaanse Rijk, dat uitgestrekte gebieden had verloren, door Russische legers in een enkele militaire campagne te verslaan zou zijn. Ook in de Republiek werden zulke onheilsverwachtingen opgetekend. Tijdens het vredesoverleg dat zou uitmonden in het verdrag van Sistova (1791) schreef ambassadeur Reinier Van Haeften (1729-1800) aan raadspensionaris L.P. van de Spiegel (1736-1800) dat de gebiedsuitbreiding tot aan de Dnjestr de Russische legers de gelegenheid gaf hun arsenalen ver westwaarts te verplaatsen. Na een aanval zouden de Russische legers dan bij de Donau kunnen staan, voordat de Europese staten een besluit konden nemen “omtrent het meerder of minder deel, het welk zij in de destinatie en de behoudenis van het Turksche Rijk in dit gedeelte van de waereld neemen zullen”.¹⁰⁹ Het was de vraag of de Ottomanen het tij konden keren, want de vloot en hun legers verkeerden in erg slechte staat, aldus Van Woensel, die in *Aanteekeningen* een groot hoofdstuk wijdde aan de Ottomaanse strijdkrachten.¹¹⁰ Het tweede deel van *Aanteekeningen* verscheen in 1795.¹¹¹

108 *De maandelijksche Nederlandsche Mercurius* (augustus 1791) 57.

109 H. Laurens, *Les origines intellectuelles de l'expédition d'Égypte. L'Orient islamisant en France (1698-1798)* (Istanbul/Parijs 1987) 173-174; K.A. Roeder, *Austria's Eastern Question 1700-1790* (Princeton 1982) 114-115, 141; S.J. Shaw, *Between old and new. The Ottoman Empire under sultan Selim III (1789-1807)* (Cambridge 1971) 38; brief 15-2-1791, Nationaal Archief (NA) Den Haag, Archief Van de Spiegel, inv.nr. 465.

110 VW, *Aanteekeningen* I, xv-xvi, 270-323: ‘t Militaire weezen der Turken te water en te land’; de informatie over de Turkse defensie in VW, *Aanteekeningen* I, 280-298 en 324-355, komt overeen met J.H. van Kinsbergen, *Beschrijvinge van den Archipel, tot nut van den krijgsman, zeevarenden en handeldrijvenden* (Amsterdam 1792) 135-139, 143-169; *Abbrégé de l'état présent de l'Empire Ottoman*, G.J. de Hochepeid 1759, NA Den Haag, Collectie de Hochepeid, inv.nr. 160.

111 [1795]: *Aanteekeningen, gehouden op eene reizje door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland, in de jaaren 1784-1789*. II (Constantinopolen AH 1209) [Amsterdam 1795]; Unat, *Hicri tarihleri*, 82: AH 1209, het jaartal dat op het schutblad van *Aanteekeningen* II staat vermeld, liep van 29 juli 1794 tot 18 juli 1795 AD; Broecheler, *Staat der geleerdheid*, 52.

De Schoonhovensche Courant

In 1790 was Van Woensel betrokken bij de *Schoonhovensche Courant*, eveneens een krant die de stadhouder goed gezind was. Over de *Schoonhovensche Courant* is weinig bekend, maar Van Woensel verdedigde hierin bij gelegenheid Van Kinsbergen tegen politieke opposanten, zoals deze aan de stadhouder schreef.¹¹² De Tweede Russisch-Turkse Oorlog onder Catharina de Grote kwam in deze krant ook aan bod, want de kans bestond dat de Republiek betrokken raakte bij dit conflict omdat Pruisen, dat met Engeland en de Republiek in 1788 een Tractaat van Defensieve Alliantie had gesloten, zich actief bemoeide met het conflict. Met lede ogen zag de regering in Berlijn hoe het Ottomaanse Rijk gebieden moest afstaan en bij verdrag privileges moest geven aan Rusland en Oostenrijk. Hier had Pruisen geen belang bij en daarom stelde het de Ottomaanse regering een militair verdrag voor, dat op 31 januari 1790 in Istanbul in werking trad. In het verdrag beloofde Pruisen Oostenrijk de oorlog te verklaren als dat land de oorlog niet wilde staken en niet wilde terugkeren naar de status quo ante bellum. De Pruisische ambassadeur bracht de eis over aan het hof in Wenen, dat onder deze dreiging inbond, in Reichenbach een wapenstilstand overeenkwam en overging tot vredesonderhandelingen, die in augustus 1791 leidden tot het vredesverdrag van Sistova.¹¹³ Het was de bedoeling dat de Republiek, samen met Engeland en Pruisen, de bepalingen van het vredesverdrag zou garanderen. Raadspensionaris Van de Spiegel schreef echter in een van zijn brieven aan de Nederlandse gevolmachtigde in Sistova, Reinier baron van Haeften: “In het algemeen is men hier niet sterk voor garantie van het aanstaande Vreedes Tractaat, en veel minder voor eenige Alliantie met de Porte: en in de daad, de voordelen, die de Republiek daaruit trekken kan, zijn zoo gering en zoo zeer geloigneerd, dat ze een *niets* zijn in vergelijking van de bezwaren die eruit ontstaan kunnen; maar de groote kunst zal zijn, hoe wij buyten zulke politique relatien kunnen blijven, zonder benadeeling van onze commercie”. De garantie bleef uit.¹¹⁴

Slechts twee exemplaren van de *Schoonhovensche Courant* zijn bewaard gebleven, maar de oorlog in Oost-Europa was in beide afleveringen voerpaginanieuws. In een artikel behandelde de krant de ontvangst aan het hof in Wenen van het wapenstilstandsverdrag van Reichenbach, dat daar als uitermate

112 Prud'homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 285-287; brief 13-9-1790, Koninklijk Huisarchief, Archief Prins Willem V, inv.nr. 261.

113 R. Bakker, 'De rol van de Nederlandse mediatie bij het Congres van Sistova 1790-1791' in: A.H. de Groot (ed.), *Het Midden-Oosten en Nederland in historisch perspectief* (Muidersberg 1989) 74-76; J. Schmidt, 'Franz von Dombay, Austrian dragoman at the Bosnian border 1792-1800', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 90 (Wenen 2000) 87-91.

114 Brief 10-2-1791, NA Den Haag, Archief van de Spiegel, inv.nr. 172; G.W. Vreede, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten (1737-1800)* III (Middelburg 1877) 621-633; Schutte, *Repertorium*, 143-144.

vernedereud werd ervaren.¹¹⁵ In het andere exemplaar van de *Schoonbovensche Courant* stond een brief over de mogelijkheid van een Russische verrassingsaanval op Istanbul vanuit de Bosporus.¹¹⁶ Dit zelfde scenario van een amfibische aanval op Istanbul komt ook in *Aanteekeningen* voor.

115 *Schoonbovensche Courant* 100 (20-8-1790).

116 *Schoonbovensche Courant* 24 (25-2-1791).

De Lantaarn

In 1792 verscheen voor het eerst de *Lantaarn*, die Pieter van Woensel schreef onder het pseudoniem ‘Amurath-Effendi, Hekim-Bachi’.¹¹⁷ De tekeningen en spotprenten die erin staan zijn door Van Woensel zelf gemaakt. Het boekje lijkt op een almanak, maar wijkt er op een aantal punten van af: zo kwam de *Lantaarn* tussen 1792 en 1801 zes maal uit, terwijl een almanak elk jaar verscheen. Een almanak kende een vaste indeling: eerst een overzicht van belangrijke feestdagen, historische gebeurtenissen, marktdagen en dergelijke. Daarna volgde een gedeelte over historische of politieke kwesties en een almanak werd afgesloten met een derde deel waarin onderwerpen ter vermaak en ontspanning werden opgevoerd. Van Woensels *Lantaarn* voldeed niet aan deze indeling, want het overzicht waarmee een almanak begon vulde hij op geheel eigen wijze in en het tweede en derde deel – instruerend en ontspannend – liepen bij hem in elkaar over. Zijn stukken zijn dan ook wel gekwalificeerd als “doorgaans informatieve opstellen, die in een essayistisch jasje gestoken zijn”.¹¹⁸ De artikelen waren geraffineerder uitgevoerd dan hij in *Monitor* had gedaan en in een opvallende stijl gecomponeerd.

Enkele artikelen in de *Lantaarn* hadden betrekking op zijn reizen naar Rusland en het Ottomaanse Rijk. De reislust van Pieter van Woensel en zijn belangstelling voor vreemde landen en hun ziekten beperkte zich niet tot de Oriënt en Rusland, zo valt ook te lezen in de *Lantaarn*. In 1792 reisde Van Woensel met een smaldeel naar Demerary, Berbice en Suriname, alle drie gelegen in het toenmalige Guyana, waar hij bij de militaire post in Surinaams Groningen het hospitaal voor lepralijders bezocht en de gevreesde lepra en het ziekteverloop ervan bestudeerde. Dit bezoek was een buitenkans om deze ziekte te leren kennen, want lepra was in Europa vrijwel geheel uitgebannen.¹¹⁹

117 [P. van Woensel], *De Lantaarn* (1792, 1793, 1796, 1798, 1800, 1801) signatuur KB: 519 L 22-27 of 1121 D 101-105; *New Redhouse Turkish-English dictionary* (Istanbul 1968, vijfde druk 1981) 326: de titel ‘efendi’ werd voor gestudeerde heren gebruikt en voor officieren tot en met de rang van majoor; ‘Amurath-Effendi, Hekim-Bachi’ betekent ‘de heer Murad, hoofdgeneesheer’, in modern Turks ‘Murat efendi, hekim başı’; www.dbnl.org heeft *De Lantaarn* van 1792, 1796, 1798, 1800, 1801 on-line beschikbaar; *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* 13 (1792) 531-532; J. Storm van Leeuwen, ‘Some observations on Dutch publishers bindings up to 1800’, in: *Bookbindings and other bibliography* 21 (Verona 1994) 318.

118 Hanou, *Pieter van Woensel*, 127; Van het Reve-Israël, ‘Een Hollandse arts in Rusland’, 93; ‘De Lantaarn en Peter van Woensel’, in: C. Veth, *De politieke prent in Nederland* (Leiden 1920, herdruk Nieuwkoop 1976) 56-65; H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting* (Bussum 1980) 127.

119 VW, *De Lantaarn* (1796) 132-157; *De burger politieke blicxem* 35 (1800) 283; Hanou, *Pieter van Woensel*, 42-56, 142-144; VW, *De Lantaarn* (1798) 1-38, 82-84, 119-123, 138-148.

Van Woensel en het einde van de Republiek

Het institutionele systeem van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was een corporatief systeem waarin het maatschappelijke leven werd beheerst door verschillende, naast elkaar opererende instituties die elk hun eigen bevoegdheden hadden. Gewesten, waterschappen en handelmaatschappijen – De West-Indische Compagnie en de Verenigde Oost-Indische Compagnie – hadden zelfstandige bevoegdheden, steden kenden een eigen burgerrecht en eigen wetten, schutterijen, gilden en instellingen voor armenzorg. Buiten de steden kende de Republiek een vergelijkbare lappendeken aan instituties in de vorm van adelscolleges, ambachten, heerlijkheden, gemeenten, maalschappen en markegenootschappen. Met name de middenklasse en de elite van de Republiek waren georganiseerd in zich zelf besturende corporaties die hun economische, sociale en politieke belangen behartigden. Het centrale gezag was geworteld in dit systeem: de gewesten waren soeverein, maar de gewestelijke autonomie kwam op haar beurt voort uit de autonomie van de steden, de adelscolleges en andere organisaties die het platteland vertegenwoordigden. De autoriteit van de stadhouder was in dit systeem eveneens een afgeleide, want hij werd aangesteld door de gewesten, wat betekent dat hij in feite de hoogste dienaar van de Staten-Generaal was. Door middel van een uitgebreid patronagesysteem had de stadhouder echter invloed op tal van belangrijke politieke benoemingen en kon hij ambten vergeven, wat had geleid tot een geleidelijke centralisering van de macht. In de praktijk kwam dit neer op een beknutting van de politieke inspraak van de vertegenwoordigende lichamen.

Tegen de centralisering ontstond in de tweede helft van de achttiende eeuw verzet vanuit de burgerij, met name het deel dat goed opgeleid en mondig was, maar wiens belangen niet meer werden behartigd in een representatief orgaan met politieke invloed. De macht was inmiddels goeddeels geconcentreerd bij de stadhouder en een groep invloedrijke regenten. Het verzet kreeg een sterke impuls toen de Vierde Engelse Oorlog in 1780 uitbrak. Honderden koopvaardijochten werden door de Engelsen in beslag genomen, overzeese handelsposten gingen verloren en de handel en visserij zakten ineen. Stadhouder Willem V en de klik van regenten kregen de schuld van het rampzalige verloop van de oorlog en werden in menig geschrift aangewezen en bespot als de bron van alle ellende. Deze politieke tegenbeweging tooide zich met de naam 'Patriotten' en wilde door een grotere groep burgers bij het bestuur te betrekken, met een beroep op oude naar haar idee verloren gegane rechten, een oplossing vinden voor zowel de politieke als de economische problemen van het land. De beweging won in de loop der jaren aan invloed en in 1786 kreeg Utrecht als eerste grote stad een patriottisch bestuur. Hierna groeide de aanhang van de patriotten-beweging snel en nam het aantal incidenten tussen voor- en tegenstanders van het stadhouderlijk bewind toe. De stadhouder week uit van Den Haag naar Nijmegen.¹²⁰ In 1787 begonnen zijn aanhangers een tegenactie, waarna zijn vrouw, prinses Wilhelmina, op weg van Nijmegen naar Den Haag bij Goejanverwellesluis werd tegengehouden

120 J.L. van Zanden, A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 48-55; G. van der Ham, *Geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2004) 103-108.

en vervolgens teruggestuurd op last van de defensiecommissie van de Staten van Holland. Hierna volgden de gewapende confrontaties elkaar in hoog tempo op. Het lukte de stadhouder niet de patriotten uit te schakelen, waarop in september 1787 Pruisische troepen het land binnenvielen. De koning van Pruisen was de broer van prinses Wilhelmina en hij eiste genoegdoening voor haar aanhouding. In werkelijkheid hielp hij zijn zwager op diens verzoek uit een benarde positie, en werd in het hele land de beweging van patriotten met harde hand onderdrukt, waarna de stadhouder de touwtjes strak in handen hield. Ondanks de inspanningen van raadspensionaris Van de Spiegel kwam het daarna niet tot effectieve hervormingen van het staatsapparaat. Die hervormingen kwamen uit een andere hoek: uit Frankrijk, waar na de omwenteling van 1789 een nieuw centralistisch staatsmodel gebaseerd op een rationalistisch egalitair denken tot stand was gekomen. In de winter van 1794-1795 vielen Franse legers de Republiek binnen en namen revolutionaire comités en milities de macht over. Willem V vluchtte met zijn familie naar Engeland. Dit leidde tot de instelling van de Bataafse Republiek, die na veel onderling getwist over de ‘staatsregeling’ een centraal bestuurde eenheidsstaat werd. In het kader van de modernisering werden acht ‘agentschappen’ – ministeries – opgericht, die de nieuwe taken van de overheid gingen uitvoeren. Op basis van de grondwet van 1798 werden oude instituties radicaal afgeschaft en kregen de agentschappen in hun plaats tal van nieuwe bevoegdheden. Het centralisme ging ten koste van de lokale autonomie, want voor privileges en oude lokale gebruiken was in het overheidsdenken geen plaats meer. In 1806 was ook de republikeinse staatsvorm definitief verdwenen en veranderde de Bataafse Republiek in het koninkrijk Holland, onder koning Lodewijk Napoleon. In 1810 ging het koninkrijk op in het Franse keizerrijk.¹²¹

Pieter van Woensel werd na de installatie van het revolutionaire bewind in 1795 kennelijk geenszins gehinderd door zijn orangistisch verleden, want hij kon zonder bezwaar voor de Bataafse Republiek op diplomatieke missies worden gestuurd. In opdracht van de Commissie voor de Buitenlandse Zaken verbleef hij in Sint Petersburg in de periode oktober 1796 tot juni 1797. Hij verzamelde daar politieke informatie en verzond die naar de Commissie in Den Haag.¹²² Omdat het hof naar Moskou vertrok had Van Woensel – afgezien van het overlijden van Catharina de Grote in 1796 – niet bijster veel te melden vanuit Sint Petersburg en in juni 1797 keerde hij weer terug. Hierna werkte hij voor R.J. Schimmelpenninck (1761-1825), toen deze diplomatiek vertegenwoordiger van de Bataafse Republiek was in Parijs. Schimmelpenninck was een moderaat of gematigd unitaris, die gematigde hervormingen van het staatsbestel wenste.

121 Van Zanden-Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 57-61.

122 Swarte, *Pieter van Woensel* (scriptie) 35-53; op de titelpagina van *Bijlichter* noemde Van Woensel zich een ‘gewezen gezant’; verschillende brieven, NA Den Haag, Archief Buitenlandse Zaken voor 1813, Collectie Rusland, Correspondentie Pieter van Woensel, 1796-1797, inv.nr. 317.

De talrijke portretten van de familie Schimmelpenninck die in Van Woensels inventarisbeschrijving bij zijn overlijden zijn vermeld duiden erop dat hij met de familie Schimmelpenninck een blijvende relatie onderhield. Ook Van Kinsbergen stond op goede voet met Schimmelpenninck, geen onbelangrijk detail in het licht van de verhouding tussen Van Kinsbergen en diens beschermeling.¹²³

Van Woensel was vóór de inval van de Fransen van mening dat het verstandiger was zich met de vertrouwde misbruiken te accommoderen dan aan te sturen op een volksopstand als de Franse Revolutie en daarmee een burgeroorlog. Toen de omwenteling ook in de Republiek eenmaal een feit was, veranderde hij van standpunt. Niet langer was het stadhouderschap een “overheerlijke instelling”, want in de *Lantaarn* van 1798 noemde hij stadhouder Willem V “den auteur van al ’t ongeluk mijn vaderlands”. Een eenduidige verklaring voor deze politieke draai is moeilijk te geven. Het zou goed kunnen dat zijn verlangen naar modernisering van het land hier debet aan was.¹²⁴ Ongetwijfeld speelde ook zijn werkkring en zijn sociale omgeving een rol in zijn denken. Hij was voor 1795 onmiskenbaar verbonden met Van Kinsbergen, maar ook deze vond na enige tijd emplooi bij de nieuwe overheid. Van Woensel heeft in de Franse tijd voordeel gehad van het feit dat de marine werd gereorganiseerd, terwijl er te weinig geschikt personeel voorhanden was om de modernisering te kunnen uitvoeren.¹²⁵ Onder patriotten werd steen en been geklaagd dat de oranje-gezinden na de omwenteling van 1795 zonder enig probleem in de marine konden blijven. Zelfs na de landing van een gecombineerd Engels-Russisch expeditieleger in Noord-Holland in 1799, toen volledige eenheden van de marine zich zonder verzet overgaven, werden zij niet ontslagen uit de dienst, op een enkeling na.¹²⁶

Politieke stellingname was niet alles bepalend, familie en vrienden op juiste posities waren belangrijker bij het verkrijgen van een aanstelling. Hoe belangrijk de loyaliteit aan een beschermheer was, demonstreerde Van Woensel

123 Gemeentearchief Den Haag, Notarieel archief Cornelis Gerardus Le Maitre, inv. nr. 5808, akte 298: Van Woensel had bij overlijden een portret van “Schimmelpenning”, vier familieportretten en drie kleine portretten van de familie; Prud’homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 583 noot 184; VW, *De Lantaarn* (1798) 73.

124 VW, *Aanteekeningen* I, 164-170; VW, *De Lantaarn* (1798) 171-172.

125 H.T. Colenbrander, *Schimmelpenninck en Koning Lodewijk* (Amsterdam 1911) 42.

126 H.T. Colenbrander, *De Bataafsche Republiek* (Amsterdam 1908) 134; J.R. Bruijn, C. van Baalen, *Van zeeman tot residentieburger. Cornelius de Jong van Rodenburg (1762-1838)* (Hilversum 1996) 41-42: Joan van Woensel was lid van de krijgsraad die in augustus 1800 de marineofficier Cornelius de Jong wegens plichtsverzuim tot de symbolische doodstraf veroordeelde; Swarte, *Pieter van Woensel* (scriptie) 5-6: in 1797 ging Joan van Woensel met pensioen als schout-bij-nacht, in 1799 werd hij directeur-generaal van de Telegrafische Kustbescining.

toen de Franse legers de Republiek net hadden veroverd. De tekst van het tweede deel van *Aanteekeningen* was al gedrukt, toen hij ‘Oprachts-schrijven aan den heer Mattheus XIII v. 57’ nog liet opnemen. In dit pamflet toonde Van Woensel zich verontwaardigd over de behandeling van Van Kinsbergen door het revolutionaire bewind. De dagtekening van het ‘Oprachts-schrijven’ is 15 februari 1795, in het geheel geen willekeurige datum. Op 18 januari 1795 – de dag dat stadhouder prins Willem V naar Engeland was gevlucht – werd in Amsterdam een provisioneel revolutionair stadsbestuur geïnstalleerd. Van Kinsbergen woonde in Amsterdam en was bevelhebber van de marine. Toen werd beweerd dat een vloot retourschepen van de VOC door toedoen van Van Kinsbergen in Engelse handen was geraakt, werd op 12 februari 1795 zijn gevangenneming gelast. Op 14 februari werd hij gearresteerd. Een mensenmenigte was voor zijn woning samengestroomd en zag hoe de beroemde Van Kinsbergen naar het gevang in het stadhuis werd afgevoerd.¹²⁷ Het ‘Oprachts-schrijven’ getuigt van de publieke verontwaardiging die de arrestatie oproep: het bijbelvers Mattheüs 13:57 handelt namelijk over een profeet die in eigen land niet wordt geëerd.¹²⁸ Gezien de verwijzingen in de tekst van Van Woensel naar de huwelijks staat die de ‘profeet’ uit Russische dienst hield, het opperbevel over de Russische marine in de Zwarte Zee en de plannen “den Turkschen Keizer in zijne hoofdstad, in zijn serrail te verrassen” kan het in ‘Oprachts-schrijven’ alleen over Van Kinsbergen gaan. Terwijl de tsarina hem keer op keer verzocht in haar dienst terug te keren, dreigde Van Kinsbergen in eigen land door het revolutionaire bewind te worden gemolesteerd.¹²⁹

Van Woensel had weliswaar oog voor de tekortkomingen van het bestuur onder Willem V, maar stelde zich desalniettemin ook op als een scherp kritikaster van de nieuwe politiek, een klakkeloze navolger was hij bepaald niet. Na de omwenteling barstte de discussie los over een nieuwe grondwet, het staatsreglement, waarbij hij een behoudende positie innam: “Dan is ’t met de constitutiën en haare nukken als met goude orlogie-kasten en haare bulten; men slaat ’er eene bult uit, en ’er komen ’er drie voor in de plaatze.”¹³⁰ *Zijn Lantaarn*

127 VW, *De Lantaarn* (1792) 112; Prud’homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 333-337.

128 “En zij namen aanstoot aan Hem. Maar Jezus zeide tot hen: Een profeet is alleen in zijn vaderstad en in zijn huis ongeëerd.”

129 VW, *Aanteekeningen* II, tussen 190-191: de dagtekening 15 februari 1795 heeft betrekking op ‘Oprachts-schrijven’, dat is ingelast nadat *Aanteekeningen* al was gedrukt. Typografisch loopt pagina 190 door in pagina 191, gezien de afbreking ‘ACHT’ op pagina 190, die op pagina 191 in ‘ACHTSTE BUNDEL’ wordt herhaald. De nummering is in Romeinse cijfers, terwijl de lopende tekst met Arabische cijfers is genummerd. Het oprachts-schrijven is ingekort, want de afbreking ‘DE’ op pagina VI is niet herhaald op pagina 191.

130 VW, *Aanteekeningen* II, 193; Busken Huet, *Litterarische fantasien* XXIV, 163-201.

werd feller van toon. De ontwerp-constitutie van 1797, die in totaal 918 artikelen kende, hekelde Van Woensel: “Goede Hemel! riep ik *zagtjes* uit, zo als ik ’t boekje in de hand nam, en ontwaarde eene Constitutie van 918 artiekelen, wat zijn dat voor kleermakers! 918 ellen stoffagie voor ons apenrokje [...] daar der Franschen model, waarop het zichtbaarlijk gesneeden is, aan 337 ellen genoeg heeft.”¹³¹ Zijn kritische houding kwam hem op een verschijningsverbod voor de *Lantaarn* te staan, op last van ‘het departementaal bestuur van Texel’, de omgedoopte naam voor het grootste deel van Noord-Holland.¹³² In de *Lantaarn* van 1800 nam Van Woensel de komst van de Fransen en de onnozelheid van hun sympathisanten op de korrel in de satire ‘Historie van een Trojaansch paerd’. De Nederlanders waren knollen voor citroenen verkocht, want de Fransen gedroegen zich als inhalige bezetters en niet als bevrijders. Een reactie bleef niet uit. In een serie van zeven artikelen werd Van Woensel in *De burger politieke blixem* in felle bewoordingen aangevallen, waarbij werd aangedrongen op een justitiële vervolging. In de bijdragen werd sterk getwijfeld aan de loyaliteit van de arts, die nota bene tot geneesheer in dienst van de Bataafse marine zou worden benoemd. Het was volgens *De burger politieke blixem* de vroegere vriendschap met de minister van Justitie, de “Agent van Inwendige Politie” La Pierre, die Van Woensel veel narigheid bespaarde. In de *Blixem* werd een streng optreden gevraagd van de overheid. De arts had artikel 16 van de *Burgerlyke en Staatkundige grondregels der Staatsregeling* overtreden. In dit artikel werd de vrijheid van drukpers gegarandeerd, op voorwaarde dat de naam van de schrijver, de drukker en de uitgever in het drukwerk was opgenomen. In de *Lantaarn* stond geen van drie vermeld.¹³³

131 Geciteerd in A. de Groot, ‘Sociocultureel en godsdienstig leven in de Noordelijke Nederlanden 1795-1813’, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden XI* (Weesp 1983) 20; VW, *De Lantaarn* (1798) 103-108.

132 *Extract uit het register der resolutien van het departementaal bestuur van Texel*. [z.p.]: [z.j.], [1800], – plano tweezijdig bedrukt. – Titel ontleend aan aanhef. Koptitel: Gelykheid, vryheid, broederschap, – Linksboven no. 3 *Voor ’t Land uitgevaardigd door het departement van inwendige politie 24-9-1800*. – *Verbod van Lantaarn voor 1800* door Amurat Ejjendi Hekim Bachie (signatuur UBA: KVB F 6405 (66), onvindbaar); Bevel tot stopzetting van de verspreiding van de *Lantaarn voor 1800*, NA Den Haag, Archief Binnenlandse Zaken 1796-1813, inv.nr. 45; J. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806* (Oxford 1995) 1124; Swarte, *Pieter van Woensel* (scriptie) 32-34.

133 *De burger politieke blixem* (1800) 212 (no. 26), 227-228 (no. 28), 247-248 (no. 31), 261-264 (no. 33), 281-283 (no. 35), 337, 370 (no. 45), 586 (no. 69); *De burger politieke blixem* 26 (1800) 212: Van Woensel stond volgens het blad vanaf 1795 onder ‘surveillance’ en werd geduid als “één der grootste *Anglomanen* en één der sterkste tegenstanders der *Revolutie* van 1795”; J. Rosendaal (ed.), *Staatsregeling voor het Bataafsche volk 1798. De eerste grondwet van Nederland* (Nijmegen 2005) artikel 16: “Ieder Burger mag zijne gevoelens uiten en verspreiden, op zodanige wijze, als hij goetvind, des niet strijdig met het oogmerk der Maatschappij. De vrijheid der Drukpers is heilig, mits de Geschriften met den naam van Uitgever, Drukker, of Schrijver, voorzien zijn. Deze allen zijn, ten allen tijde, aanspraaklijk voor alle zodanige bedrijven, door middel der Drukpers, ten aanzien van afzonderlijke Personen, of der gansche Maatschappij, begaan, die door de Wet als misdadig erkend zijn.”

Van Woensel onthulde zijn identiteit in de *Bijlichter*, een appendix van de *Lantaarn*.¹³⁴ In ongeveer twintig bladzijden zette hij de redactie van *De burger politieke blixem* te kijk als beteueterde provincialen, die roomser dan de paus waren. Hij stelde: “Dat wij niet schrijven voor dezulken, wier palmhouten aangezichten niet weten van rood worden dan door het indrukzel der vuisten – wier tong een trompet is van leugen en laster – wier pen niets meer is dan een rioel van allerlei vuiligheid, wier geheel de meeste vermaagdschap heeft met een Zwyn, dat spartelende in het slyk, alles, zonder onderscheid, bekladt, wat komt binnen den kring zyner bereikingen – Dezulken raakt niemand aan, die niet de dwaasheid heeft te kijven tegen de visch-teeven op de markt: van welke men afloopt, zo als een wys man loopt van een losgebroken hond, die weigert water te drinken.”¹³⁵ Van Woensel gaf fijntjes aan uit welke bron hij zijn inspiratie voor ‘Historie van een Trojaansch paerd’ had gehaald: de burger Victor Lombard de Langres (1765-1830), die tussen oktober 1798 en juli 1799 buitengewoon gezant van de Franse Republiek in Den Haag was geweest. In *Le dix-huit brumaire* karakteriseerde Lombard het Franse bestuur over Nederland als slecht, inhelig en onrechtvaardig.¹³⁶ Mocht een Nederlander dan niet eens herhalen wat een Fransman met kennis van zaken beweerde? ‘Historie van een Trojaansch paerd’ was volgens Van Woensel niet gericht tegen de Fransen in het algemeen, maar juist tegen de klik van vóór 1799, het Directoire, dat door Napoleon was afgezet. Van Woensel verklaarde zich in *Bijlichter* een bonapartist, die protesteerde tegen het wanbestuur van Bonapartes voorgangers en het ontaarde gedrag van de Fransen in Nederland. “Mijn hartelijke wensch is, dat het Bondgenootschap van Frankrijk, nu den Grootsten Man van Europa aan ’t hoofd van zijn bestier hebbende, eindelijk zo veel genoegen en voordeel aan mijn Vaderland geeve, als het zelve ’er verdriet en nadeel van ondervonden heeft.” Ondanks de rel over de *Lantaarn* werd Van Woensel in december 1800 aangesteld bij de Bataafse marine.¹³⁷ In 1801 verscheen een herdruk van de *Lantaarn* van 1800, met naam van de schrijver, maar zonder ‘Historie van een Trojaansch paerd’.

In 1800 werd Van Woensel in de vijfde druk van *Das gelehrte Teutschland oder Lexicon der jetzt lebenden teutschen Schriftsteller* genoemd als een Duits auteur, een vergissing die gezien zijn verblijf in Sint Petersburg en het internationale karakter van zijn medische werk niet vreemd is.¹³⁸ De samensteller van *Das gelehrte Teutschland*, de historicus en lexicograaf Johann Georg Meusel (1743-

134 Van Woensel, *Bijlichter*.

135 VW, *Bijlichter*, 194, 197-198; *De burger politieke blixem* 33 (1800) 264.

136 De staatsgreep in Frankrijk van 9 november 1799; M. Hoefler (ed.), *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus anciens jusqu'à nos jours* XXXI (Parijs 1862) 514-515.

137 Memorie, NA Den Haag, Archief Ministerie van Marine 1795-1813, Collectie Verhuell, inv.nr. 198; VW, *Bijlichter*, 203-206, 214.

138 Meusel, *Das gelehrte Teutschland* VIII, 584.

1820), kende wel de achtergrond van “von Wönsel (P..) vormahls Arzt bey dem Hauptlazareth der Landtruppen und dem Kadettenkorps zu St. Petersburg”, maar zijn geboorteplaats en zijn werkkring van dat moment waren hem niet bekend. Meusel noemde een drietal werken van zijn hand: *Neue mit dem Merkur in den Blattern gemachte Erfahrungen, welche dessen specifische Kraft in dieser Krankheit beweisen*, *Mémoire sur la peste* en *Mémoire sur le local de Sevastople*. Opmerkelijk is dat *Der gegenwärtige Staat von Rußland* niet werd genoemd.

In 1802 publiceerde Van Woensel *De ridder Don Quichot van Mancha*. Van al zijn uitgaven is de vertaling en bewerking van *Don Quichotte* wellicht het project geweest met het langdurigste rijpingsproces. In *Aanteekeningen* noemde hij het boek al in een opsomming van zijn reisbagage en beweerde hij *Don Quichotte* zo goed te kennen als zijn bijbelteksten, wat geen overdrijving was. In 1819 werd deze uitgave herdrukt.¹³⁹

In 1803 volgde de publicatie van *Raadgevingen voor de gezondheid der zeevarenden*, een boek in octavo – een handzaam formaat – dat was bedoeld voor de medische bibliotheek aan boord van ’s lands oorlogsschepen. *Raadgevingen voor de gezondheid der zeevarenden*, geschreven voor leken, zeelieden aan boord van schepen zonder scheepsarts, werd afkeurend besproken in de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen*. Van Woensel zou onwetenden tot levensbedreigende handelingen aanzetten en zijn praktische voorstellen voor de genezing van geslachtsziekten zouden onzedig en immoreel gedrag van zeelui stimuleren.¹⁴⁰ Daar dacht men bij de marine anders over. Door de geringe snelheid die zeilschepen konden ontwikkelen en door hun afhankelijkheid van de wind duurde het soms weken, maanden, voor een zieke zeeman aan de wal kon worden behandeld. Een ziek bemanningslid was voor de schipper in de regel geen reden tussentijds een haven aan te doen. Medische handboeken aan boord van marineschepen waren daarom bittere noodzaak. Met de marinetop

139 P. van Woensel (ed.), *De ridder Don Quichot van Mancha beschreeven door Miguel de Cervantes de Aavedra. Versneeden naar den bedendaagschen smaak, en verrijkt met afb. eener nieuwe uitvindinge* (Den Haag 1802) signatuur UBA: 69-1388/89; *Catalogus librorum* [...] P. van Woensel heeft veel uitgaven van *Don Quichotte*, Broecheler, ‘Mijne bedoeling is altoos geweest iedereen goed en niemand kwaad te doen.’, 49-56; P. van Woensel (ed.), *Den Ridder Don Quichot van Mancha. Nieuwe uitgave* (Amsterdam 1819); VW, *Aanteekeningen* II, 15.

140 *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* (1803) 642-648: P. van Woensel, *Raadgevingen voor de gezondheid der zeevarenden, bijzonder der zulken, die of in ’t geheel of grootendeels verstoken zijn van genees- en heilkundige hulpe, ter bewaaringe der gezondheid, en ter geneezinge der meest gewoone ziekten en toevallen, beneevens een nodig aanhangsel over de gele koortze, ten behoene dergenen die de geneeskunst ter zee, of in onze buitenlandsche bezittingen uitoefenen* (z.p. [1803]); NCC: niet in Nederland aanwezig; *Catalogus librorum* [...] P. van Woensel, 52 no. 434: *Raadgevingen* verscheen in twee delen; Hanou, *Pieter van Woensel*, 140; W. van Bunge, et al. (eds.), *The dictionary of seventeenth and eighteenth-century Dutch philosophers* II (Bristol 2003) 1014-1016.

had Van Woensel de afspraak duizend exemplaren van *Raadgevingen voor de gezondheid der zeevarenden* te leveren, wat betekent dat het boek een grote oplage had.¹⁴¹

Een jaar later, in 1804, verscheen *Rusland beschouwd*, een overzichtswerk over het Rusland van zijn tijd. Zijn laatste gedrukte werk is opgenomen in *Nog wat lectuur op het ontbijt en de theetafel van den Heer prof. van Hemert*, een reactie op Van Hemerts populaire *Lectuur bij het ontbijt en de theetafel*.¹⁴² Van Woensel schreef in *Nog wat lectuur* twee bijdragen: 'Redestrijd', waarin hij de zinloze discussies tussen theologen en wijsgeren door de geschiedenis heen belachelijk maakte, en 'Ik ben ook in Parijs geweest', dat de Fransen en hun omgang met toeristen die Parijs bezochten bespote.¹⁴³

141 Swarte, *Pieter van Woensel* (scriptie), 68 noot 139; notulen 15-11-1803, NA Den Haag, Archief Ministerie van Marine 1795-1813, inv.nr. 42; Memories en rapporten, NA Den Haag, Collectie VerHuell, inv.nr. 198; Müller-Dietz, *Der russische Militärarzt*, 45; W. Ebel (ed.), *Vorlesungen über Land- und Seereisen gehalten von Herrn Professor Schlözer* (Göttingen 1962) 18.

142 Paulus van Hemert (1756-1825) was een bekende remonstrantse theoloog. *Lectuur bij het ontbijt en de theetafel* was een populair wetenschappelijke uiteenzetting van het gedachtegoed van Kant.

143 P. van Woensel, 'Redestrijd' en 'Ik ben ook in Parijs geweest', in: B. Daalberg, *Nog wat lectuur op het ontbijt en de theetafel van den Heer prof. van Hemert I* (Den Haag 1806) 1-29; idem, *Nog wat lectuur op het ontbijt en de theetafel van den Heer prof. van Hemert II* (Den Haag en 1807), 1-18, 92-106; B. Daalberg is het pseudoniem van baron P. de Wakker van Son (1758-1811); J.J. Wesselo, *Pieter van Woensel*, 30; Swarte, *Pieter van Woensel* (scriptie), 59; Van het Reve-Israël, 'Een Hollandse arts in Rusland', 105; Broecheler, *Staat der geleerdheid*, 44; Jongejan, *De humor-'cultus'*, 312-313.

Doctor-generaal van de marine (1805-1808)

In 1805 werd Van Woensel door Schimmelpenninck benoemd tot doctor-generaal van de marine, op voorspraak van de minister van Marine C.H. VerHuell (1764-1835), net als Van Woensel een Ruslandganger en bovendien een vroegere pupil van Van Kinsbergen. Deze was adviseur van VerHuell en deed in die kwaliteit aanbevelingen voor benoemingen in marinefuncties. De ‘doctor-generaal’ was een nieuwe functie “ten einde in geval van nood te surveilleeren de inrichtingen en maatregelen genoomen of te neemen ter Weeringe van de Geele Koortze of andere aansteekende ziekten”. VerHuell schreef Schimmelpenninck ter aanbeveling dat Van Woensel op de Krim eveneens doctor-generaal was geweest.¹⁴⁴ Van zijn activiteiten is een aantal dagrapporten en nota’s bewaard, die het beeld geven van een man die nog altijd veel reisde, al was het dan relatief dicht bij huis. Hellevoetsluis, Den Helder, Texel, het marinehospitaal in Enkhuizen en de namen van verschillende schepen vinden we in de dagtekeningen van zijn brieven terug.¹⁴⁵ Niet alleen zijn reizen vonden inmiddels op bescheiden schaal plaats, voor zijn proefnemingen gold dit eveneens. Het laatste experiment dat van hem bekend is voerde hij uit bij het marinehospitaal van Enkhuizen, waar hij vaten liet vullen met riet, dat vervolgens in brand werd gestoken. De oppervlakkige verkoling van de duigen zou, zo hoopte hij, door haar zuiverende werking het water aan boord van schepen langer vers houden. Verder bracht hij een rapport uit over de stand van zaken bij de medische dienst van de marine en bereidde hij de inrichting voor van een quarantaine op Wieringen ter voorkoming van gele koorts of pest. Van Woensel was voorstander van een uitgebreid stelsel van quarantaines in Europa, een cordon sanitaire, dat hij zag als enige mogelijkheid om de pest te bedwingen. In tegenstelling tot de beroemde Schotse hoogleraar William Cullen (1710-1790) wilde hij de duur van de quarantaine niet bekorten omdat de medische wetenschap geen raad wist met de pest.¹⁴⁶

144 ‘Memorie en rapporten van den doctor-generaal P. van Woensel betreffende den geneeskundigen dienst bij de marine, de hospitalen etc.’[1806], NA Den Haag, Archief Ministerie van Marine 1795-1813, Collectie Verhuell, inv.nr. 198; Prud’homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 393.

145 Gemeentearchief Den Haag, Notarieel archief Cornelis Gerardus Le Maitre, inv. nr. 5808 akte no. 298, 348; Swarte, *Pieter van Woensel* (scriptie) 58; Prud’homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 393.

146 VW, *Mémoire sur la peste*, 15; beleidsnotitie, NA Den Haag, ‘Stukken betreffende een voorstel van den commissaris-directeur te Amsterdam C. van Kerchem, den doctor-generaal P. van Woensel en den directeur der maritieme gebouwen A.F. Goudriaan tot het inrichten van eene quarantaine-plaats op Wieringen’ [1806], Archief Ministerie van Marine 1795-1813, Collectie Verhuell, inv.nr. 200; beleidsstukken, NA Den Haag, ‘Memorie en rapporten van den doctor-generaal P. van Woensel betreffende den geneeskundigen dienst bij de Marine, de hospitalen etc.’, Archief Ministerie van Marine 1795-1813, Collectie Verhuell, inv.nr. 198; VW, *Aanteekeningen* II, 156, 261-262.

Pieter van Woensel is slechts korte tijd doctor-generaal van de marine geweest. Op 20 april 1808 overleed hij in Den Haag aan de complicaties van een beenbreuk die hij had opgelopen na een val van een gladde stoep. Hij zou als arts te koppig zijn geweest om de wond door een collega te laten verzorgen, hij kon dit zelf wel. Binnen korte tijd had hij koudvuur in de wond, waar hij tenslotte aan overleed “in den ouderdom van 61 jaaren”.¹⁴⁷ Van Woensel werd in de Nederlands-Hervormde Kloosterkerk te Den Haag begraven. Joan en hun zuster Elisabeth droegen zorg voor de begrafenis. Omdat hun broer nooit getrouwd was geweest, waren zij de enige erfgenamen. Zijn boekenbezit werd in de week van 28 november 1808 geveild door het veilinghuis Bakhuizen.¹⁴⁸

147 Gemeentearchief Den Haag, *Echte en naauwkeurige naamlijst van alle de geenen welke zich in den huwelijken staate zullen begeeven, met opgaaue hunner Geboorte Plaatz en Woonsteeden als meede der overleedenen met omschrijven der ziekens, kwaalen, ouderdom en woonstraaten, zo als dezelve ter secretary zijn aangegeeven alhier in 's Graavenhaage*, 20 april 1808; Halbertsma, ‘Pieter van Woensel’.

148 *Haagsche Courant* 22-4-1808; Gemeentearchief Den Haag, Notarieel Archief Cornelis Gerardus Le Maître, inv.nr. 5808 (minuutakte no. 295, 298, 348); Broecheler, *Staat der geleerdheid*, 45; *Catalogus librorum [...] P. van Woensel*; hun broer Justus wordt niet genoemd in de akten, waarschijnlijk was hij overleden. In 1784 was hij nog luitenant in dienst van de marine, brief 16-2-1785, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna, inv.nr. 21 en 16; Elisabeth overleed een half jaar na de dood van haar broer Pieter.

“Het Turksche rijk kan op tweederlei manieren verloren gaan; ’t kan of aan eene beroerte plotzeling sterven, of aan eene sleepende ziekte uitteeren. Zijn lot hangt af van het gedrag zijner vijanden.”

[Pieter van Woensel], *Aanteekeningen* I, 374-375

II

De reis naar
Istanbul, Anatolië
en de Krim

De reis naar Istanbul

In de herfst van 1784 reisde Pieter van Woensel over land naar Marseille, vanwaar hij naar Izmir ging. Hij wilde in het Ottomaanse Rijk de pest onderzoeken, de ziekte die aan het begin van zijn carrière de reden was geweest van zijn aanstelling in Sint Petersburg. In het achttiende-eeuwse Europa was de pest uitgeroeid, en als in incidentele gevallen landen nog te maken hadden met een pestuitbraak, dan was de origine steevast te vinden in de Levant. Het Ottomaanse Rijk kende een aantal pesthaarden, waaronder Istanbul en omgeving, waar de ziekte endemisch was. De inwoners van het rijk waren bij voortduring blootgesteld aan de pest en droegen de ziekte volgens Van Woensel gewoonlijk met zich mee.¹

Nederland was weliswaar ver gelegen van de Ottomaanse pesthaard, maar er bestond toch angst voor de gevreesde ziekte vanwege de Straatvaart, in het bijzonder de handel op de Levant, ook al was die in omvang niet groot. Nederlandse vrachtvaarders legden hun zeereis tussen het Ottomaanse Rijk en de Republiek in één keer af, zonder aan te lopen in havens die op het traject lagen. Dit betekende dat pas tijdens de quarantaine op de rede van Texel duidelijk werd of een Straatvaarder die uit het Ottomaanse Rijk kwam de pest aan boord had of niet. De quarantaine werd uitermate serieus genomen, want het was algemeen bekend dat slechts een enkele zieke opvarende volstond voor de besmetting van complete steden en streken. Alle schepen uit de Levant hadden daarom quarantaineplicht. Overtreding van de wetgeving die de verbreiding van de pest moest tegengaan werd met de dood bestraft.²

Marseille was een interessante reisbestemming voor Van Woensel, want in Frankrijk voerde de regering een actief beleid tegen de pest sinds een pestuitbraak in 1720-1721 Marseille had geteisterd. De uitbraak was veroorzaakt door een Turks schip, dat met een paar zieken aan boord zonder enige voorzorgsmaatregelen in de haven had aangemeerd. In zes maanden stierf de helft van de bevolking van de stad en teisterde de ziekte het achterland. De Franse handel vanuit Marseille op de havens in de Levant was in de achttiende eeuw uitermate intensief en winstgevend, reden genoeg voor de havenstad om de grootste quarantaine van Europa aan te leggen. Van Woensel bezocht dit lazaret en noemde haar “de best geregelde van geheel Europa”, wat algemeen het oordeel was in die tijd.³

1 VW, *Tegenwoordige staat van Rusland*, 111; VW, *Mémoire sur la peste*, 10; VW, *Aanteekeningen* II, 136-137; *Oprechte Haarlemsche Courant*, 5-8-1785; *De burger politieke blixem* 35 (1800) 282; Panzac, *Population et santé dans l'Empire Ottoman*, 19.

2 Plakkaat van de Staten Generaal tegen overbrenging van een in Constantinopel heersende epidemie, RA Drenthe, Archief De Milly van Heiden Reinestein, inv.nr. 681; VW, *Aanteekeningen* I, 356 noot 94; *De maandelijksche Nederlandsche Mercurius* (1781) 77; ‘Straatvaart’ is de historische benaming voor de handelsscheepvaart door de Straat van Gibraltar.

3 VW, *Aanteekeningen* I, 362; D. Panzac, *La peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850* (Leuven 1985) 135; C. Bruneteau, *John Arbuthnot (1667-1735) et les idées au début du 18e siècle* I (Lille 1974) 279; F. Hildesheimer, *Le bureau de la santé de Marseille sous l'ancien régime. Le renfermement de la contagion* (Marseille 1980) 60; R. Raymond, ‘Mémoire. Sur la topographie médicale de Marseille & de son territoire; & sur celle des lieux voisins de cette ville’, in: *Histoire de la Société Royale de Médecine (années 1777 et 1778)*, 125.

In Marseille en Toulon zag Van Woensel Van Kinsbergen, die het bevel voerde over een smaldeel dat konvooidiensten verrichtte in de Middellandse Zee. In de Republiek werd gevreesd voor het uitbreken van een oorlog met Oostenrijk daar keizer Jozef II bij ultimatum de opening van de Schelde had geëist, wat de Republiek weigerde. Ook dreigde een oorlog met Venetië als gevolg van een uit de hand gelopen handelsconflict. Dit zou de Straatvaart ernstig kunnen schaden. Van Kinsbergen moest daarom met zijn smaldeel de Nederlandse koopvaardij beschermen tegen kapers uit Venetië of de Oostenrijkse Nederlanden.⁴ Toulon en Marseille waren voor de vloot aanloophavens om scheepsbenodigdheden en victualiën in te kopen. Van Woensel kreeg hier een aanbevelingsbrief van Henri Bugnot van de firma De Veer, Bugnot & Cie., een gerenommeerd handelshuis in Marseille, voor gebruik in Izmir. Bugnot was sinds 1776 voor de Staten-Generaal commissaris van de marine in Marseille, vanaf 1780 tot 1808 bekleedde hij deze functie voor de hele Provence. Van Kinsbergen kende Bugnot, want de Nederlandse marine bestelde victualiën en scheepsbenodigdheden bij hem.⁵

In januari 1785 vertrok Van Woensel en na een zeereis van 28 dagen arriveerde de arts op 8 februari in Izmir, waar hij kennismakte met de Nederlandse consul, D.J. de Hochepped (1727-1796). In een schrijven aan de zaakgelastigde van de Nederlandse ambassade in Istanbul, C.F. Kroll, stelde de consul de arts voor: “van marseille is hier g’arriveerd dHr. Doctor van Woensel van haarlem – hij is mij gerecommandeerd door dHr. Commissaris Bugnot te marseille – hij staat eerstdaags per Costy te vertrekken, hij hoopt doctor van ons palijs te werden naar ik verneem, dHeer van der Beets heeft mij gezegd dat zijn broeder een schip van oorlog commandeerd, en zijn tweede broeder ook luytenant in ’s Lands dienst is, ik weet dat in mijn tijd zijn vader Doctor te haarlem was.”⁶ De consul had eveneens schrijfplicht aan de directeuren van de Levantse Handel en aan de Staten-Generaal. Aan de Staten-Generaal berichtte hij: “Den 8 is hier ook aangekomen van Marseille den Heer Doctor van Woenselen uyt Haarlem, met intentie om binnen weynig daagen zijne reyze voort te zetten naar Constantinopelen.” Deze mededeling werd vervolgens

4 Prud’homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 219; aantekeningen 10-11-1784, 17-11-1784, 28-11-1784, NA Den Haag, Archief Staten-Generaal 1.01.05, Coll. Van Kinsbergen, inv.nr. 9398; VW, *Aanteekeningen* I, 9.

5 Prud’homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 216; Afschrift brief Joan van Woensel aan Pieter van Woensel, Amsterdam, Nederlands Scheepvaartmuseum, Verzameling geschreven stukken van de Schout-bij-nacht Joan van Woensel 1774-1781, inv.nr. B\I 441; J. Schmidt, *Per koets naar Constantinopel. De gezantschapsreis van baron van Dedem van de Gelder naar Istanbul in 1785* (Zutphen 1998) 112, 189 noot 124; Schutte, *Repertorium*, 72.

6 Brief 16-2-1785, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna, inv.nr. 21 en 16; Schutte, *Repertorium*, 141-142; Van der Beets was kapitein van het fregat *Admiraal Tjerk Hiddes*, dat deel uitmaakte van het smaldeel van Van Kinsbergen en een konvooi begeleidde dat op 16 december 1784 in Izmir was aangekomen.

opgenomen in de *Gedrukte gezantschapsberichten*. Brieven van de eigen diplomaten werden door de Staten-Generaal ter beschikking gesteld van deze krant en vormden de basis van het buitenlands nieuws. De consuls en ambassadeurs schreven “secrete” brieven, die absoluut niet bedoeld waren voor publicatie, en zogenaamde “ordinaire” brieven, die wel “ter advertentie” werden geschreven. Van Woensels aankomst in Izmir stond in zo’n brief, die door iedereen in de *Gedrukte gezantschapsberichten* gelezen mocht worden.⁷

Van Woensel schreef dat hij zonder aanstelling naar Istanbul was gegaan. Hij verklaarde de lezers in *Aanteekeningen* uit een “zoort van woeligheid” te zijn vertrokken naar Istanbul zonder daar “kennis noch maag” te bezitten.⁸ Toch was de reis zorgvuldig voorbereid. Medio maart 1783 had de ambassadeur van de Republiek aan het Ottomaanse hof, Reinier van Haeften, de Staten-Generaal gevraagd om van zijn post ontheven te worden en te mogen terugkeren naar Nederland, wat werd toegestaan. Van Haeften verliet met zijn gezin Istanbul begin 1784. De ambassadeur was reeds voor zijn vertrek op de hoogte van Pieter van Woensels reisplannen. Kroll antwoordde consul De Hochepped namelijk dat hij de Haarlemse Van Woensels zelf ook kende en dat de dokter hem “meede op het sterkste door den Heer Baron van Haeften gerecommandeert geworden” was. Het was Kroll daarom een genoegen “hem bij zijn aankomst alhier, een vertrek in ’t Paleys te offreeeren”.⁹ Van Woensel bleef ongeveer een maand in Izmir, waarna hij naar Istanbul vertrok. Uit de briefwisseling tussen De Hochepped en Kroll blijkt dat de heren het spoor van de arts even waren kwijtgeraakt en bezorgd raakten.¹⁰ Rond 20 maart 1785 dook hij eindelijk op in Istanbul en kreeg hij onderdak in het ambassadegebouw. De ambassade was een ideale vestigingsplaats, een knooppunt van kennis en kennissen.¹¹ Van Woensel had De Hochepped bij aankomst in Izmir verteld dat hij dokter wilde worden in de ambassade te Istanbul. Aan inkomsten zou hij geen gebrek krijgen, want hij

7 Brief 16-2-1785, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna, inv.nr. 16; *Gedrukte gezantschapsberichten en andere bijlagen bij de resolutieën der Staten Generaal (Nouvelles extraordinaires de divers endroits)* 29-3-1785, Gemeentearchief (GA) Leiden, inv.nr. 152f. Alleen het GA Leiden heeft een complete serie *Gedrukte gezantschapsberichten*; Th. van Riemsdijk, *De griffie van hare hoogmogenden. Bijdrage tot de kennis van het archief van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden* (Den Haag 1885) 21, 103-104, 138.

8 VW, *Aanteekeningen* I, 7, 10.

9 Brief 21-3-1785, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna, inv.nr. 49.

10 Brief Hochepped aan Kroll 1-4-1785, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna, inv.nr. 21; Brief Kroll aan Hochepped 6-4-1785, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna, inv.nr. 49; VW, *Aanteekeningen* I, 13-14.

11 VW, *Aanteekeningen* I, 13-14, 80-81; VW, *Mémoire sur la peste*, 36; Journalen G. Testa: Van Woensel wordt niet vermeld als gast van de ambassadeur, NA Den Haag, Collectie van Dedem tot de Gelder, aanwinst 1931, inv.nr. 41.

wist dat zich maar weinig bekwame artsen bevonden in deze kolossale stad van meer dan 600.000 inwoners. Vroeger konden in Europa opgeleide artsen hier grote fortuinen vergaren. Het grote geld had echter veel kwakzalvers gelokt die zich voor geschoolde medici uitgaven, wat had geleid tot een daling van inkomsten.¹² De ambassade was van groot belang voor Van Woensel, want hij kende geen Ottomaans-Turks en evenmin was hij op de hoogte van de lokale verhoudingen. De medewerkers van de Nederlandse ambassade boden uitkomst en daarom werd over hen de loftrumpet gestoken. Zaakgelastigde Kroll, de secretaris van ambassadeur Van Dedem, Johan Frederik Tor, Van Dedem zelf, Gasparo Testa (1770-1847), Van Woensel noemde ze allemaal. Met Tor voerde hij gesprekken over het Ottomaanse bestuur, dat de secretaris door zijn jarenlange verblijf in Istanbul goed kende.¹³ De diplomatieke dienst had de beschikking over dragomans, specialisten die de Ottomaans-Turkse taal, de wetgeving en het protocol aan het Ottomaanse hof goed kenden. Van Woensel schreef al binnen veertien dagen na aankomst met het Turks aan de slag te zijn gegaan, hij bediende zich van een aantekenboekje waarin hij eerst de voornaamste zelfstandige naamwoorden optekende. Deze leerde hij uit zijn hoofd en tegelijk volgde hij onderwijs bij de ‘taalknaap’ van de ambassade, de aspirant-dragoman Gasparo Testa. Diens lessen hadden hem niet bijster veel geleerd: “In weêrwil van anderhalf jaar martelens en strompelens in deezen loopweg, verre van wat men noemt een conversatie in een taal te houden, hebbe ik ’t niet verder kunnen brengen, dan dat ik mij op den weg met ’t vragen om ’t noodige, wist te behelpen.”¹⁴ Toch heeft het taalonderwijs hem meer opgeleverd, want in *Aanteekeningen* gebruikte Van Woensel ook Ottomaans-Turks, een groot aantal zelfstandige naamwoorden en correct vervoegde werkwoorden komen in de tekst voor. Van Woensel kon zich na verloop van tijd redelijk verstaanbaar maken, wat in principe voldoende was. Wanneer de taal echt van belang was, kon hij gebruik maken van de diensten van een dragoman.¹⁵

Van Woensel was in maart 1785 in Istanbul gearriveerd. Gezien de woordkeus van De Hochepeid in zijn brief aan Kroll – “hij hoopt Doctor

12 VW, *Mémoire sur la peste*, 17, 36-37; VW, *Aanteekeningen* I, 243-244.

13 VW, *Aanteekeningen* I, xvi, 21-22 noot 4, 80-81; Brieven 8-1-1791 en 17-3-1791, Rijksarchief Overijssel, Zwolle, Archief Huis de Gelder Aanwinst 1947, inv.nr. 219 ongeinventariseerd; Tor handelde heimelijk in sieraden, die hij onder valse voorwendsels van juweliers in consigne had gekregen. De winst gebruikte Tor voor privé-doeleinden, hij had voor 100.000 gulden schulden uitstaan. In 1791 belandde hij hiervoor in Amsterdam in de gevangenis. Na tussenkomst van zijn “protecteur” schout-bij-nacht Hartsinck verdween Tor geruisloos naar Suriname; Schutte, *Repertorium*, 312-313; Schmidt, *Per koets naar Constantinopel*, 23-32; E.O.G. Haitsma Mulier, ‘De affaire Zanolich. Amsterdams-Venetiaanse betrekkingen aan het einde van de achttiende eeuw’, in: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 72 (1980) 85-119.

14 VW, *Aanteekeningen* I, 21-22.

15 VW, *Aanteekeningen* II, 53, 64-65.

van ons palys te werden” – is het onwaarschijnlijk dat hij een aanstelling van staatswege had. In de resoluties van de Staten-Generaal wordt hij niet vermeld. De correspondentie tussen ambassadeur Van Dedem en de directeurs van de Levantse Handel vermeldt evenmin de aanstelling van een arts voor de ambassade. Het was daarom veelzeggend dat Van Woensel zich in *Aanteekeningen* vergeleek met de beroemde botanist Tournefort, die in 1700 van koning Lodewijk XIV de opdracht kreeg een reis te maken door Griekenland en Klein-Azië “ten einde van aldaar de Natuurlijke Historie met nieuwe waarneemingen te verrijken”.¹⁶ Het tekent het verschil in interesse voor de Levant in regeringskringen in Frankrijk en in de Republiek dat Tournefort vertrok met een koninklijke opdracht, terwijl Van Woensel zonder ‘commissie’ een vergelijkbare onderneming aanving.

Baron Van Dedem tot de Gelder, de ambassadeur van de Republiek aan het Ottomaanse hof (in functie 1784-1809) en opvolger van baron Van Haefen, had van de Staten-Generaal in augustus 1784 zijn aanstelling gekregen. Van Dedem besloot om de lange reis na de winter te ondernemen en arriveerde in augustus 1785 met zijn vrouw en kinderen in Istanbul. De reis naar Marseille was voor Van Dedems vrouw een zware beproeving: het reisgezelschap had onderweg in Parijs oponthoud wegens ziekte van de barones. Vanaf Marseille vervolgde het gezin Van Dedem de reis met het fregat dat Van Kinsbergen al in december 1784 had gereedliggen voor de overtocht van de ambassadeur.¹⁷ Van Woensels aanwezigheid in Istanbul kwam de familie Van Dedem erg goed uit, want de ambassadeursvrouw was in de herfst en de winter zo ziek dat zij lange tijd balanceerde op het randje van de dood. In haar omgeving werd voor haar leven gevreesd - de verschijning van de barones aan de eettafel en het feit dat zij een uurtje op zat gaf hoop en werd snel doorgebiefd. Bovendien hadden de Van Dedems jonge kinderen, die in deze stad vol pest, pokken en andere griezelige ziekten groot gevaar liepen. Aan griffier Fagel van de Staten-Generaal schreef Van Dedem dat in 1785 reeds 100.000 kinderen waren overleden aan de “Kinderziekte, die hier in dit Land allergevaarlijkst wordt gekend”. Samen met andere doktoren inoculeerde Van Woensel de kinderen, die hij graag zag vertrekken naar het platteland, waar de pokken niet zo hevig woedden.¹⁸

16 VW, *Aanteekeningen* I, 10; J.P. de Tournefort, *Relation d'un voyage au Levant* (Lyon 1717).

17 Schmidt, *Per koets naar Constantinopel*, 19; *Gedrukte gezantschapsberichten* 26-1-1785; Schutte, *Repertorium*, 313-314; H.J. Smit, *Master theses in history*, Amsterdamse historische reeks 24 (Hilversum 1992) 22; M.F. Wijnands, *Zwaarigheid en tegenkantingen: de eerste acht jaar van F.G. van Dedem van de Gelder als ambassadeur bij de Verbevene Porte 1785-1793* (Scriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1988). Niet beschikbaar, want de RU verwijderd eindschrijftjes na vijf jaar uit het bibliotheekbestand.

18 Brief 6-12-1785, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna, inv.nr. 50; brief 19-11-1785, 24-12-1785, 5-4-1786, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna, inv.nr. 668; brief 9-11-1785, NA Den Haag, Legatiearchief Turkije, inv.nr. 806.

De pest

Na zijn aankomst in de hoofdstad begon Van Woensel te werken aan een studie over de pest en nog in 1785 zette hij de eerste woorden op papier.¹⁹ In Istanbul heerste de pest begin jaren tachtig zonder ophouden en met name het jaar 1784 was een uitzonderlijk jaar, toen in het Ottomaanse Rijk de ziekte als nooit tevoren woedde. Waren in eerste instantie vooral Istanbul, Izmir en Saloniki getroffen, daarna verbreidde de ziekte zich over het hele rijk, om pas in 1786 enigszins tot bedaren te komen.²⁰ De lijken van pestlijders vond Van Woensel in Istanbul buiten op de straat waar de ambassade aan lag, de Grande Rue de Pera. Het schokte en beangstigde hem dat hij deze lijken op straat aantroef, maar na enige tijd raakte hij er aan gewend. Verder bevond zich ook het Franse hospitaal voor de lijdens van de pest in de nabijheid van de Nederlandse legatie.²¹ De lijken en de patiënten vormden de basis van zijn medische kennis, die alleen verkregen kon worden door uitvoerig te observeren. Van Woensel bezocht daadwerkelijk patiënten tijdens zijn verblijf in Istanbul en behandelde hun peptsymptomen.²² In *Aanteekeningen* herhaalde hij nog eens hoe ver hij ging in zijn drang naar onderzoek toen hij net als in *Konst van waarnemen* een pleidooi hield voor proefnemingen op ter dood veroordeelde gevangenen. Hij beschreef met instemming een experiment dat de proefkonijnen doodsangst zal hebben bezorgd. In de gevangenis van Moskou waren ter dood veroordeelde gevangenen middenin de winter gedwongen de kleding aan te trekken van overleden pestlijders. De kleding had eerst in de vrieskoude buiten gelegen. Doel was duidelijkheid te verkrijgen of de pest bij deze koude zou worden doorgegeven of niet. De gevangenen overleefden het experiment, dat in zijn tijd als een potentieel dodelijke proefneming werd beschouwd. Kleding van overleden pestpatiënten werd, net als huisraad en dergelijke, gewoonlijk juist verbrand vanwege het besmettingsgevaar.²³ Van Woensel benaderde de pest net als de pokken en zocht naar geschikte mengingen van entstoffen, die middels inoculatie konden worden uitgetoet op gevangenen. Blijkbaar waren deze proefnemingen riskanter dan de inoculaties tegen de pokken, die hij uitprobeerde op de jonge rekruten in Sint Petersburg. Gemeengoed waren zijn

19 VW, *Mémoire sur la peste*, 17.

20 Panzac, *La peste dans l'Empire Ottoman*, 67, 136-137, 595, 608; *De maandelijksche Nederlandsche Mercurius* (januari 1784); *Oprechte Haarlemsche Courant* 3-7-1784, 10-7-1784, 17-8-1784, 9-10-1784; *Gedrukte gezantschapsberichten* 10-1-1784, 5-3-1784, 22-6-1784, 6-7-1784, 20-8-1784, 3-9-1784.

21 Panzac, *La peste dans l'Empire Ottoman*, 67; VW, *Mémoire sur la peste*, 42, 46; VW, *Aanteekeningen* II, 119-120.

22 VW, *Mémoire sur la peste*, Avis au lecteur, 45-49; H. Beukers, 'Clinical teaching in Leiden from its beginning until the end of the 18th century', *Clio medica* 21 (1987/88) 139-153; Van Woensel, *De konst van waarnemen*, 129; VW, *Aanteekeningen* II, 161; A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim* (Istanbul 1970) 179.

23 VW, *Aanteekeningen* II, 160.

ideeën niet, want de Russische vertaler van *Mémoire sur la peste* keurde het idee ter dood veroordeelde gevangenen te gebruiken af als onmenselijk.²⁴

Van Woensel gaf in *Mémoire sur la peste* ruiterlijk toe dat hij in het duister tastte waar het ging om de herkomst van de pest. Welke smetstof de ziekte veroorzaakte en hoe deze zich verplaatste was hem onbekend. Zijn studie begon met een zin die typerend is voor de medische geografie: “L’air, les eaux et les aliments ont une influence marquée sur le corps animal. C’est de cette source que découlent, en très grande partie, la santé et les maladies.”²⁵ Deze benadering gebruikte hij ook op andere plaatsen in zijn werk. Zo kon de uitwaseming van de grond in Nederland volgens hem leiden tot tyfeuze koortsen, toentertijd rotkoortsen genoemd. De lucht in Holland en Zeeland, Groningen en Friesland was schadelijk, in het bijzonder op de veengronden: “deze lucht omringt de menselijke ligchaamen, dringt daarin door, en wordt onophoudelijk ingeademd. Dit kan niet anders dan slapheid in de vaste deelen, en scherpte in de vloeistoffen verwekken.”²⁶ *Mémoire sur le local de Sevastople, relativement à la salubrité du país, de l’air et des eaux* laat in de titel eveneens de medisch-geografische benadering zien. In *Aanteekeningen* had hij in de beschrijving van de Krim een gedeelte van deze studie opgenomen, waarin hij tot de conclusie kwam dat het schiereiland een ongezonde plaats was voor de Russen. “Deeze ongezondheid kan nergens dan in de lucht, misschien ook ’t water? leggen. [...] Op veele plaatzen is hier de grond krijt- en kalkachtig. Zou ’t niet mogelijk weezen, dat ’t water, loopende over deezen bodem, zich innig vermengde met aardachtige deelen, en dus geschikt werdt om verstoppingen en tusschenpoozende koortzen te baaren?”²⁷

Ook in Istanbul hield hij zich bezig met de kwaliteit van lucht: “Men kent onder de domme, onbeschaafde, barbaarsche, onkristelijke Turken niet ’t misbruik, dat bij verscheiden zogenaamde verlichte natiën plaats heeft, om, de Mosqueën tot begraafplaats maakende, de leevenden met de dooden als te verwarren, en den dampkring, dien duizenden inademen, door stinkende uitwaazemingen te bederven.” In zijn studie naar de pest speelde de lucht een cruciale rol: aan de hand van observaties bewees hij dat de ziekte onmogelijk kon worden verspreid door de lucht, zoals algemeen de opvatting was. “’t Schijnt vreemd een stad voor gezond uit te venten, welke men zints eeuwen gewoon is, en met recht, als een kweekerij der pest aantemerken. Zo vreemd, zo buitenspoorig, zo wonderspreukig mijn zeggen den nadenkenden ook mag schijnen, de gezondheid der lucht-gesteldheid van deeze groote stad is ontwijfelbaar.” In Istanbul zag de arts hoe de Europese inwoners van de stad

24 Alexander, *Bubonic plague*, 351 noot 75; VW, *Mémoire sur la peste*, 49.

25 Vertaling: De lucht, het water en de voeding hebben een bijzondere inwerking op het dierlijke lichaam. Dit is de oorzaak die in een zeer groot aantal gevallen ziekte of gezondheid bepaalt.

26 VW, *De Lantaarn* (1792), 18-21, 38; VW, *Mémoire sur la peste*, 1.

27 VW, *Aanteekeningen* II, 256, 252-258.

zich in hun huizen opsloten en de toegangen en ramen barricadeerden, terwijl om hen heen de pest woedde. Hoewel ze dezelfde lucht inademden als de pestlijders, die in groten getale stierven, bleef iedereen die zich opsloot gezond. Een beter bewijs dat de lucht de pest niet verspreidde alsof het zaad was, was moeilijk te leveren volgens Van Woensel. De lucht van Istanbul was gezond.²⁸

In Turkije heerste de pest zonder ophouden, zoals de pokken in Europa. Dit bracht Van Woensel op de vraag waarom de medici in het Ottomaanse Rijk zo weinig deden om het hiaat in de kennis van deze ziekte te vullen. Het opleidingsniveau van Ottomaanse artsen bleef volgens hem ver achter bij dat van doktoren die in West-Europa hadden gestudeerd. Diploma's konden worden gekocht, iets waarop de overheid geen toezicht hield. "t Gevolg hiervan is, dat de nationale geneeskunde der Turken een zuivere kwakzalverij is." Ondanks zijn lage dunk van de lokale medische stand onderhield hij beroepsmatig contact met doktoren, die hem hielpen bij zijn studie naar de pest.²⁹

De 'Franken', zoals in de Oriënt gevestigde Europeanen werden genoemd, hadden per definitie meer vertrouwen in de eigen artsen dan in hun Ottomaanse collega's, een mening die de Ottomanen deelden, de sultans niet in de laatste plaats. Boerhaave genoot grote faam in de medische wereld van Istanbul. Onder sultan Mustafa III (regeerperiode 1757-1774) was een deel van Boerhaaves werk in 1767 in het Ottomaans vertaald door de lijfarts van de sultan en de dragoman van de Oostenrijkse ambassade, Thomas von Herbert (1738-1760).³⁰ Van Woensel schreef dat hij ook als behandelend arts van moslims werkte. Op reis werd hij soms zo druk bezocht door patiënten dat

28 De ligging van de stad tussen twee zeeën maakte het weer erg wisselvallig, wat tot gevolg had dat volgens Van Woensel uit verwaarloosde en slecht behandelde verkoudheid gemakkelijk gevaarlijke longziekten voortkwamen; VW, *Aanteekeningen* I, 40, 45-49; VW, *Aanteekeningen* II, 156; *De maandelijksche Nederlandsche Mercurius* (1779) 59: in een brief uit Istanbul werd wegens de pest aan het vaderland gevraagd "den Hemel te smeeken om ons een zuiveren en gezonden lucht te schenken"; Alexander, *Bubonic plague*, 285, 292, 295, 350 noot 22; VW, *Mémoire sur la peste*, 4-5, 19; S. Moravia, 'La méthode de Volney', in: H. Deneys, A. Deneys (eds.), *C.-F. Volney (1757-1820)*. Corpus, revue de philosophie 11-12 (1989) 29; [z.a.] 'Voyage dans les échelles du Levant, avec des détails sur les maladies qui y règnent, sur la nature du sol, & sur le tempérament des habitans', in: *Histoire de la Société Royale de Médecine (années 1777 et 1778)* (Parijs 1780) 303-312.

29 VW, *Aanteekeningen* I, 243; VW, *Mémoire sur la peste*, 36-39, 51-52, Van Woensel maakte gebruik van E. Timoni's *Dissertation sur l'inoculation*; VW, *De Lantaarn* (1798) 26.

30 VW, *Aanteekeningen* I, 243; C. von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* VIII (1856-1890) 352-357; C.E. Daniels, 'La version orientale Arabe et Turc des deux premiers livres de Herman Boerhaave', *Janus. Archives internationales pour l'histoire de la médecine et la géographie médicale* 17 (1912) 296-312; Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, 178-179; Lindeboom, *Herman Boerhaave*, 359-360; H. Er, *Osmanlı devletinde çağdaşlaşma ve eğitim (De modernisering en het onderwijs in de Ottomaanse staat)* (Istanbul 1999) 152.

hij “er verscheidene maalen een arm vol teffens van de deur zette”. Hij kreeg bij gelegenheid grote bedragen aangeboden en werd gevraagd als privé-arts in dienst van hooggeplaatste Ottomaanse functionarissen te treden. Eenmaal noemde hij zich bij zijn Ottomaanse titel: “*fiellamenk Hekim-Bachi*”, “Hollandschen Doctor”.³¹

31 Felemenk Hekim Baş: ‘Hollandalı’, modern Turks voor Nederlander, bestond niet. Alle Nederlanders werden ‘Felemenk’ genoemd, Vlaming; VW, *Aanteekeningen* I, 45, 117-118; VW, *Aanteekeningen* II, 99, 101, 179; A.I. Bağış, *Britain and the struggle for the integrity of the Ottoman Empire, Sir Robert Ainslie’s embassy to Istanbul* (Istanbul 1984) 80 noot 98; VW, *Mémoire sur la peste*, 36-37; VW, *Bijlichter*, 193.

Istanbul: de oude stad en Pera

Van Woensel besteedde in *Aanteekeningen* veel aandacht aan de hoofdstad, een onderwerp dat in elke landbeschrijving een prominente plaats innam. Hij verhaalde van de uiterlijke schoonheid van de stad, die, zoals kenners beweerden, mooier gelegen was dan Napels, Lissabon, Bordeaux of Sint Petersburg. De lezers kregen een rondleiding door de oude stad, langs het paleis van de sultan, de Aya Sofya en de oude hippodroom. De Griekse wijk Fener en de joodse wijk Balat verdienden apart vermelding; de Gouden Hoorn en de voorsteden Tophane, Galata en Pera passeerden de revue.³² Het gebruik van de kerkhoven als wandelplaats, de Turkse verering voor platanen, de bezestan³³ en de koffichuizen van de opiumschiivers kwamen ook aan bod. In Galata aangekomen – de havenwijk – verhaalde hij over de bordelen. “*Galata* is noch befaamd door zekere huizen, waar de liefhebbers eten, drinken, danzen kunnen. Men vindt ’er ook jonge heertjes, die netjes gekleed zijn, wier haren in lange tressen hun langs den rug hangen, in den stijl der vrouwelijke kleding. Wanneer ’t met de affaires slap gaat, zitten of loopen zij voor de deur, niet enkel om een luchtje te scheppen. In deeze huizen, die men bij de *musico’s* kan vergelijken, vertreeden zij de plaatze der ligte jofferschap. *De gustibus non est disputandum.*” Hij maakte de lezer vertrouwd met tafereelen die hij dagelijks zag: de onderdanige houding van de niet-moslims ten opzichte van moslims, de dansende derwisjen die een klooster hadden vlakbij de ambassade, het paleis van de zogenaamde *iç oğlans*, de persoonlijke lakeien van de sultan. Na lezing van het hoofdstuk ‘Constantinopolen’, inclusief de gravure van het paleis van de sultan en de grote moskeeën, had de lezer een goed beeld van de oude stad en haar inwoners. Het belang van de beschrijving van de hoofdstad was evident: het werd de lezer zo duidelijk gemaakt dat alle politieke macht hier geconcentreerd was.³⁴ Het is de vraag hoe vaak Van Woensel de oude stad aan de overzijde van de Gouden Hoorn zelf heeft bezocht. De meeste reizigers hadden er niets te zoeken en kwamen niet buiten de veilige omgeving van Galata en Pera. Voor een reisbeschrijver hoefde dat geen probleem te zijn. Istanbul was in de achttiende eeuw zonder meer de bekendste en meest beschreven stad van de Oriënt, of, als men het zo wilde zien, de grootste stad van Europa. Van Woensel baseerde zich in de tekst niet alleen op zijn eigen observaties, maar gebruikte de beschrijving die Edward Gibbon (1737-1794) gaf van de stad. Hij deed dat uit bewondering voor diens schrijfstijl, zoals hij zelf schreef.³⁵ Hij maakte bij zijn rondleiding amper gebruik van de beschrijvingen en opmerkingen van antieke auteurs, waarvan enkele tientallen Istanbul en de regio van de Zwarte Zee goed kenden. Velen

32 De wijk Pera heet tegenwoordig Beyoğlu.

33 De overdekte centrale markt, tegenwoordig Kapalı Çarşı geheten.

34 VW, *Aanteekeningen* I, 10-84, 46, 75.

35 Fischer, ‘Das Osmanische Reich in Reisebeschreibungen’, 117; Osterhammel, *Die Entzäuberung Asiens*, 105-106; VW, *Aanteekeningen* I, 22.

van hen hadden in hetzelfde gebied gereisd of waren er geboren en getogen. Het opnemen van Griekse en Romeinse auteurs was heel gebruikelijk om de autoriteit van een tekst over het Ottomaanse Rijk te schragen. Antieke schrijvers over Istanbul en de omliggende gebieden waren niet moeilijk te vinden, ze waren verzameld en opgetekend in speciale verzamelbanden. In totaal ging het om ongeveer vijftientig Griekse en Romeinse schrijvers, dichters, redenaars, aardbeschrijvers en geschiedschrijvers. Zijn lezerspubliek werd verondersteld Latijn te kennen, want Van Woensel nam de passages uit de enige Romeinse auteur die hij gebruikte, de geschiedschrijver Tacitus, onvertaald over.³⁶

Ook beschreef hij Pera, de wijk waarin de ambassade was gelegen, een kruispunt van interessante en markante persoonlijkheden, waar Van Woensel een jaar woonde. Hier ging iedereen met elkaar om, ongeacht de politieke tegenstellingen tussen allerlei landen: “Twee *Hollanders*, elkaar onbekend, zullen de een den ander niet toespreken, in *Amsterdam*; zet ze in *Parijs*, en terstond zullen ze vrienden zijn. Zet een paar *Europeaanen* van onderscheide natiën in *Natoliën* en ze zullen 't worden.” Volgens hem was “achterklap en kwaadsprekendheid” het belangrijkste sociale kenmerk van deze eliteaire gemeenschap van diplomaten en kooplieden, die Van Woensel ‘sociëteit’ noemde.³⁷ Pera stond naar buiten toe bekend om zijn kosmopolitisme, op deze plek leek wel de hele wereld tezamen te komen. Moslims en niet-moslims woonden hier gewoon door elkaar, zoals overal in het Ottomaanse Rijk. De Franken vormden enigszins een wereld apart, omdat ze in juridisch opzicht onder hun ambassadeur vielen. Dit had te maken met de aparte wettelijke status die niet-moslimse buitenlanders van de Ottomaanse overheid kregen toegemeten. De afwijkende juridische status was opgetekend in een zogenaamde capitulatie, ahdname geheten in het Ottomaans, die aan verschillende landen waren toegekend. De Republiek was een van de eerste landen die een dergelijke toezegging van de Ottomaanse overheid kreeg, in haar geval door sultan Ahmed I in 1612. De voorrechten aan een natie toegekend in een capitulatie veranderden in de loop der tijd nauwelijks, ook die van de Republiek niet. Het was de capitulatie van 1680, toegekend onder sultan Mehmed IV, die uiteindelijk de basis bleef voor de verhouding tussen Nederland en het Ottomaanse Rijk.³⁸ In de islamitische juridische constructie die de Ottomanen hanteerden waren de ambassadeurs het hoofd van hun gemeenschap van ‘protégés’, voor wiens gedrag ze verantwoordelijk waren. De ambassadeurs verdedigden consequent de fiscale

36 J. von Hammer, *Plaatselijke en geschiedkundige beschrijving van Konstantinopel en den Bosphorus* (Dordrecht 1824) 1-7; VW, *Aanteekeningen* I, 27-28; Van Woensel gebruikte op tal van plaatsen citaten van antieke auteurs, die hij in het Latijn opnam, www.dbnl.org geeft de vertaling van deze passages.

37 VW, *Aanteekeningen* I, 76; VW, *Aanteekeningen* II, 163.

38 De Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic*, 228; M. Yapp, ‘Europe in the Turkish mirror’, *Past and present* 137 (1992) 139; A.H. de Groot, ‘The Ottoman capitulations: text and context’, in: *Oriente Moderno* XXII n.s. (LXXXIII) (2003) 575-604.

voorrechten en de vrijstellingen van de wettelijke beperkingen waaraan de niet-moslimse onderdanen van de sultan waren onderworpen, bijvoorbeeld waar het ging om kledingvoorschriften, het recht om wapens te dragen of paard te rijden.³⁹

Van Woensel legde zijn visites af in Europese kleding, dat was een Frank toegestaan op basis van de capitulatie. Toen hij eens een harem bezocht, het privilege van een arts, merkte hij aan de reactie van de gastvrouw dat hij “voor haar belachelijke kleeding” droeg.⁴⁰ Zij schoot in de lach om deze vreemde snoeshaan, maar op straat lag dat wel anders voor Europeanen die zich in Europese dracht vertoonden. Van Woensel schreef het nergens, maar op straat werd een Frank gewoonlijk vergezeld door janitsaren. De begeleiding voorkwam dat Europeanen die in hun eigen dracht liepen, werden uitgescholden of bespuugd door het verontwaardigde moslimse publiek. Deze janitsaren, herkenbaar aan hun uniform, werden daarom in de volksmond ‘varkenshoeders’ genoemd.⁴¹ Vanwege het ongemak dat gepaard ging met een bezoek aan de overwegend moslimse wijken van Istanbul, kozen de Europeanen er gewoonlijk voor om Pera en Galata niet te verlaten. Voor vrouwen kwam daar nog eens bij dat ze veelal een hekel hadden aan het verplicht dragen van de sluier, waardoor hun neiging de stad te verkennen werd afgeremd.⁴²

Pieter van Woensel had binnen korte tijd goede contacten in de diplomatieke kringen en de handelsgemeenschap van Franken in Pera en Galata, wat ongetwijfeld ook te maken had met hun levensstijl. In een terugblik op zijn leven schreef een zoon van ambassadeur Van Dedem over het leven in Istanbul: “Quant aux Francs [...] leur existence à Pera (à la peste et aux incendies près) est fort agréable et indépendante. Ils ne connaissent de supérieur que leur ambassadeur; ils ne payent ni impôt, ni contributions – ils suivent leurs affaires ou s’amusent, et ils trouvent facilement les moyens dans un pays où les vins

39 B. Lewis, *The Muslim discovery of Europe* (New York 1982) 60-63; J. van Oordt, *De privaatrechtelijke toestand van den Nederlandschen koopman in de landen van den Islam* (Leiden 1899); VW, *Aanteekeningen* I, 64-65; T. Naff, ‘Ottoman diplomatic relations with Europe in the eighteenth century: patterns and trends’, in: T. Naff, R. Owen (eds.), *Studies in eighteenth-century islamic history* (Carbondale 1977) 88-107; A.H. de Groot, ‘Protection and nationality. The decline of the dragomans’, in: F. Hitzel (ed.), *Istanbul et les langues orientales. Varia turcica XXXI* (Istanbul 1997) 235-255.

40 VW, *Aanteekeningen* I, 118.

41 G.R. Bosscha Erdbrink, *At the Threshhold of Felicity: Ottoman-Dutch relations during the embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte 1726-1744* (Ankara 1975) 117; Tournefort, *Voyage au Levant*, 181.

42 VW, *Aanteekeningen* I, 88-89; Roeder, *Austria's Eastern Question*, 13.

sont exquis, le poisson et le gibier excellents, et où il y a de fort jolies femmes.”⁴³ De kooplieden en diplomaten ontmoetten elkaar op hun buitenplaatsen: de Prinseneilanden, Büyükdere aan de Bosporus en het bos van Belgrado ten noorden van Pera en Galata waren de favoriete verpozingsplaatsen. Al in april 1785, kort na zijn aankomst, vertrok Van Woensel naar de Prinseneilanden met de Zweedse ambassadeur Gerard Balthazar von Heidenstam (1747-1803) en diens vrouw Catharina, ‘Catina’, de dochter van consul David Jan de Hohepied. In hun gezelschap bevonden zich nog enkele andere personen uit de beau monde van Pera.⁴⁴ Ze gingen niet alleen samen op reis ter ontspanning, Heidenstam - “een man van uitstekend groote kunde, begaafd met duizend goede hoedanigheden” - interesseerde zich eveneens voor de medische wetenschap en voerde proefnemingen uit.⁴⁵ Met Heidenstam en anderen die in Pera woonden sprak Van Woensel geregeld over literatuur. Gedrukte boeken in de moderne westerse talen waren in het Ottomaanse Rijk een schaars goed, ze kwamen van overzee en er was slechts een beperkt publiek voor. Dat publiek – en hun bibliotheken – bevond zich voornamelijk in Izmir en in Istanbul, de steden met de grootste concentraties Europese kooplieden en diplomaten. Ignace Muradgea d’Ohsson (1740-1807), geboren en getogen in Istanbul en voorheen dragoman en zaakgelastigde van de Zweedse legatie in Istanbul, was een geval apart in die gesprekken over literatuur. Toen Van Woensel in Istanbul was, werkte d’Ohsson in Parijs aan de publicatie van zijn monumentale werk, hij kon hem daarom niet spreken. Over deze schrijver sprak hij wel met Heidenstam, die d’Ohsson in Istanbul goed had gekend en bekend was met zijn werk. D’Ohssons *Tableau général de l’Empire Othoman* wordt algemeen gezien als een meesterwerk.⁴⁶ Zelf

43 A.B.G. de Dedem de Gelder, *Un général hollandais sous le premier empire, mémoires du général baron de Dedem de Gelder 1774-1825* (Parijs 1900) 60; vertaling: Wat de Franken betreft [...] hun leven in Pera is erg aangenaam (afgezien van de pest en de branden) en autonoom. Ze kennen als meerdere slechts hun ambassadeur; ze betalen geen belasting of geldelijke bijdragen – ze doen zaken of vermaken zich, wat ze gemakkelijk afgaat in een land waar de wijnen verukkelijk zijn, de vis en het wild uitstekend en waar men erg mooie vrouwen vindt.; VW, *Aanteekeningen* II, 4: Van Woensel sprak van “de vette potten van Pera”.

44 Brief 20-4-1785, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna inv.nr. 49.

45 Brief 4-8-1786, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna inv.nr. 51 en 668; VW, *Aanteekeningen* I, 19.

46 VW, *Aanteekeningen* I, 17-19; *Recensent* (1792) 483; *Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen* (1788) 1569-1575; M. d’Ohsson, *Tableau général de l’Empire othoman, divisé en deux parties, dont l’un comprend la législation mahometane, l’autre l’histoire de l’Empire Othoman*, (Parijs 1787-1790, drie delen in folio) kende verschillende uitgaven, ook: 1788-1790, deel I-III in octavo, 1791 deel IV, 1824 deel V-VII; K. Beydilli, ‘Ignatius Mouradgea d’Ohsson (Muradcan Tosunyan)’, *Tarih dergisi* 34 (1984) 247-315.

verklaarde hij *Tableau* niet te hebben geraadpleegd, want het boek was te duur en hij kon het van niemand lenen. Ongetwijfeld was dit zo, geen van zijn 'leesvrienden' had het boek, dat – rijkelijk bedeed met gravures en uitgegeven in folio – zeshonderd gulden kostte en zo chic was dat het bij verschijning werd aangeboden aan de sultan.⁴⁷

Niet alleen boeken waren in de Oriënt een schaars goed, voor kaarten gold dit eveneens. Van Woensel maakte gebruik van deze schaarste door Van Kinsbergens nautische kaart van de Zwarte Zee als present te geven aan de “Terseraî Emini (na den Capudan Pacha, den eersten man in hunne marine)”.⁴⁸ Een kaart van de Zwarte Zee was een waardevol geschenk, want deze zee was toentertijd nog niet geheel in kaart gebracht. De zeekaart van Van Kinsbergen, die was gebaseerd op meetgegevens van Russische marineschepen, was de eerste betrouwbare kaart. Dit soort kaarten werd gebruikt in het onderwijs van de artillerieschool van de marine, die de overheid in 1776 op het terrein van de marinewerf in Istanbul had opgericht. Het aanbieden van de kaart aan de Tersâne emini vergemakkelijkte het contact met de marinewerf, die hij naar eigen zeggen meer dan vijftig maal bezocht. Van Woensel kende niet alleen de op één na belangrijkste man van de Ottomaanse marine, maar hij kende ook Hasan Pasja, de opperbevelhebber der zeestrijdkrachten, in het Ottomaans kapudan paşa geheten, die op het terrein van de werf woonde. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Van Woensel hier in de haven, de plaats waar de pest aan boord van schepen werd geconstateerd, onderzoek verrichtte naar pestgevallen, al is daar geen bewijs voor. Op het terrein van de werf bevond zich het zogenaamde bagno, namelijk twee gevangenis, een voor Franken en een voor Grieks-orthodoxe onderdanen van de sultan. Gevangenis en ziekenhuizen werden algemeen beschouwd als broedplaatsen van besmettelijke ziekten.⁴⁹

Van Woensel sprak met tal van vakgenoten, kooplieden, auteurs en bekende diplomaten. Hij noemde onder anderen “de artz van Groot-Sultans MUSTAPHA, ABDUL HAMED en SELIM”, Gobis genaamd en afkomstig uit Ragusa (het tegenwoordige Dubrovnik). Zoals dat wel vaker ging met

47 In 1827-1835 zou de status van standaardwerk worden overgenomen door *Geschichte des osmanischen Reiches* van de voormalige Oostenrijkse dragoman in Istanbul, Joseph von Hammer Purgstall (1774-1856).

48 Het hoofd van de marinewerf in Istanbul, de Tersâne emini; J. van Woensel, *Nieuwe pas-kaart van de Zwarte Zee* (herdruk 1798); Prud'homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 93, 511.

49 VW, *Aanteekeningen* I, 200; 291-293; VW, *Aanteekeningen* II, 198, 236; *Histoire de la Société Royale de Médecine (année 1776)*, ix; P.G. Incicyan, 18. *Asırda İstanbul* (Istanbul 1976) 98; *Oprechte Haarlemsche Courant*, 3-7-1784; Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, 184-185; Dolan, *Exploring European frontiers*, 77; Er, *Osmanlı devletinde*, 111-112.

artsen van hoogwaardigheidsbekleders handelde hij ook in informatie.⁵⁰ Gobis stond op een lijst van informanten die presenten ontvingen van de Engelse ambassadeur Sir Robert Ainslie (1730-1812). Hij was goed voor een fraaie Engelse karos, een niet onaanzienlijk present ter waarde van 350 piasters, vanwege zijn invloedrijke positie aan het Ottomaanse hof. Gobis was ook een bekende in de Nederlandse ambassade volgens het bijgehouden journaal en gastenboek van Gasparo Testa.⁵¹ De Venetiaan Giambattista Toderini (1728-1799) werd in *Aanteekeningen* opgevoerd als gesprekspartner die aan een manuscript werkte over de Ottomaanse literatuur, dat in 1787 in Venetië in drie delen werd gepubliceerd onder de titel *Letteratura Turchesca*.⁵² Ook de internuntius – zoals de officiële titel luidde van de ambassadeur van Oostenrijk aan het Ottomaanse hof – Peter Philipp baron von Herbert-Rathkael (1735-1802), “een man vol kundigheden omtrent Turkijen en die zijnen post aan zijne groote verdiensten alleen schuldig is”, kende Van Woensel. Von Herbert was geboren in Istanbul, beheerste het Ottomaans en had een zeer brede belangstelling. Een van zijn taken was het aankopen van oude manuscripten en Ottomaanse boeken voor de hofbibliotheek in Wenen. Van Woensel had ook contact met de Russische ambassadeur Yakov Ivanovitsj Bulgakov (in functie 1781-1792).⁵³ Met consul de Hochepeid werden per post hartelijke groeten gewisseld en met diens dochter en schoonzoon ging Van Woensel regelmatig om. Lady Elizabeth Craven (1750-1828) heeft Van Woensel hoogstwaarschijnlijk ook gezien.⁵⁴ Haar reis door Rusland naar het Ottomaanse Rijk was toentertijd spraakmakend, niet zozeer omdat zij toen al een bekende schrijfster was, maar vooral omdat zij een publiek schandaal had veroorzaakt door haar echtgenoot en zes kinderen te verlaten. Haar komst was reeds weken van tevoren gespreksstof. Ter gelegenheid van haar aankomst in Istanbul gaf ambassadeur Van Dedem een bal in het ambassadegebouw, waarbij “tout Péra et Galata” was uitgenodigd. De internuntius en de Engelse ambassadeur wilden daar niet voor onder doen en verzorgden grootse diners. Een feest als dit, dat een week duurde en waaraan net

50 Adivar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, 180; J. von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches VIII* (Pest 1832) 306-307; VW, *Mémoire sur la peste*, 36.

51 Bağış, *Struggle for the integrity*, 80 noot 98; aantekening 23-4-1786, NA Den Haag, Collectie van Dedem tot de Gelder, aanwinst 1931, inv.nr. 41; E. Ingram (ed.), *Anglo-Ottoman encounters in the age of revolution. Collected essays by Allan Cunningham I* (Londen 1993) 6.

52 VW, *Aanteekeningen I*, vii, 206-207.

53 VW, *Aanteekeningen I*, 119, 50; VW, *Aanteekeningen II*, 261; Roider, *Austria's Eastern Question*, 17, 174; H. Aral (ed.), *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yılı* (Ankara 1968) 1096.

54 *Oprechte Haarlemsche Courant* 11-8-1791; Franke, *Die Reisen der Lady Craven*, 180-181; L. Wolff, *Inventing Eastern Europe. The map of civilization on the mind of the Enlightenment* (Stanford 1994) 120-126.

als altijd dezelfde personen deelnamen, bood een passant als Van Woensel de gelegenheid de mensen beter te leren kennen.⁵⁵

Van Woensel voerde in *Aanteekeningen* een aantal Ottomaanse ambtsdragers op die hij in Pera had leren kennen en met wie hij een “vertrouwd en bijna broederlijken omgang” had. Hoog geplaatste Ottomaanse – moslimse – functionarissen interesseerden zich in de periode dat Van Woensel Istanbul bezocht actief voor Europese ontwikkelingen. Gestimuleerd door het hoogste gezag was een hernieuwde belangstelling ontstaan voor de Europese kennis en talen. Franse officieren voerden aan de artillerieschool van de marine een onderwijsprogramma uit dat als doel had Ottomaanse adelborsten, cadetten en officieren in de kunst van de moderne oorlogvoering op te leiden. Ook de opperbevelhebber van de marine en het hoofd van de marinewerf gaven onderwijs aan het instituut. Van Woensel kende dit programma en zag op het terrein van de werf de kanonniers die door de Fransen werden opgeleid herhaaldelijk excerceren. Veel vertrouwen had hij er niet in. Dragomans assisteerden de adviseurs en vertaalden onder meer militaire handboeken uit het Frans in het Ottomaans-Turks, die door de Franse ambassade werden gedrukt en uitgegeven. Het verlies van de Eerste Russisch-Turkse Oorlog onder Catharina de Grote en de annexatie van de Krim waren een sterke impuls voor deze militaire kennisoverdracht. De Ottomanen maakten in deze periode een ware revolutie door in de relatie tussen het hof van de sultan en de verschillende Europese staten. De Europese landen waren uitgegroeid tot een conglomeraat van staten die in economische en militaire kracht het Ottomaanse Rijk in de schaduw stelden. Om zich te handhaven moest dat rijk ook een speler worden in het krachtenveld dat ‘balance of power’ werd genoemd, het voortdurend wisselende systeem van bondgenootschappen tussen de Europese staten. Dit betekende dat de Ottomanen zich de regels van de internationale diplomatie eigen moesten maken en hun tegenstanders moesten leren kennen, wat ze voorheen uit gevoelens van superioriteit tegenover Europa niet wilden.⁵⁶

Een verwijzing naar de Ottomaanse interesse voor de Europese politieke verhoudingen staat in de correspondentie van zaakgelastigde Kroll, die in een onderhoud over staatszaken met de grootvizier ook sprak over de *Gazette de Leyde*. Deze krant, die een oplage had van 4000 exemplaren, werd gelezen door tal van hoogwaardigheidsbekleders in binnen- en buitenland en werd vanwege

55 Aantekening 1-5-1786, NA Den Haag, Collectie van Dedem, aanwinst 1931 inv. nr. 41; A.M. Broadley, L. Melville (eds.), *The beautiful Lady Craven. The original memoirs of Elizabeth Baroness Craven afterwards Margravine of Anspach and Bayreuth and Princess Berkely of the Holy Roman Empire* (Londen 1914) 105.

56 Adivar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, 184-186; Schmidt, ‘Franz von Dombay’, 87-88; Shaw, *Between old and new*, 13; wijst op de speciale positie van kroonprins Selim, wiens opvoeding en opleiding ruimte liet voor kennisverwerving van Europese ontwikkelingen. Ambassades sprongen hier gretig op in en voorzagen de prins van literatuur en contacten; F. Hitzel, ‘Les interprètes au service de la propagande’, in: F. Hitzel (ed.), *Istanbul et les langues orientales*. Varia turcica XXXI (Istanbul 1997) 351-363, 359; VW, *Aanteekeningen* I, 101-102; 308, 311; H.A. Koçer, *Türkiye’de modern eğitimin doğusu ve gelişimi (1773-1923)* (Istanbul 1991) 22-26; Er, *Osmanlı devletinde*, 109-115.

het hoge niveau van zijn berichtgeving tot de gezaghebbende internationale pers gerekend. De uitgevers van de krant, Jean Luzac (1702-1783) en zijn broer Etienne Luzac (1706-1787), hadden correspondenten in Istanbul, als een van de grootste hoofdsteden van Europa zeker geen onbelangrijke stad. De *Gazette de Leyde* vond gretig aftrek in Istanbul, waar handelaren, diplomaten, militairen en de Ottomaanse regering de krant kenden. Als van schepen uit Europa de post aan wal kwam, werd de krant op de kade voorgelezen en ter plaatse voor het geïnteresseerde publiek vertaald, een wetsovertreding die tot klachten leidde van zowel verscheidene imams als de şeyhülislam, de hoogste religieuze ambtsdrager van het land. De grootvizier vertelde zaakgelastigde Kroll in het onderhoud dat hij de krant in vertaling van zijn dragoman liet voorlezen, zodat hij op de hoogte bleef van Europese politieke ontwikkelingen en de opinies aan de verschillende hoven. De Ottomaanse regering had immers nog geen vaste ambassades in het buitenland, al zou dat snel veranderen. In 1793 werd de eerste Ottomaanse permanente ambassade in Londen gevestigd, Wenen, Berlijn en Parijs volgden korte tijd later.⁵⁷

Het contact tussen vertegenwoordigers van de Europese staten en Ottomaanse overheidsdienaren bleef niet beperkt tot kennisoverdracht en officiële bezoeken, ook het sociale verkeer bood mogelijkheden elkaar te leren kennen, zoals in de grote balzalen van de Europese ambassades. De ‘sociëteit’ had hier de beschikking over eigen theaterpodia, waar toneelvoorstellingen, opera’s en operettes werden opgevoerd en feesten werden gehouden.⁵⁸ Een bezoek van de grootvizier aan een gemaskerd bal ten huize van de Franse ambassadeur was nog dermate opvallend dat er in de krant over werd geschreven. De *Amsterdamsche Courant* schreef: “De Musulmannen beginnen zig, hoe langer hoe meer, naar de Europese Zeden en Gewoonten te schikken, en hunne toegeeflijkheid word dagelijks beter.” De danszaal was bij dit bal opgesierd “naar de wijze der Turksche moskeeën [...] en met Olie Lampen verlicht”. De enige vermomming die de grootvizier droeg was een masker, net als de overige gasten was hij gekleed in Ottomaanse kleren. Op het dragen van moslimse kleren door christenen en joden stonden strenge straffen en een overtreder van de kledingwetten kon door elke burger bij een rechter worden aangegeven. Hier nu nam de hoogste ambtsdrager van het Ottomaanse Rijk deel aan een feest in een balzaal die notabene was aangekleed als moskee, terwijl de ‘ongelovige’ feestgangers zich hadden gehuld in moslimse kledij.⁵⁹

57 *Gedrukte gezantschapsberichten* 19-7-1785; missive 29-4-1785, NA Den Haag, Archief Staten Generaal inv.nr. 1.01.06.; *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, 1290-1293; Van Bunge, *Dictionary of seventeenth and eighteenth-century Dutch philosophers* II, 655-658; Popkin, *News and politics*, 9-11, 48, 76, 91, 128-129; B. Lewis, *The emergence of modern Turkey* (tweede druk, Londen 1968) 60-61; Van Vliet, *Elie Luzac*, 49.

58 Brieven 22-2-1786, 22-4-1786, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna, inv.nr. 668; brieven 4-2-1786, 22-3-1786, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna, inv.nr. 51.

59 *Amsterdamsche Courant* 21-4-1785; *Gedrukte gezantschapsberichten* 19-4-1785; Lewis, *The emergence*, 45-57; Lewis, *The muslim discovery*, 235-237.

De reis door Anatolië naar de Krim

Pieter van Woensel bleef ongeveer veertien maanden in Istanbul, van eind maart 1785 tot halverwege mei 1786. Zijn vertrekdatum uit Istanbul duidde de arts aldus aan: “‘t Was nu in den zesden jaare der verdrukkinge van de Hoornsche-wortels en der Goudsbloemen, duidelijker in ’t negende jaar voor de volkomen invoering van ’t Kristendom in Zweedsch Lapland, of noch duidelijker in de maand Rebiel-eval 1199 van de Hegira [...]”⁶⁰ Het klopte ongeveer. Hij is halverwege de maand mei 1786 met een klein reisgezelschap vertrokken uit Istanbul, niet in de islamitische maand ‘Rebiel-eval’, zoals hij schreef, want die viel in 1786 in de maand januari, maar in de maand Recep 1200 (A.H.), die in 1786 van 30 april tot 30 mei duurde.⁶¹ Op 19 mei 1786 schreef Heidenstam aan zijn schoonvader in Izmir dat de arts in het gezelschap van twee Engelse heren naar Isfahan was vertrokken. Bijna een jaar later, in april 1787, kwam hij in de briefwisseling nog eens in beeld, omdat hij met een Russisch fregat van de Krim naar Istanbul was gekomen. Op de Krim werkte hij als arts bij de Russische vloot, zo meldde de ambassadeur. Van Woensel keerde met hetzelfde fregat weer terug naar de Krim.⁶²

In het eerste deel van *Aanteekeningen* beschreef hij alleen de reis van Marseille naar Izmir en Istanbul. Van Woensel kondigde een vervolg aan op zijn eerste boek, waarin hij de reis zou opnemen die hem door Anatolië naar de Krim had gevoerd. Noemde hij deze tocht eerst “pelgrimage in Asiën”, uiteindelijk werd dit het hoofdstuk ‘Pelgrimage na de Oost-Indiën’.⁶³ Deze reis maakte zijn onderneming tot iets bijzonders en onderscheidde hem van menig collega-schrijver. Verreweg de meeste auteurs beperkten hun bezoek aan het Ottomaanse Rijk tot Istanbul, het Ottomaanse achterland bleef voor hen een gesloten boek.⁶⁴ Een reis door Anatolië was een gevaarlijke tocht, niet alleen vanwege de kans een dodelijke ziekte op te lopen. Van Woensel – nu geheel op zichzelf aangewezen – was als niet-moslimse reiziger bijzonder kwetsbaar. Buitenlanders uit Europese landen, die immers geacht werden de suprematie van de islamitische wet niet te erkennen, liepen het gevaar onderweg te worden mishandeld, overvallen of afgeperst. Ze waren in de regel een rijke prooi, wat in zijn geval ook opgeld deed. Zoals hij op twee plaatsen schreef had hij veel bagage, misschien niet voor de maatstaven van zijn tijd en zijn stand, maar ontegenzeggelijk vervoerde hij kostbare goederen. De consul van de Republiek

60 Brief 19-5-1786, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna inv.nr. 668; VW, *Aanteekeningen* II, 4, 308: “Achttien maanden hebbe ik mij in de Turksche Hoofdstad, zes maanden in een aantal *Turksche* provinciën in *Asiën* opgehouden [...]”.

61 Unat, *Hicri tarihleri*, 81.

62 Brieven 19-5-1786 en 11-4-1787, NA Den Haag, Consulaat Smyrna inv.nr. 668; VW, *Aanteekeningen* II, 237, 261.

63 VW, *Aanteekeningen* I, x; VW, *Aanteekeningen* II, 1-190.

64 Fischer, ‘Das Osmanische Reich in Reisebeschreibungen’, 117.

in Aleppo, J. Masseyk (in functie 1784-1810), schatte Van Woensels behoefte aan vervoer op zo'n vijf kamelen, inclusief die voor zijn 'oppasser'. Een vracht voor vijf kamelen noemde de consul "niet veel bagagie". Het bezit van een westerling vertegenwoordigde een aanzienlijk kapitaal. "Meer dan eens is 't gebeurt, dat men ons voor struikrovers kwam waarschuwen."⁶⁵ Behalve groepen nomaden en rovers kon het reisgezelschap ook nog rondtrekkende fanatieke derwisjen tegen het lijf lopen die reizende christenen aanvielen, beroofden en in voorkomende gevallen doodden. Zonder de bescherming van janitsaren was reizen in de buitengewesten van de landen van de sultan een hachelijke onderneming. Van Woensel sloot zich daarom aan bij twee Engelsen die naar India reisden. De drie Franken droegen voor hun veiligheid een klein wapenarsenaal bij zich. Met in totaal veertien paarden vertrokken de reizigers en hun bedienden van de Europese zijde van Istanbul naar de overkant van het water, naar Üsküdar, de Aziatische voorstad.⁶⁶

Het reizen met een karavaan was veiliger, maar verliep heel traag. Een niet al te zwaar bepakt gezelschap legde in een dag te paard een afstand af waar een paardenkaravaan twee dagen over deed en een kamelenkaravaan vier dagen. Van Woensel koos voor een gezelschap te paard. In het bijzijn van de dragoman en kanselier van de Engelse ambassade Stefano Pisani sloten de drie reisgenoten een contract af met een voerman, een kervanbaşı, die het gezelschap naar Diyarbakır zou brengen.⁶⁷ Van Woensel voorzag zich in de hoofdstad van een essentieel reisdocument, een yol emri, een firman die als persoonlijk vrijgeleide diende op zijn route. Hij schreef zelfs te beschikken over een brief van aanbeveling van de grootvizier in eigen persoon.⁶⁸ Zonder een geldig reisdocument kon een niet-moslimse buitenlander bij een controle als spion worden beschouwd, want het protectiepatent (berat) uit hoofde van de capitulatie had slechts een lokale rechtsgeldigheid. Dit wantrouwen ten opzichte van reizigers was heel normaal, zij waren in hun voorkomen en hun handelen nu eenmaal vreemde eenden in de

65 VW, *Aanteekeningen* II, 26, 93, 97: "Men wees mij van alle Khans af. Mijne bagagie was toch omslagtig genoeg, om den kastelein alle zorg voor de betaalinge te ontnemen"; reizen ging altijd gepaard met risico's: Black, *The British*, 88-108, 125-133; Schutte, *Repertorium*, 354.

66 VW, *Aanteekeningen* II, 37; D. Campbell of Barbreck, *Landreize naar de Oost-Indien langs eenen tot heden nog nooit door Europe'ers bereisden weg* (Den Haag 1797) 29-33, 39.

67 VW, *Aanteekeningen* II, 12, 26; J.B. Tavernier, *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, qu'il a fait en Turquie, en Perse et aux Indes* (Parijs 1676); C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda şehircilik ve ulaşım üzerine araştırmalar* (Studies naar de stedelijke planologie en het wegennet in het Ottomaanse Rijk) (Izmir 1984) 143-144: tegen het einde van de achttiende eeuw was de betekenis van Anatolië als doorgaande route voor karavanen afgenomen, regionale karavanen wonnen aan betekenis.

68 Koca Yusuf Pasja (in functie 1786-1789).

bijt. Ondanks zijn goede papieren raakte ook Van Woensel betrokken bij een incident, toen “de waiwoode van *Palli*” hem probeerde af te persen.⁶⁹

Van Woensel reisde over de doorgaande karavaanweg tussen Istanbul, Isfahan en Bagdad, een aftakking van de Zijderoute. Op deze noordelijke handelsader gingen de wegen uiteen in Diyarbakir, vanwaar karavanen naar Irak, Perzië of Trabzon gingen. Ondanks het verval van de handel in specerijen was het traject over land nog altijd een belangrijke verbindingsweg. In principe werd deze route niet gebruikt voor grootschalige troepenverplaatsingen, die verliepen over een zuidelijke heerweg. Nu oorlog dreigde uit te breken tussen Rusland en het Ottomaanse Rijk was dat geen ongunstige bijkomstigheid.⁷⁰ Over het algemeen was de kwaliteit van de wegen in het Ottomaanse Rijk goed, in elk geval beter dan wat Van Woensel in de Republiek gewend was. Van Istanbul naar Bolu hadden de Turken “een steenweg ter lengte van vier-en vijftig uren” aangelegd; een dergelijke weg was in Europa eerder een uitzondering. De wegen waarover hij zich voortbewoog waren smalle geplaveide banen van ongeveer een meter breed, net voldoende voor ruiters en karavanen. Naast de eigenlijke weg bevonden zich paden voor het vee en de voetgangers die de totale breedte soms vertienvoudigen. Wegen geschikt voor het vervoer per karos bestonden alleen in Pera – de Grande Rue de Pera – en tussen Pera en de buitenhuizen van de ‘société’. De wegen naar de buitenhuizen waren aangelegd op kosten van het corps diplomatique in Istanbul zodat de buitens in Büyükdere en omgeving op gepaste wijze konden worden bereikt.⁷¹

Van Woensel vertrok uit Istanbul in de maand Recep, wat betekende dat hij in de hitte te paard door Anatolië moest trekken. Tegen de zomer stijgen de temperaturen in dit gebied aanzienlijk, waarover Van Woensel zich dan ook beklaagde. Doordat de maand Ramadan, die duurde van 28 juni tot 28 juli 1786, in deze periode viel, werden de reizigers nog verder op de proef gesteld. Reizigers mogen volgens de religieuze voorschriften tijdens Ramadan wel eten en drinken, maar eetgelegenheden waren gewoonlijk overdags gesloten. Om zulke moeilijkheden te ondervangen reisde men in tijden van grote hitte liever ’s nachts en sliepen reizigers overdag. Van Woensel vermeldde dit niet. Hij was het paardrijden na verloop van tijd beu en verschijnselen van vermoeidheid en ziekte begonnen het gezelschap in de hondsdagen parten te spelen: “De heer M... en ik begonnen toch al vrakjes te worden; schoon hij tien jaaren in

69 De voyvoda van Palu, een gouverneur of districtsbestuurder; VW, *Aanteekeningen* II, 64-65, 95.

70 F. Taeschner, *Das anatolische Wegennetz nach osmanische Quellen* I (Leipzig 1924-1926) 14-58; VW, *Aanteekeningen* II, 191-192; Van Woensel gebruikte *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier* voor een verwijzing naar de bezienswaardigheden op het traject dat hij aflegde in Anatolië. Tavernier (1605-1689) beschreef ruïnes en voorvallen uit de Griekse, Romeinse en Ottomaanse geschiedenis, Van Woensel uitdrukkelijk niet.

71 VW, *Aanteekeningen* I, 77-78; VW, *Aanteekeningen* II, 39-40; Dedem, *Mémoires*, 23; Taeschner, *Das anatolische Wegennetz* I, 14-58; Osterhammel, *Die Entzänberung Asiens*, 123.

Bengalen en Indostan geleefd hadt, maakte de groote hitte hem doorgaans onpasselijk en zomtijds ziek [...] en de reis voorhanden was verre van de aangenaamsten.”⁷²

Voor de Anatolische bevolking waren buitenlanders een onbekend verschijnsel. In Pera waren de mensen min of meer aan Europeanen gewend in het straatbeeld, buiten de hoofdstad waren Franken een attractie. De aankomst in Bolu, toen het gezelschap ongeveer een week op reis was, beschreef Van Woensel aldus: “Zo iemand, met een Rhinoceros, en een Orang Outang ’er boven op, ’s middags door de Kalverstraat kwam dwaalen, zou hij niet wel meer bekijks hebben kunnen, dan wij hier hadden.” Ook in Erzerum, “de hoofdstad van *Armeniën*”, viel hij op: “Ik had oneindig veel bekijks, schoon ’er van buiten toch niets vreemds aan mij te zien was. De Erzeroumers gelijken veel de Drenthenaars; zij stonden een half uur mij te begaapen, en liepen dan van mij af.” De nieuwsgierigheid van de Anatolische bevolking was niet uniek. In Europa liepen de inwoners eveneens te hoop als een Ottomaan met zijn gevolg een stad bezocht. Hij klonk geërgerd in zijn beschrijving, maar zijn ervaringen waren niet extreem, wat ook te maken had met zijn onopvallende manier van reizen. Van Woensel en zijn tochtgenoten hadden zich voor hun vertrek uit Pera in Ottomaans reiskostuum gestoken. Vanwege de kledij baarde hun verschijning onderweg nauwelijks opzien, wat wel het geval zou zijn geweest als ze in Europese kleren hadden gereisd. Veel moslims groetten onderweg, tot vermaak van Van Woensel, die snaaks opmerkte dat ze dit nooit hadden gedaan als ze hadden geweten dat hij een Frank was. Wantrouwen ten opzichte van buitenlandse christenen kon ertoe leiden dat dezen in een han (karavanserai) geen plaats kregen. Wie op reis ging door Anatolië kon beter een tent meenemen, want de gastvrijheid van de moslims was niet bepaald groot. Schrijvers die het tegendeel beweerden waren leugenaars of ze hadden volgens Van Woensel de leugenaars overgeschreven. Christenen hadden een slechte reputatie onder moslims door de afwezigheid van reinheidsgeboden, die de islam wel kent. Om die reden werd hij in Erzerum in een aantal hans geweigerd: “Men hield mij voor een ongeloofigen, voor een onrein monster.”⁷³

In Diyarbakır verliet hij het reisgezelschap en boog hij af in de richting van de Zwarte Zee in plaats van door te reizen naar Isfahan. Na Trabzon reisde hij naar het Russische consulaat in Sinop, de laatste tussenstop op weg naar de Krim. “Toen ik de vlag van ’t huis des Russischen Consuls den Heer Forstman zag waaijen, was mijne vreugde uitstekende en zij werdt noch grooter, toen ik bij zijn Ed. mijn intrek nam, om daar eenige dagen uit te blaazen.” Het vredesverdrag van Küçük Kaynarca (1774) gaf Rusland het recht in het Ottomaanse Rijk consulaten te vestigen, zoals in Sinop. “Koophandel

72 Unat, *Hicri tarihleri*, 81; VW, *Aanteekeningen* II, 83; Van Woensel staaftde zijn passage over de hitte met *Voyage from England to India* van E. Ives (overleden 1786), een chirurgijn die zijn carrière begon bij de marine en later bij de East India Company werkte.

73 VW, *Aanteekeningen* II, 7, 15-16, 48, 97; B. Lewis, *The Jews of Islam* (Princeton 1984) 25-26, 33; Lewis, *The muslim discovery*, 114, 299; Roider, *Austria's Eastern Question*, 18-19.

is van deze consulaaten, die de Ottomansche Porte ongelooflijk verveelen, 't voorwendzel – bemoeialligheid, list en staat-kunde, de waare drijfveer.⁷⁴ Een Russische vlag was uitermate opvallend in het Ottomaanse Rijk. De consul had in 1785 een uitbarsting van volkswoede meegemaakt nadat hij de Russische vlag op het consulaat had laten hijsen. Met de vertoning van deze gehate vlag liepen de emoties onder de moslims in de stad zo hoog op dat ze het consulaat bestormden. Consul Forstman ontsnapte ternauwernood aan molestatie en week uit naar Istanbul. Dit speelde zich af vlak na de aankomst van Van Woensel in Istanbul in 1785. De Russische ambassadeur Bulgakov en de internuntius von Herbert eisten dat de Porte stappen zou ondernemen om te voorkomen dat een dergelijk incident zich bij toekomstig vlagvertoon nog eens zou voordoen. De Porte stemde toe en stuurde een kapıcı başı, een hoge functionaris van het hof, om het incident te onderzoeken.⁷⁵ In deze tijd van oorlogsdreiging liep de spanning op tussen Turken en Russen, die het Ottomaanse Rijk bleven bezoeken. Hoe een Rus eruit zag was de Turken niet altijd duidelijk. Consul de Hohepied maakte mee dat zijn zoon, die met een zee-officier in Nederlands uniform op de kade van Izmir wandelde, bijna werd neergeschoten. “De Turken beginnen zich wat onaangenaam aan te stellen met de menschen te insulteeren, die met de Russen te doen hebben gehad, 't zij in de commerciezaaken of anders, hun in hegtenis te zetten en geld af te persen. Drie dagen geleeden de heer Ortt, officier van 's Lands schip, met mijn zoon wandelende, wierd op haar een pistool afgebrand door twee Turken, siende het uniform hadden hem aangezien voor een Rus, bij geluk vatte het pistool geen vuur, zij insulteerden haar met woorden.”⁷⁶

74 VW, *Aanteekeningen* II, 181-182.

75 Missive rec. 1-4-1785, NA Den Haag, Archief Staten Generaal, inv.nr. 1.01.06; *Gedrukte gezantschapsberichten* 1-4-1785, 9-6-1785.

76 J.G. Nanninga, *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel 1765-1826 I* (Den Haag 1964) 404-407.

De Krim

Vanuit Sinop zeilde Van Woensel naar de Krim, waar hij een aanstelling had gekregen als hoogste geneesheer van de Russische marine in de Zwarte Zee. In 1784 was in de omgeving van Kherson en Kremensjoeg de pest uitgebroken op een schaal die deed denken aan de verschrikkelijke uitbraak van 1771. In een poging de ziekte te bestrijden en te verhinderen dat de pest wederom tot in Moskou en Sint Petersburg zou doordringen, werd in het zuiden langs de grenzen het stelsel van bestaande quarantaines uitgebreid. Het was Van Woensel voor zijn vertrek duidelijk dat deze uitbraak hem kansen bood ook hier onderzoek te doen. Zijn studie naar de pest in het Ottomaanse Rijk was in feite een voorbereiding op zijn verblijf in de Krim. De pestuitbraak was gedurende zijn verblijf in Rusland een actueel thema, want de ziekte woedde in het zuiden voort tot in de jaren negentig.⁷⁷

Het ligt voor de hand dat Van Kinsbergen hem geholpen heeft bij het verkrijgen van een aanstelling in Russische dienst, zo dat al nodig was, want Van Woensel kon zelf, vanwege zijn eerdere jarenlange verblijf in het land, een Hollandse Rus genoemd worden. Van Kinsbergen was bevriend met de Russische consul in Amsterdam, J.H.F. Oldecop, die Van Woensel ook kende. Van Kinsbergens aanbeveling kon een bekwaam officier zonder problemen een goede aanstelling in Russische dienst bezorgen, zoals bleek in het geval van Van Woensels vriend kolonel J.H.O. de Winter (overleden 1789). De Winter was na een mislukte carrière in de Republiek met hulp van Van Kinsbergen in Russische krijgsmacht getreden. Oldecop had goede contacten met de minister van Marine, graaf Tsjernysjev, en ontplooide net als andere keizerlijke handelsagenten in Nederland wervingsactiviteiten. Catharina de Grote had haar interesse voor Van Kinsbergen niet verloren en liet via Oldecop vragen of hij weer in Russische krijgsmacht wilde treden. Hem werd het opperbevel over de vloot in de Zwarte Zee in het vooruitzicht gesteld. De tsarina bemoeide zich in 1784 ook persoonlijk met de maatregelen die werden genomen tegen de verspreiding van de pest in de gebieden rond de Zwarte Zee. Prins Grigori Alexandrovitsj Potemkin (1739-1791), de gouverneur van de nieuw veroverde zuidelijke provincies, was druk doende deze gebieden te koloniseren en werd daarbij geholpen door keizerlijke consuls die waren aangeschreven om kolonisten en buitenlandse specialisten te werven. Gekwalificeerde artsen waren slechts met de grootste moeite te vinden.⁷⁸

Het is ook mogelijk dat Van Woensel zijn aanstelling had geregeld in Istanbul, waar de Russische en de Nederlandse legaties praktisch bureaus waren

77 Alexander, *Bubonic plague*, 280, 300; Panzac, *Quarantaines et lazarets*, 86-89; F. Dörbeck, *Geschichte der Pestepidemien in Russland von der Gründung des Reiches bis auf die Gegenwart* (Breslau 1906) 105-106.

78 VW, *Aanteekeningen* I, 285, 293; Prud'homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 263; Uhlenbeck, *Verslag aangaande een onderzoek in Rusland*, 238; Alexander, *Bubonic plague*, 300; R.P. Bartlett, *Human capital. The settlement of foreigners in Russia 1762-1804* (Cambridge 1979) 131-133, 243-247.

in de Grande Rue de Pera. Een pakketboot voer in tijden van vrede eenmaal per maand tussen Sebastopol en Istanbul, zodat een bericht uit de Krim Istanbul tamelijk snel kon bereiken. Hoewel Van Woensel zich niet expliciet over zijn aanstelling uitliet – hij schreef dat hij toevalligerwijs in Trabzon door een wervingsagent werd overgehaald tot dienstneming bij de Russische marine – verried hij zich in zijn *Aanteekeningen*. Zijn beschrijving van de jongste ontwikkelingen die hadden geleid tot de Russische inlijving van de Krim baseerde Van Woensel namelijk op informatie uit de archieven van de Nederlandse ambassade in Istanbul, die hij mocht raadplegen. Hij wist reeds voor zijn vertrek naar Isfahan dat hij onderweg zou afbuigen naar de Krim. Bovendien schreef hij dat zijn periode van quarantaine aanzienlijk werd bekort vanwege de aankondiging van zijn komst aan de gouverneur van het schiereiland door een Russische kennis uit Istanbul. Ook deze etappe van zijn reis was goed voorbereid. Zijn verblijf op de Krim was niet zo toevallig als hij de lezer wilde doen geloven.⁷⁹

De groeiende spanning tussen Rusland en het Ottomaanse Rijk in het gebied rond de Zwarte Zee ontladde zich in 1787. Van Woensel bevond zich in de marinehaven Sebastopol toen de Turken in augustus de oorlog begonnen door met een oorlogsvloot voor Oczakov twee Russische fregatten te beschieten en vervolgens Kinburn te bombarderen en de stad te bestormen. De Russen waren niet verdacht op vijandelijkheden, maar sloegen de Ottomaanse aanval wel af. “Een gevoel van militaire meerderheid, en de vreedelievende tijdingen uit Constantinopolen verdreeven alle gedachten van oorlog. Noch lang geloofde men de Muzulmans te kunnen plaagen, voordat zij tot dit uiterste zouden komen.” De vijandelijkheden tussen de twee legers vonden voornamelijk plaats in de wateren rondom de Krim, in de buurt van de rivieren de Dnjestr, de Prut, en in de Ottomaanse vazalstaat Moldavië, waar Russische legers later in de oorlog een aantal steden veroverden.⁸⁰ Zijn oorlogservaringen in de Zwarte Zee waren verschrikkelijk, het dodental bij gevechten liep gemakkelijk tot in de duizenden. Een treffen voor Kinburn waarbij zo’n tweeduizend Turken sneuvelden nadat ze met hun schepen in de val waren gelokt en aan de grond liepen, is illustratief voor de schaalgrootte van de oorlog. De dag na het gevecht bezocht Van Woensel het slagveld, waar hij onder meer de lijken inspecteerde. De ravage die hij aantrof en die hij in *Aanteekeningen* beschreef was het gevolg van een mortierbeschieting met brandbommen, een specialisme van de Russische marine. De Russische vloot in de Zwarte Zee was niet groot: “In mijn tijd, dat is in 1787, bestond dezelve uit 8 schepen van linie, twee zwaare fregatten en eenige mindere vaartuigen.” Ze was in het nadeel ten opzichte van de Turken, die een numeriek overwicht hadden.⁸¹

79 VW, *Aanteekeningen* II, 163-165, 214, 241, 261.

80 VW, *Aanteekeningen* II, 233-235, 242; Madariaga, *Russia*, 394-397.

81 VW, *Aanteekeningen* I, 290; VW, *Aanteekeningen* II, 231-232; VW, *Rusland beschouwd*, 378; Madariaga, *Russia*, 231-232, 396, 404; volgens Madariaga had de Russische vloot in de Zwarte Zee meer schepen dan Van Woensel aangaf.

Van Woensel kende de Russische oorlogsschepen en hun bemanningen goed, als arts moest hij waken over hun gezondheid. In de slecht geventileerde scheepsruimten zaten zeelui dicht opeen, waardoor aan boord ziekten konden uitbreken. Maar ook aan de wal loerde het gevaar. Hij deed daarom onderzoek naar de hygiënische omstandigheden op de vloot, de marinebasis en het gebied eromheen. *Mémoire sur la peste* en *Mémoire sur le local de Sevastople* waren praktische studies, gericht op het instandhouden van een effectieve strijdmacht. Zijn tijd in Rusland sloot Van Woensel af in Sint Petersburg en de marinebasis Kronstadt, van waar hij in 1789 naar de Republiek terugkeerde.⁸²

82 VW, *Aanteekeningen* I, 286; VW, *Aanteekeningen* II, 134, 233-234; VW, *Mémoire sur la peste*, 8: Van Woensel kon in Istanbul vrij gemakkelijk aan actuele boeken komen, maar op de Krim niet, want door de oorlog raakte het schiereiland geheel geïsoleerd van Istanbul.

De Vrede van Küçük Kaynarca (1774) en het begin van de Oosterse Kwestie

Tijdens de regeringsperiode van Catharina de Grote voerde Rusland tweemaal oorlog met het Ottomaanse Rijk, de eerste keer van 1768 tot 1774 en de tweede maal tussen 1787 en 1792. De Eerste Russisch-Turkse Oorlog onder Catharina de Grote werd in 1774 afgesloten met het vredesverdrag van Küçük Kaynarca, de Tweede Russisch-Turkse Oorlog onder Catharina de Grote werd in 1792 afgesloten met het vredesverdrag van Jassy. De eerste oorlog maakte Van Woensel niet van nabij mee, hij verbleef toen in Sint Petersburg. De tweede maal dat hij het Russische keizerrijk bezocht, bevond hij zich op de Krim.⁸³ Van Woensel besprak in *Tegenwoordige staat van Rusland* het Russisch-Turkse vredesverdrag van Küçük Kaynarca voor het eerst. “De laatste oorlog met de Turken is Rusland goud waard, door de voordeelen, welke het trekken kan uit de vrije vaart over de Zwarte Zee, na Constantinopolen, den Archipel enz.”⁸⁴ Rusland verkreeg met het verdrag van Küçük Kaynarca niet alleen de vrije vaart op de Zwarte Zee, de verzelfstandiging van het Khanaat van de Krim en gebiedsuitbreiding, maar het mocht eveneens consulaten openen in het Ottomaanse Rijk ten gunste van de handel. Een voorbeeld van de commotie die zulke consulaten in het Ottomaanse Rijk veroorzaakten is hiervoor beschreven met de gebeurtenissen rondom het Russische consulaat in Sinop.⁸⁵

Het meest explosieve politieke probleem op korte termijn dat voortkwam uit het vredesverdrag van Küçük Kaynarca was de verzelfstandiging van het Khanaat van de Krim, een Ottomaanse vazalstaat sinds 1478. Tijdens de Eerste Russisch-Turkse Oorlog onder Catharina de Grote hadden Russische troepen het khanaat veroverd met de bedoeling van de Ottomaanse vazalstaat een zelfstandig vorstendom te maken. Dit werd in het vredesverdrag met de Ottomanen bekrachtigd. Zowel de Porte als Rusland verklaarden zich niet te zullen mengen in de binnenlandse aangelegenheden van het zelfstandige khanaat, maar de werkelijkheid bleek weerbarstig. In de Krim en de omliggende gebieden ontstond een instabiele situatie, waarbij de verschillende Tataarse clans – pro-Russische en pro-Turkse – tegen elkaar werden uitgespeeld en slaags raakten. Grote groepen ontevredenen weken uit naar Istanbul en verkondigden daar de boodschap dat de nieuwe situatie het volk niet zinde en dat de Tataarse bevolking van het schiereiland wilde terugkeren naar de oude verhoudingen. Door de oelma's werden in de straten van Istanbul protesten georganiseerd tegen de opgelegde onafhankelijkheid van de Krim. Een andere steen des

83 J. Matuz, *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte* (Darmstadt 1985) 300-303; De tekst van het verdrag van Küçük Kaynarca en van het verdrag van Jassy zijn onder andere gepubliceerd in J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in world politics. A documentary record. I: European expansion 1535-1914* (tweede druk, New Haven / Londen 1975) 92-101, 105-109.

84 VW, *Tegenwoordige staat van Rusland*, 187.

85 M.S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923. A study in international relations* (Londen / New York 1966) 1-28; H. Übersberger, *Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten* (Stuttgart 1913) 320.

aanstoots was de bepaling in het vredesverdrag dat Russische onderdanen vrijelijk handel mochten drijven op de Zwarte Zee. Tot dan toe was een deel van de handel tussen de Krim en Istanbul in handen van de Ottomaanse stand van wetgeleerden, het is daarom niet alleen uit godsdienstige overwegingen geweest dat de oelma's de ontevredenheid van het moslims publiek voedden.⁸⁶ Het aloude moslimse bezwaar dat grondgebied van de darülislam – op basis van islamitische wetgeving bestuurd gebied - verloren ging, leek aanvankelijk te worden ondervangen. In een aanvullend traktaat op de bepalingen van de Vrede van Küçük Kaynarca was opgenomen dat het Ottomaanse Rijk met de sultan als geestelijk leider van de moslims, als zogenaamde kalief, een band met de Tataren in stand hield. De term kalief was echter een wassen neus, een breuk met het verleden, die door geen enkele moslim werd erkend. De claim van de Ottomaanse sultan geestelijk leider te zijn van moslims buiten zijn eigen rijk was nergens op gebaseerd en kende geen precedent.⁸⁷ In het vrijdaggebed op de Krim werd zijn naam genoemd, een gebruik dat in de islam alleen voor de heersende vorst geldt. Verder zou de benoeming van de hoogste rechter in de Krim zoals tot dan toe gebruikelijk de competentie blijven van de şeyhülislam in Istanbul. De Tataren waren desondanks in meerderheid niet van zins het Russische protectoraat als positief te zien. De beperking van de slavenhandel – lange tijd de motor van de economie - door de pro-Russische khan ervoeren de Tataren bijvoorbeeld als willekeur. De wettelijke gelijkstelling van christenen en moslims werd eveneens afgewezen. Al met al bleek de verzelfstandiging van de Krim vanuit Russisch perspectief bekeken geen goede manier om het gebied te pacificeren, integendeel, geen enkele door Rusland gesteunde khan had voldoende autoriteit voor een duurzame machtsbasis. Het duurde tien jaar voor de Russen uiteindelijk besloten alle banden tussen het Ottomaanse Rijk en de Krim definitief te verbreken. In 1783 volgde de officiële inlijving bij Rusland, een situatie die in 1784 werd erkend door de Ottomaanse regering.⁸⁸ Met de bedoeling de annexatie toch ongedaan te maken verklaarde grootvizier Koca Yusuf Pasja in augustus 1787 de oorlog aan Rusland.

Het Ottomaanse Rijk was na de Vrede van Küçük Kaynarca volgens Van Woensel een mogendheid die door Rusland in haar voortbestaan werd bedreigd. De reis die hij in *Aanteekeningen* optekende was er een naar de twee anti-polen Turkije en Rusland, een onderzoek naar het spanningsveld tussen Ottomanen en

86Übersberger, *Russlands Orientpolitik*, 339-341, 345.

87 De Conventie van Aynalı Kavak van 1779, *Encyclopedia of Islam*, lemma 'Kırım'; Anderson, *The Eastern Question*, 7-8; Lewis, *The emergence of modern Turkey*, 324.

88 Anderson, *The Eastern Question*, 10-11; Übersberger, *Russlands Orientpolitik*, 354: oekaze 19-4-1783; Hurewitz, *The Middle East and North Africa*, 106; A.W. Fisher, *The Russian annexation of the Crimea (1772-1783)* (Cambridge 1970); A.W. Fisher, *The Crimean Tatars* (Stanford 1978) 26-28.

Russen in het gebied rondom de Zwarte Zee. Door de inlijving van de Krim in 1783 was de militaire verhouding tussen de twee staten in het voordeel van de Russen veranderd: “zedert zij te *Cherson* een admiraliteit, te *Sevastople* een vloot, en de vrije vaart op de *Zwarte Zee* hebben, kan de Sultan ’s avonds, in zijn Serrail te *Constantinoplen* gerust gaan slaapen, en ’s morgens of der *Russen* krijgsgevangene, of gedwongen zijn te vluchten, en hun zijn gansche rijk, als ’t ware, ten prooi te laten”.⁸⁹

Van Woensels woorden zijn de echo van een vrijwel identiek bericht uit Istanbul dat de Oostenrijkse diplomaat Johan Amadeus Franz baron de Paula von Thugut (1736-1818), een voorganger van ambassadeur von Herbert, in 1775 naar de regering in Wenen stuurde. Thugut vreesde dat het verdrag van Küçük Kaynarca het machtsevenwicht tussen Oostenrijk en Rusland op de Balkan grondig zou verstoren. Voor het Oostenrijkse hof bleef het de vraag hoe men de gebiedsuitbreiding van Rusland op de Balkan kon tegenwerken, zonder dat het tussen de twee staten tot een confrontatie kwam. De Oostenrijkers gaven de voorkeur aan een verzwakt Ottomaans Rijk als buurstaat in plaats van een sterk Rusland, een constante in hun buitenlandse politiek sinds het begin van de achttiende eeuw.⁹⁰

Van Woensel nam in *Tegenwoordige staat van Rusland* een ‘Horoskoop van Rusland’ op, waarin hij het negentiende-eeuwse overwicht beschreef van Rusland in de regio, precies honderd jaar na de verschijning van zijn boek: “Na welke zijde deze kolos ook valt, zij verplettert den staat, dien zij drukt. Zweden, Denemarken en Polen leggen gereed, om opgeslokt te worden, als een boterham voor een hongerig mensch. Wat kunnen de zwakke Asiaters tegen de Muskovieters! [...] Maar zonder bij de heidens school gegaan te hebben, of mij op goeder gelukzeggen te verstaan, durve ik verzekeren, dat, in 1881 Rusland aanzienlijke veroveringen gemaakt, en noch meer invloed op de politieke wereld hebben zal, dan ’t thans heeft”.⁹¹ Hij begreep goed dat het niet de Russen alleen waren die in het concert van Europa de dienst uitmaakten: “In hoe verre zij precies hun honger na wingewesten zullen verzadigen, kan ik niet wel uitrekenen, daar deeze gebeurtenissen ook afhangen van de gesteldheid, principaal der militaire en federatieve macht der groote Mogendheden van Europa, noch meer aan rijzen en dalen onderworpen, als de fondzen van *Engeland*.”⁹²

De verzwakking van het Ottomaanse Rijk, de toenemende kracht aan Russische zijde en de wisselende opstelling van andere Europese grootmachten die erop uit waren het machtsevenwicht op het continent te bewaren, vormen de kern van het vraagstuk dat diplomaten en geleerden in de negentiende eeuw

89 VW, *Aanteekeningen* I, 324-355, 330.

90 Roider, *Austria's Eastern Question*, 115, 152-153.

91 VW, *Tegenwoordige staat van Rusland*, 204-205.

92 VW, *Aanteekeningen* I, 382.

de Oosterse Kwestie zijn gaan noemen. In die tijd was de gedachte dat tussen de gebieden ten oosten en ten westen van de Bosporus al sinds mensenheugenis een botsing tussen beschaving en barbarij had plaatsgevonden onder historici gemeengoed. De Turken waren in die visie de opvolgers van despotische invallers als de Perzische koning Xerxes of de strijdlustige Aziatische volkeren waar de Romeinen het mee te stellen hadden, zoals de Parthen.⁹³ Hier worden de jaren van de eerste Poolse deling (1772) en de Vrede van Küçük Kaynarca (1774) aangenomen als het moment waarop de spectaculaire toename van de macht van Rusland in Oost-Europa voor eenieder werd bevestigd en de zogenaamde Oosterse Kwestie begon. Maar dat is wijsheid achteraf, want Van Woensel en zijn tijdgenoten kenden de term Oosterse Kwestie niet, zij waren gewoon geïnteresseerd in de staatkundige en politieke verhoudingen van hun tijdsgewricht.⁹⁴

Van Woensel was ervan overtuigd dat Rusland het Ottomaanse Rijk ten val zou brengen en schreef dat “dit onheil den *Turken* onmiddellijk voor de deur staat” en dat hij had gehoopt “dat zij door zo meenige harde lessen wijzer geworden hun land- en zeemacht eindelijk in dien staat zouden gebragt hebben, dat zij een veroverziken nabuur met vertrouwen onder de oogen konden zien, ’t doet mij leed, zeg ik, dat de abuizen bij hen zo diep zijn ingekankerd, dat een uitvoerlijk plan van hervorming eene wiskundige onmogelijkheid is”. Dat de ineenstorting van het Ottomaanse Rijk het machtsevenwicht in Europa zou verstoren was duidelijk. “Even als nu een hooge boom niet omvalt zonder te beschadigen, of te verpletteren die hem omringen, alzo is de nasleep des ingestorten *Turkschen* rijks onberekenbaar. Wie zal ’er door vergruisd worden? Wie zal de afgescheide brokken van dit onmeetbaar gebouw na zich neemen, om ’er ’t zijne mede te vergrooten?”⁹⁵ Ook Van Kinsbergen toonde belangstelling voor de gevolgen van de eventuele val van het Ottomaanse Rijk. In 1792 verscheen

93 M. Bouché-Leclerc, ‘La Question d’Orient au temps de Cicéron’, *Revue historique* (1902) 241-265 en (1903) 1-24; M. Lhéritier, ‘La Question d’Orient à l’époque de Byzance’, *Revue des études historiques* (1928) 1-10; M.A. Reinach, ‘Homère et la Question d’Orient’, *Revue des idées* (1913) 149-178; Saint-Marc Girardin, ‘Les origines de la Question d’Orient’, *Revue des deux mondes* (1864) 40-72; E. Driault, *La Question d’Orient depuis ses origines jusqu’à nos jours* (Parijs 1898, vijfde druk 1921); E. Hall, *Inventing the Barbarian. Greek self-definition through tragedy* (Oxford 1989) 99-100; Roider, *Austria’s Eastern Question*, 131-150.

94 In 1793 en 1795 werd het Poolse grondgebied andermaal verdeeld, waarna Polen niet langer bestond als zelfstandige staat; Van Woensel behandelde de Poolse deling niet en evenmin ging hij in op de groeiende spanning tussen Rusland en het Ottomaanse Rijk vanwege de geschillen over hun invloedssfeer in het zuiden van de Kaukasus; Fisher, *The Russian annexation*, 156: Fisher ziet de annexatie van de Krim door Rusland als het begin van de Oosterse Kwestie.

95 VW, *Aanteekeningen* I, 327-328, 380-386; brief 27-12-1785, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna, inv.nr. 668.

van zijn hand *Beschrijvinge van den Archipel, tot nut van den krijgsman, zeevarenden en handeldrijvenden*, waarin hij de hoop uitsprak dat het boek landgenoten na de val van het rijk van pas zou komen “om te oordelen en te zien, wat ’er uit die thans vervallene Eilanden te haalen zij”.⁹⁶ De Republiek had echter geen territoriale ambities ten aanzien van het Ottomaanse Rijk, en het volume van de handel op de Levant was als gevolg van Franse concurrentie al sterk teruggelopen.

96 Van Kinsbergen, *Beschrijvinge van den Archipel*, voorbericht; Prud’homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 64-67; *Beschrijvinge van den Archipel* werd in 1793 herdrukt.

De Russische expansie naar het zuiden

Aan Ottomaanse zijde waren velen gekant tegen de oorlogsverklaring van 1787, omdat zij een nederlaag tegen Rusland onontkoombaar achtten. De vizier die Van Woensel kende, Hasan Pasja, de opperbevelhebber van de Ottomaanse marine en een belangrijk lid van de regeringsraad, was een fel tegenstander van oorlog. Hij was een oudgediende, een realist die zowel de Ottomaanse vloot als het leger onvoldoende slagkracht toedichtte voor het voeren van een succesvolle oorlog. Hasan Pasja wilde de vrede bewaren en tijd winnen om een moderniseringsprogramma voor het leger en de vloot door te voeren.⁹⁷ In Istanbul heerste echter ook verbittering en haat, bepaald niet alleen realiteitszin. Intriges van Russische consuls en de verregerende Russische bemoeienissen met de aanstelling van nieuwe hospodars in Wallachije en Moldavië voedden de onvrede. De inlijving van de Krim bij Rusland werd steeds meer een steen des aanstoots, waardoor de oorlogsgezinde factie van grootvizier Koca Yusuf Pasja geleidelijk de overhand kreeg. De reis van de Oostenrijkse keizer Jozef II en Catharina de Grote in 1787 naar Kherson en de Krim die de inlijving van het khanaat bij Rusland onderstreepte, vormde de directe aanleiding tot de oorlogsverklaring van de Porte aan Rusland.⁹⁸ In Istanbul heerste de vrees dat Rusland en Oostenrijk het Ottomaanse Rijk wilden opdelen, een idee dat Catharina de Grote al tijdens de Eerste Russisch-Turkse Oorlog had geuit tegen de Habsburgse ambassadeur in Sint Petersburg. De gedachte was de Turken uit Europa te verdrijven en Istanbul tot hoofdstad te maken van een satellietstaat, een hernieuwd Grieks-orthodox rijk. Er zijn in de loop van de geschiedenis vele plannen bedacht om het Ottomaanse Rijk te veroveren en te verdelen. Dit was er één van en het stond bekend onder de naam ‘Grieks Project’.⁹⁹ De tsarina wilde dat haar kleinzoon, in 1779 geboren en gedoopt met de toepasselijke naam Constantijn, zou regeren over dit hernieuwde Griekse rijk. Aan Oostenrijk zou volgens dit plan een gedeelte van de Balkan toevallen en bovendien zou uit Moldavië, Wallachije en Bessarabië een onafhankelijke bufferstaat worden gevormd. De inlijving van de Krim paste in het streven van het Grieks Project om Istanbul in te nemen; in de Krim werden na de verovering Turkse namen van steden en dorpen geschrapt en vervangen door namen die waren ontleend aan de Griekse oudheid, het schiereiland zelf werd tot ‘Tauriën’ omgedoopt. De moslimse infrastructuur werd op last van de Russische overheid systematisch

97 VW, *Aanteekeningen* I, 280-298; Shaw, *Between old and new*, 25-26.

98 Anderson, *The Eastern Question*, 1-28; Übersberger, *Russlands Orientpolitik*, 372; Shaw, *Between old and new*, 25; Hospodars kwamen voort uit Grieks-orthodoxe families in Istanbul en bestuurden in naam van de sultan Wallachije en Moldavië.

99 T.G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie* (Parijs 1914), vertaald als *Türkiye’yi parçalamak için yüz plan. Haçlı taassubu – Türkiye düşmanlığı* (Istanbul 1979) (Honderd plannen om Turkije in stukken te delen. Kruisvaarders’ fanatisme – Vijandigheid ten opzichte van Turkije); VW, *Aanteekeningen* I, 279-280; Roider, *Austria’s Eastern Question*, 115; R. Salomon, *La politique orientale de Vergennes 1780-1784* (Parijs 1935) 103, 179.

vernietigd.¹⁰⁰ Tekenend voor de Russische drang tot expansie is een detail uit de intocht van Catharina de Grote in 1787 in Kherson, gelegen in voormalig Tataars gebied. Bij haar entree in de stad reed de keizerin onder een triomfboog door die als opschrift droeg 'De weg naar Constantinopel'. Dit was geen betekenisloze begroetingszin, want tot haar dood in 1797 hield de tsarina zich bezig met plannen voor de verovering van de stad.¹⁰¹

Van Woensel gaf onverbloemd de gevolgen aan van de Russische inlijving. De Tataren verkozen in groten getale de vlucht boven het Russische bestuur, de Krim was een verpauperde regio geworden. Aan de ontvolking ging eerder al een deportatie vooraf. Het Russische bestuur liet eind jaren zeventig onverwachts alle christenen uit de Krim deporteren en vestigde dezen in het zuiden van de Oekraïne. Deze deportatie bracht onmiskenbaar een vernietigende slag toe aan de economische vitaliteit van het khanaat, want de christenen speelden een zeer belangrijke rol in de handel en de ambachtelijke productie. De Russische politiek in de veroverde moslimse gebieden had desastreuze gevolgen voor de plaatselijke bevolking, wat Van Woensel met eigen ogen had aanschouwd op zijn inspectiereizen, die hem kriskras door het schiereiland voerden. Van Woensel maakte het hoogtepunt mee van de eerste exodus onder de Tataren in de jaren 1785-1788. Hij viel hard uit tegen de corruptie, de verkwisting en willekeur die het bestuur van vorst Potemkin zouden kenmerken. Volgens Van Woensel was deze favoriet van Catharina de Grote slechts een omhooggevalen windbuil die niets of niemand diende dan zijn eigenbelang. Lui, ijdel, niet in staat tot het nemen van beslissingen en uitermate willekeurig in de bejegening van ondergeschikten, zo karakteriseerde hij met walging zijn voormalige opperbevelhebber. Deze karaktertrekken golden overigens voor de Russische adel als geheel, want die was volgens hem helemaal niet betrokken bij het welzijn van de Russische onderdanen. De door Potemkin geleide kolonisatie van de Krim door Russen, Duitsers, Fransen, vluchtelingen uit Ottomaanse gebieden en andere groepen immigranten leidde tot niets, want de kolonisten waren uitermate lui en werkten inefficiënt. In de tijd dat dit portret in *Aanteekeningen* verscheen was in de Republiek nog geen Nederlandstalige gedrukte informatie beschikbaar over Potemkin. Het portret week niet af van wat later in het buitenland over Potemkin werd gepubliceerd, ook daar overheerste de negatieve toon. Veelal waren deze portretten

100 G.B. Hertz, *British imperialism in the eighteenth century* (Londen, 1908) 195-196; Roeder, *Austria's Eastern Question*, 162-164; VW, *Aanteekeningen* II, 219-220; D. Jena, *Potemkin. Favorit und Feldmarschall Katharinas der Großen* (München 2001) 156-160; Fisher, *The Crimean Tatars*, 94-98: de Russische overheid stelde daarentegen geen religieuze vervolging in van moslims, maar probeerde dezen in het bestuur te incorporeren.

101 VW, *Aanteekeningen* II, 219-222, 278-280; VW, *Rusland beschouwd*, 379-380; Hertz, *British imperialism*, 195-196; Hurewitz, *The Middle East and North Africa*, 105-106; Alexander, *Catherine the Great*, 242, 245-249; E. Laloy, 'Les plans de Cathérine II pour la conquête de Constantinople', in: *Mélanges offerts à M. Émile Picot par ses amis et ses élèves* (Parijs 1913) 135-150.

geïnspireerd door gevoelens van jaloezie, vijandigheid en superioriteit. Van Woensels beschrijving past in dit rijtje.¹⁰²

Toen hij in Russische overheidsdienst was, billijkte Van Woensel de Russische drang tot verovering zonder meer. In *Mémoire sur la peste* bewees hij de veroveringspolitiek van de tsarina lippendienst door het bestaan van het Ottomaanse Rijk tot een medische kwestie te reduceren. De pest kon volgens hem alleen van het aardoppervlak verdwijnen door het instellen van quarantaines en cordons sanitaires rond Istanbul, waartoe de Ottomaanse autoriteiten nooit zouden overgaan. De verovering van dit rijk door Rusland was daarom volgens hem de aangewezen oplossing in de strijd tegen de pest.¹⁰³ De oorlogsgebieden waren door de chaos en ontwrichting van pest en andere besmettelijke ziekten vergeven. De wetenschap dat de zaadstoffen van de pest zich verspreidden over enorme afstanden bracht Van Woensel op de gedachte de Russen in *Mémoire sur la peste* te feliciteren met hun tegenstander, die niet in staat was op creatieve wijze de krijgskansen te doen keren. De arts verbaasde zich erover dat de Turken de pest niet gebruikten. Duizendmaal verraderlijker dan buskruit en duizendmaal vernietigender dan kogels en schroot noemde hij de werking van de pest. Als de moslims zich ter afschrikking van de kiemen van de pest zouden bedienen konden ze hun tegenstanders zo'n schrik aanjagen, dat dezen zich wel tweemaal zouden bedenken alvorens hen te bevechten.¹⁰⁴ Dit was het laatste redmiddel; mochten de Turken het wapen niet gebruiken, dan hadden ze hun ondergang aan zichzelf te wijten, wat gezien de zorgeloze houding ten opzichte van de landsverdediging te verwachten was. De slechte behandeling van christenen verschaftte hem nog een argument. Vooral de Klein-Aziatische christelijke onderdanen van de sultan werden tot op het bot beledigd en als honden behandeld, zo schreef Van Woensel. De tsarina kon volgens hem niet anders dan haar buurland veroveren.¹⁰⁵

102 VW, *Aanteekeningen* I, 108 noot 20, 192; VW, *Aanteekeningen* II; 282-316; Waegemans, 'Pieter van Woensel', 373-375; Madariaga, *Russia*, 368; Fisher, *The Russian annexation*, 100-105; Fisher, *The Crimean Tatars*, 66, 78, 81, 94-95; Busken Huet, *Litterarische fantasien* I, 128-132.

103 VW, *Mémoire sur la peste*, 16-18.

104 VW, *Mémoire sur la peste*, 12-13.

105 VW, *Mémoire sur la peste*, 17.

“In de daad, mijne heeren en dames! (Ik schrijf niet dan voor luiden van fatzoen.) de personagie eens reis-beschrijvers goed te speelen, is gaauber gezegd, dan gedaan. Verhaalt hij als een eerlijk, vroom burger gemeene dingen, [...] te weinig belangrijk, te weinig nieuw, zal hij doen geeuwen [...] hoe meer hij kromme sprongen maakt, om des lezers vertrouwen te winnen, hoe deeze ergdenkender wordt. [...] Lofuitingen worden verdacht gehouden van vergrootinge, van vleijerije, en maaken onder mijn landslui zelden fortuin. Zo moet ’t een gansche gauwert zijn, die door alle deeze klippen heen komt.”

[Pieter van Woensel], *Aanteekeningen* I, viii-ix

III

Aanteekeningen,
een onconventioneel
boek

Van Woensels statistische benadering

Van Woensel ging niet expliciet in op zijn beweegredenen voor de reis naar het Ottomaanse Rijk. Hij verklaarde te zijn vertrokken uit woeligheid, een gemoedstoestand die wel vaker voorkwam bij reizigers. Deze aandoening, die gekenmerkt werd door onrust en ontevredenheid met het dagelijks leven, kan als een ziektebeeld beschouwd worden, dat ook in de literatuur als een bijverschijnsel van het reizen is beschreven.¹ Woeligheid was Van Woensel inderdaad niet vreemd, want gelijk na zijn terugkomst uit Rusland in 1778 waarschuwde zijn broer Joan hem al voor de vervreemdende effecten van het langdurig verblijf in Rusland. In *Aanteekeningen* noemde hij wel een remedie, maar of die tot genezing leidde was de vraag: “Het eenigste middel tegen die kwaal, is juist ’t geen ze vermeerdert, ’t reizen zelve.”²

Van Woensel had een praktische reden voor zijn vertrek naar het Ottomaanse Rijk: hij wilde in Istanbul de pest bestuderen en vervolgens dienst nemen bij de Russische marine in de Zwarte Zee, waar hij zijn onderzoek voortzette. Als gevolg van de vele uitbraken van besmettelijke ziekten stimuleerden de Russische medische autoriteiten praktiserende artsen onderzoek te doen. Met name veronachtzaamde ziekten en die waarover weinig gepubliceerd was verdienden de aandacht. Dit leidde ertoe dat in de laatste veertig jaar van de achttiende eeuw in Rusland meer dan tweehonderd medische onderzoeken verschenen, tegen vijf in de eerste zestig jaar van de eeuw. Studies naar de pest namen in deze golf van publicaties een prominente plaats in. Van Woensel publiceerde in *Mémoire sur la peste* geen revolutionaire middelen ter bestrijding van de pest, maar de gezamenlijke publicaties van doktoren in Russische overheidsdienst zorgden er wel voor dat de kennis in Rusland op dit gebied tot de beste in Europa ging behoren. Menig geschrift werd vertaald, *Mémoire sur la peste* bijvoorbeeld verscheen in 1791 in Moskou in het Russisch en werd ook in het Duits vertaald.³

Van Woensel wilde op reis ook materiaal verzamelen voor een boek en om die reden maakte hij voortdurend aantekeningen, die hij na terugkomst in de Republiek uitwerkte.⁴ Deze werkwijze had hij al eerder toegepast en herhaalde hij nu weer. De behandeling van onderwerpen en de indeling van zijn eerste boek over Rusland, *Tegenwoordige staat van Rusland*, verschilden daarom in de kern niet veel van de wijze waarop hij *Aanteekeningen* construeerde. *Tegenwoordige staat van Rusland* was in de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* vrij lauw ontvangen,

1 Stagl, ‘Die Apodemik oder “Reisekunst”’, 142.

2 VW, *Aanteekeningen* I, 5; VW, *Aanteekeningen* II, 86-87.

3 Alexander, *Bubonic plague*, 282-296, 284, 350 noot 22, 358: Russische titel van *Mémoire sur la peste*, *Razsuzhdenie o morovoi iazve, sochinennoe P. fon Vunzeleni, doktorom vrachebnijia nauki, Perevedennoe s frantsuzskakago na Rossiiskii iazyk i umnozhennoe osobennym na onoe predislavom Riazbskago pekhotnago polku premier-maiorom i trekh uchbenykh v Rossii obschbestv chlenom Andreem Meierom* (Moskou 1791); Waegemans, ‘Pieter van Woensel’, 375; <http://eureka.rlg.org>.

4 VW, *Aanteekeningen* I, x noot 6, 12;

eigenlijk was het geen bijzonder boek volgens de bespreking in deze periodiek. In Duitsland viel een geheel ander geluid te beluisteren na de verschijning van *Der gegenwärtige Staat von Rußland* in 1783. Volgens een bespreking in de *Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen*, geschreven door de historicus L.A. Gebhardi (1735-1802), docent aan de Ritterakademie in Lüneburg, was *Der gegenwärtige Staat von Rußland* een belangrijk boek, dat op werkelijk voorbeeldige wijze geconstrueerd en geschreven was.⁵ De *Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen* was in de achttiende eeuw een ongeëvenaarde periodiek. Door de vervlechting met de universiteit van Göttingen – veel redactieleden werkten aan deze universiteit – verscheen in deze periodiek een constante stroom geleerde artikelen en boekbesprekingen, die door tijdgenoten onbetwist tot de beste in hun soort werden gerekend.⁶

Van Woensel kreeg in Göttingen ongetwijfeld zo'n goede pers omdat hij gebruik gemaakt had van het aldaar in de juridische faculteit ontwikkelde vak *Statistik*, de op empirisch onderzoek van het heden, maar ook op kennis van de geschiedenis gefundeerde beschrijving van demografische, economische, politieke, militaire, sociale en culturele aspecten van alle bekende staten. Deze nieuwe tak van wetenschap zou ambtenaren en staatslieden moeten voorzien van onontbeerlijke kennis bij de uitoefening van hun ambt, zo was de gedachte. Het vak had immers tot doel met behulp van goed geordende feiten uit verleden en heden een beeld van de toekomst te verwerven en zo bij te dragen tot staatkundige en bestuurlijke besluitvorming.⁷

Statistik was in de Republiek aan het einde van de achttiende eeuw geen algemeen bekend begrip, voor deze discipline gebruikte men gewoonlijk de oudere term *notitia rerum publicarum*, de studie van de wijze waarop een staat kon worden bestuurd. De regering van de Republiek had geen speciale behoefte aan de ontwikkeling van statistiek, omdat de soevereine gewesten en de steden vrijwel alle politieke zaken zelf regelden. Na 1795 kwam een einde aan deze situatie, want onder het Bataafse bewind ontstond een centrale regering, die een snel groeiende behoefte had aan onderbouwde informatie. Toch was 'statistiek' al wel een enigszins bekende term die rond 1775 zijn intrede deed in het Nederlandse taalgebied, waar professoren aan rechtenfaculteiten een

5 *Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen* (1784) 383-386; Fambach, *Die Mitarbeiter*, vii, 112, 440-441.

6 W. Schimpf, *Die Rezensenten der Göttingische Anzeigen 1760-1768* (Göttingen 1982) 5-6; Fambach, *Die Mitarbeiter*, vi-vii; Fischer, 'Das Osmanische Reich in Reisebeschreibungen', 114.

7 H.F. Vermeulen, *Het ontstaan van de volkenkunde ca. 1770 in Göttingen* (Scriptie UL 1988) xvi-xvii; H. West, 'Göttingen and Weimar: The organization of knowledge and social theory in eighteenth-century Germany', *Central European history* 11 (1978) 150-155; Stagl, *A history of curiosity*, 88, 235, 242-249; Stolleis, *Geschichte des öffentlichen Rechts*, 309-320; Hentschel, 'Die Reiseliteratur', 56-57; Ebel, *Vorlesungen*, 6-7.

eigen variant van de Duitse *Statistik* onderwezen. Deze professoren waren veelal Duitser van origine of ze hadden hun opleiding gehad aan een Duitse universiteit.⁸ Aan de Utrechtse universiteit doceerde de historicus en filoloog Petrus Wesseling (1692-1764) met veel geestdrift statistiek aan toekomstige beoefenaars van het vak zoals Adriaan Kluit (1735-1807) en Meinard Tydeman (1741-1825). Deze Nederlandse statistici waren allen in het orangistische kamp te vinden en betoogden vanaf de jaren tachtig van de achttiende eeuw op grond van de nieuwe wetenschap met vuur dat het bestaande staatsbestel, met inbegrip van het stadhouderschap, ook in de toekomst het beste was.⁹ Van Woensel paste de *Statistik* voor het eerst toe in *Tegenwoordige staat van Rusland*: “De laatste en beste berichten, die bij de meest gezag hebbende schrijvers, voornamelijk Hoog-duitsche, over dit Rijk gevonden worden, maken het geraamte van dit boekje.” Hij noemde zijn bronnen bij naam, waaronder een aantal geleerden die in Göttingen les gaven, waarvan Eobald Toze (1715-1789), hoogleraar in de geschiedenis, voor hem de belangrijkste was.¹⁰

Eobald Tozes *Inleiding tot de algemeene en bijzondere staatkunde van Europa* verschafte Van Woensel de opzet voor *Tegenwoordige staat van Rusland*, inclusief de schets van de geschiedenis van Rusland.¹¹ In zijn boek somde Toze de ingrediënten op van een statistische landbeschrijving: de regering, staatkunde in het algemeen, geschiedenis, geografie: de grootte van een land, natuurlijke

8 Klep, ‘A historical perspective’, 30-33; Jansen, ‘The teaching of statistics’, 149-170.

9 A.Th. van Deursen, ‘Geschiedenis en toekomstverwachting. Het onderwijs in de statistiek aan de universiteiten van de achttiende eeuw’, in: P.A.M. Geurts-A.E.M. Janssen (eds.), *Geschiedschrijving in Nederland II Geschiedbeoefening* (Den Haag 1981) 122-129.

10 VW, *Tegenwoordige staat van Rusland*, voorwoord; Van Woensel noemde de geograaf A.F. Büsching (1724-1793), *Neue Erdbeschreibung* (Hamburg 1754); vertaling: *Nieuwe geographie, of aardrijksbeschrijving* (z.p. 1761-1765); A.L. Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte* (Halle 1771); J. Bernouilli (1744-1807), *Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preußen, Curland, Rußland und Polen in den Jahren 1777 und 1778* (Leipzig 1779-1780); N.W. Wraxall (1751-1831), *A tour through some of the northern parts of Europe, particularly Copenhagen, Stockholm, and Petersburg* (Londen 1775); Van Woensel verbleef jarenlang in Rusland, Wraxall slechts een maand; J.S. Pütter, *Versuch einer academischen Gelehrten-Geschichte von der Georg-Augustus Universität zu Göttingen II* (Göttingen 1765) 270; J.H.C. Meyer (1741-1783), *Briefe über Rusland* (Göttingen 1778-1779), “Leutnant unter dem Zastrowischen Regimente in Göttingen in Besatzung”; Pütter vermeldde dat Meyer lezingen hield over *Statistik* op de Georg-Augustus Universiteit; Schimpf, *Die Rezensenten*, 93; Fambach, *Die Mitarbeiter*, 499.

11 E. Tozen, *Inleiding tot de algemeene en bijzondere staatkunde van Europa* (Utrecht 1779-1781) vertaling van *Einleitung zur allgemeinen und besonderen europäischen Staatskunde* (Bützow 1779); *Deutscher Biographischer Index. 2. kumulierte und erweiterte Ausgabe* (München 1998) 3584: Toze werd in de Nederlandse vertaling aangeduid als Tozen, een andere naamvariant was Totze; Pütter, *Gelehrten-Geschichte II*, 106-108; idem, *Gelehrten-Geschichte III*, 166; VW, *Tegenwoordige staat van Rusland*, voorwoord.

gesteldheid, “lugt en weeder”, warmte en koude, bergen en vlaktes, de beschikbaarheid van water, de vruchtbaarheid en de indeling in provincies en nog verdere onderverdelingen. De hoofdstad verdiende uitvoerige behandeling, want hier zetelde de regering, evenals de instituties van het landsbestuur. De studie van de karakteristieken van een volk verliep langs vaste lijnen: de uitwerking van de lucht op mensen en hun gemoed, afgemeten aan de ligging van de luchtstreek, waarbij het volgens Toze een voorrecht was in een gematigde klimaatzone te wonen. In een gematigd klimaat was de mens het productiefst, zonder zijn geestelijk evenwicht te verliezen. Hij maakte onderscheid in beschaafde, onbeschaafde en woeste volkeren, een geestelijke staat die ook individuele personen kon betreffen. Beschaving temperde de invloed van het klimaat, wat zowel voor de groep opgeld deed als voor het individu. De taal was veelzeggend over de staat van ontwikkeling van een volk, en de bevolkingsomvang was eveneens een interessant gegeven, dat bij gebrek aan verificerbare kennis echter veelal op aannames berustte. Aandacht voor de politiek was geboden: rangen en standen in de maatschappij, partijschappen, de regeringsvorm, de grondwet, staatsrecht en vertegenwoordigende lichamen moesten per definitie worden beschreven. De vraag of het land in kwestie een monarchie, republiek of despotie als staatsvorm had, kwam eveneens aan bod. Het Ottomaanse Rijk stond bij Toze bekend als een representant bij uitstek van een oosterse despotie. Opvolgingskwesties, plechtigheden als een kroning of een huldiging waren ook belangrijk bij de beschrijving. De plichten en rechten van onderdanen, net als hun titels en wapens mochten niet worden vergeten. Specifiek noemde Toze het onderdeel “binnenlandse zaken”, de maatschappelijke instellingen en instituties: de godsdienst, de heersende kerk, de geestelijke stand, de wetenschappen, de kunsten, onderwijs en scholen, geleerde academies, boekdrukkunst, boekhandel, wetten en gerechtscolleges. Hij ging verder met “Politie of burgerlijke orde”, het leger, een beschrijving van de oorlogsbodems, de vloot en diens verschillende smaldelen en evenals de financiële staat van een land waren dit allemaal wetenswaardige zaken. Landbouw, manufakturen, fabrieken en koophandel waren als inkomstenbronnen van burgers en overheid interessante graadmeters van de economie. Met de vermelding dat de bijzondere staatsbelangen in binnen- en buitenland eveneens dienden te worden behandeld, sloot Toze af.¹² Dit statistische raamwerk van Toze komt vrijwel volledig overeen met Van Woensels indeling van zijn materiaal in zowel *Tegenwoordige staat van Rusland* als *Aanteekeningen*.

12 VW, *Tegenwoordige staat van Rusland*, 3; Pütter, *Gelehrten-Geschichte* III, 166; Tozen, *Algemeene en bijzondere staatkunde* I, 1-45; VW, *Aanteekeningen* II, 174.

Oosters despotisme: een mist van vooroordelen

Van Woensel ging in *Aanteekeningen* uitgebreid in op de verhouding tussen het Ottomaanse Rijk en Rusland, die waren verwickeld in een felle strijd om de macht in Oost-Europa. Daarbij besteedde hij ook aandacht aan het karakter van het Ottomaanse bestuur. In de Republiek was de publieke opinie ten aanzien van het Ottomaanse bestuur overheersend negatief: “Maar is ’t wel te verwonderen, dat ’t publiek in een mist van vooroordeelen, omtrent de Turken, omwandelt? Verre ’t meerdergetal van boeken over dit volk, in plaats van ze te wederspreken, beuzelen eeuwig van slavernij, veelwijverij, gesneedenen, eigendunkelijk gezag.” De lezer moest niet alles geloven wat hij las over slavernij, polygamie, eunuchs en despotisme, want alom logen schrijvers als het ging om het Ottomaanse Rijk. Van Woensel legde hier de vinger op de zere plek: vooroordelen ten aanzien van verre volken waren een wijd verbreid verschijnsel in de achttiende eeuw.¹³

Het Ottomaanse landsbestuur werd doorgaans gepresenteerd als een bewind dat door en door verrot was en de onderdanen knechtte. Om dit bestuur te duiden verwezen achttiende-eeuwse denkers naar de theorie van het oosters despotisme, een prestigieuze theorie met een verleden dat terugging tot Aristoteles (384-322), de leermeester van Alexander de Grote. Aristoteles zag slavernij als een natuurlijk gegeven in het Oosten, terwijl hij bij de eigen Griekse bevolking juist een hang naar vrijheid als voornaamste geesteskenmerk zag. In later eeuwen ontwikkelde de theorie van het oosters despotisme zich tot een alomvattend concept, dat een breed juridisch spectrum bestreek: staatsrecht, strafrecht, publiek recht en privaatrecht kwamen alle aan bod. Door achttiende-eeuwse reizigers werd de theorie gewoonlijk op voorhand voor waar gehouden, de bewijzen voor de geldigheid werden aan de hand van de reiservaringen geleverd.¹⁴ Van Woensel daarentegen zette de theorie af tegen zijn reiservaringen, vulde deze aan met literatuuronderzoek en kwam tot de conclusie dat het Ottomaanse Rijk geen despotie was.

Het oosters despotisme werd in Van Woensels tijd algemeen gezien als een politiek systeem zonder wetten, waarin privé-bezit niet voorkwam. De heerser werd daarbij geschetst als een willekeurig regerend despoot die zijn hang naar luxe, seks en geweld dwangmatig bevredigde. Deze opvatting is in de achttiende eeuw vooral wijd verbreid door toedoen van Montesquieu (1689-1755) met zijn befaamde boek *De l'esprit des lois* (1748). Daarin stond de vraag centraal hoe de macht in een land in de loop der tijd was uitgeoefend en wat daarbij de handelwijze was van de machthebbers. Hielden zij zich aan de wetten van het land, of lichtten zij hier juist de hand mee? In zijn onderzoek bekeek Montesquieu, zelf jurist en lange tijd rechter in het ‘parlement de Bordeaux’, de toepassing van het recht in de loop der geschiedenis aan de hand van drie staatsvormen: de republiek, de monarchie en de despotie. In de republiek heerste het volk in de vorm van een

13 VW, *Aanteekeningen* I, 19, 105, 148; Franke, *Die Reisen der Lady Craven*, 14, 59-83.

14 Laurens, *Les origines intellectuelles*, 43-62; Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens*, 271-309; R. Koebner, ‘Despot and despotism: vicissitudes of a political term’, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 14 (1951) 275-302; S. Stelling-Michaud, ‘Le mythe du despotisme oriental’, *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte* (1960-61) 328-346; F. Venturi, ‘Despotisme oriental’, in: idem, *Europe des lumières. Recherches sur le 18e siècle* (Parijs 1971) 131-142.

oligarchie of een democratie. In de monarchie heerste de vorst alleen, maar hij was daarbij gebonden aan wetten. In de despotie – die Montesquieu zag als een gecorrumpeerde monarchie – heerste de monarch eveneens alleen, zonder gebonden te zijn aan wetten. Elk van deze staatsvormen kende een verschillend principe dat kenmerkend was voor het gedrag van burgers en overheid gelijk. Voor de republiek was dat de deugd, voor de monarchie de eer en in de despotie heerste de angst.¹⁵ Het despotisme fascineerde Montesquieu omdat volgens hem het grootste deel van de mensheid onder deze vorm van bestuur leefde en deze staatsvorm een hardnekkig obstakel was voor werkelijke beschaving. Despotisme was een regeringsvorm die het welzijn van de onderdanen opofferde aan de willekeur van de soeverein. Door zijn natuur was het despotisme dan ook niet in staat enig goed te doen. Montesquieu waarschuwde voor het gevaar dat de Franse monarchie zou afglijden naar een despotie, waarbij hij de regering van Lodewijk XIV als duidelijkste voorbeeld voor ogen had. Lodewijk XIV was in zijn ogen een koning die de monarchie corrumpeerde en een transitie naar een despotie in gang zette.¹⁶

Montesquieu behandelde ook de afschuwelijkste variant van het despotisme, het oosters despotisme, dat hij situeerde in landen als China, Japan, India, Rusland, Turkije en Perzië. Zelf was hij nooit in het Ottomaanse Rijk geweest, noch in een ander islamitisch of Aziatisch land. Zijn kennis was boekenwijsheid, gebaseerd op het werk van goed ingevoerde zeventiende-eeuwse reizigers, die de Oriënt kenden en er jarenlang hadden verbleven. De oosterse despoten zouden per definitie een uitermate luxe leven leiden in hun paleizen en naar goeddunken kunnen beschikken over de goederen en het leven van hun onderdanen. Het grote verschil tussen het Europese absolutisme en de Aziatische variant zou zijn gelegen in de afwezigheid van een erfelijke adel, die de almacht van de heerser aan banden kon leggen en het volk tegen de vorst in bescherming kon nemen. In Azië was de geografische omvang van de rijken dusdanig groot dat deze alleen te besturen zouden zijn door middel van een sterk gecentraliseerd despotisch bestuur, anders zouden ze uiteenvallen. De meeste auteurs neigden er naar Montesquieu's standpunt te delen of zelfs te bevestigen.¹⁷

15 R. Shackleton, *Montesquieu. A critical biography* (Oxford 1961) 266; E. Snel, 'De ontdekking van de samenleving', in: J. Holierhoek (ed.), *Montesquieu. Over de geest der wetten* (Amsterdam 1998) 18-21; L. Valensi, *Venise et la Sublime Porte. La naissance du despote* (Parijs 1987) 123-125.

16 A. Grosrichard, *Structure du sérail. La fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique* (Parijs 1979) 7: "Depuis la fin du XVIIe siècle et pendant tout le XVIIIe, un spectre hante l'Europe: le spectre du despotisme."; M. Dodds, *Les récits de voyages sources de L'esprit des lois de Montesquieu* (Parijs 1929) 136, 149; F. Weil, 'Montesquieu et le despotisme', in: *Actes du congrès Montesquieu réuni à Bordeaux du 23 au 26 mai 1955 pour commémorer le deuxième centenaire de la mort de Montesquieu* (Bordeaux 1956) 191; Shackleton, *Montesquieu*, 271-272; J.N. Shklar, *Montesquieu* (Oxford / New York 1987) 79-83; D. Young, 'Montesquieu's view of despotism and his use of travel literature', *The review of politics* (1978) 392-405.

17 Dodds, *Les récits de voyages*, 22-24, 136-149; Weil, 'Montesquieu et le despotisme', 193-196; Shackleton, *Montesquieu*, 270; Young, 'Montesquieu's view', 403-405; Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens*, 278.

Montesquieu weersproken

Van Woensel keerde zich in *Aanteekeningen* tegen de opvatting dat de Turken barbaren waren wier land gekenmerkt werd door wetteloosheid, de afwezigheid van privé-bezit en een bestuur op basis van willekeur. Het publiek werd volledig misleid waar het ging om het politieke karakter van de Ottomaanse staat, zoals Montesquieu dat zag.¹⁸ Van Woensel kende het werk van Montesquieu al voor hij het manuscript van *Aanteekeningen* schreef. Een eerste, summiere verwijzing naar *De l'esprit des lois* is opgetekend in *Tegenwoordige staat van Rusland*. In *Aanteekeningen* ging hij in het hoofdstuk 'Constantinopolen Zede- en Staatkundig beschouwd' uitgebreid in op *De l'esprit des lois*.¹⁹ Van Woensel betoogde dat de sultans in de achttiende eeuw waren gedegradeerd tot willoze wezens, die in de pas liepen van de dienaren van de religieuze wet. Bij de inhuldiging zwoer een sultan immers de instellingen, gebruiken, plechtigheden en de wetten van de islam te eerbiedigen. Omdat de koran zowel "de Bijbel als 't Corpus Juris of Wetboek der Turken" was, kon de sultan onmogelijk een despotisch vorst zijn. Niet de afwezigheid van wetten, maar de slechte toepassing van de wet vormde het probleem in het Ottomaanse Rijk.²⁰ Hij wees erop dat een despoot aan wie de godsdienst paal en perk stelde geen willekeurig heerser kon zijn, wat men ook in *De l'esprit des lois* zelf kon lezen.²¹ Het was de koran die de sultan in zijn macht beperkte, "een scheenschroef, die men hem des te nauwer aanzet, naarmate de Muzulmans haare wetten, zo als gezegd is, voor goddelijk houden; nagegaan en bewaakt in zijn gedrag door de Mufti en de Uhlema's".²² Van Woensel verwarde hier de koran met de şeriat, de islamitische wetgeving, wat tot op heden een veel voorkomend misverstand is. Om het ware karakter van de Ottomaanse staat te leren kennen, vestigde Van Woensel de aandacht op de positie van de oelema's, de zogenaamde ilmiye van het Ottomaanse Rijk, de stand van wetgeleerden. "Dit corps heeft behendig zijn voordeel weeten te doen met de verdeeldheeden des keizerrijks, met zijn buitenlandsch verlies, de zwakheid en nietigheid zijner Soevereinen."²³ De oelema's zouden zitting hebben in de regeringsraad van viziers, de divan.²⁴ Ze konden hun goederen bij testament vermaken en de

18 VW, *Aanteekeningen* I, 173.

19 VW, *Tegenwoordige staat van Rusland*, 16; VW, *Aanteekeningen* I, 85-205.

20 VW, *Aanteekeningen* I, 148-161, 234.

21 VW, *Aanteekeningen* I, 172-173.

22 VW, *Aanteekeningen* I, 186.

23 VW, *Aanteekeningen* I, 159; I.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı* (Ankara 1965).

24 Dit gold voor de twee hoogste legerrechters, niet voor de şeyhülislam, die Van Woensel "de Mufti" noemde.

hoogste straf voor een wetgeleerde was verbanning.²⁵ Oelema's hadden in werkelijkheid echter slechts op uitnodiging toegang tot de divanzittingen. Het geval van de şeyhülislam Durrizade Ata Ullah Efendi (in functie 1783-1785) laat zien dat de straf van verbanning kon betekenen dat iemand vervolgens werd terechtgesteld. Zaakgelastigde Kroll, die vanuit Istanbul alle politieke wederwaardigheden meldde aan de autoriteiten in de Republiek, schreef aan de Staten-Generaal dat de afgezette şeyhülislam "meede anderdaags van hier na Taïfa gebannen [was] geworden, men twijfelt zeer of hij ooit ter plaatse zal aankomen".²⁶

Een van de opvallendste trekken van het Ottomaanse bestuur was de afwezigheid van erfelijke adel, die nergens in het rijk voorkwam. De afwezigheid van de adel als intermediair tussen het overheidsbestuur en de onderdanen was een wezenlijk kenmerk van het oosters despotisme. In de oelema's zag Van Woensel op basis van hun voorrechten een soort adel, terwijl het rijk een dergelijke sociale groep officieel niet kende.²⁷ Op zich was zijn gedachte zo vreemd nog niet, omdat de oelema's voortkwamen uit de vrij-geboren moslims. Volgens hem was het zonneklaar dat de sultan door dit corps van wetgeleerden dusdanig aan handen en voeten werd gebonden, dat in Turkije sprake was van een theocratie. Deze visie baseerde hij mede op het werk van een van de beste kenners van het Ottomaanse Rijk, Sir James Porter (1710-1786), die van 1746 tot 1762 Brits ambassadeur aan het Ottomaanse hof was geweest. Porter had zich de vraag gesteld of de theorieën van *De l'esprit des lois* nuttig waren om de Ottomaanse werkelijkheid te begrijpen. Dat bleek niet het geval te zijn. Het Ottomaanse Rijk was in zijn ogen gevestigd op een solide juridische en religieuze basis en het had een efficiënt werkend ambtelijk apparaat.²⁸ Van Woensel volstond niet met het werk van Porter. Hij raadpleegde ook *Histoire de l'Empire Othoman, où se voyent les causes de son agrandissement et de sa décadence* om de stelling te onderbouwen dat het Ottomaanse Rijk een theocratie was. De auteur was de Grieks-orthodoxe Moldavische prins Dimitri Kantemir (1673-1723), de voormalige hospodar van Moldavië, die voor hij dit hoge ambt bekleedde bijna de helft van zijn leven in Istanbul had gewoond, waar hij omgang had gehad met tal van hoogwaardigheidsbekleders en geleerden. In 1711 liep Kantemir naar het Russische kamp over, waarna hij op verzoek van de tsaar

25 VW, *Aanteekeningen* I, 161.

26 Brief 7-5-1785, NA Den Haag, Consulaatsarchief Smyrna, inv.nr. 49; Taif is een stad bij Mekka, toen een traditioneel verbanningsoord voor oelema's.

27 VW, *Aanteekeningen* I, 161.

28 VW, *Aanteekeningen* I, 163; J. Porter, *Observations on the religion, law, government and manners of the Turks* (Londen 1768); Laurens, *Les origines intellectuelles*, 53-55; Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens*, 106, 307; S. Lee (ed.), *Dictionary of national biography* (Londen 1896) 179-180; L. Batten, *Pleasurable instruction. Form and convention in eighteenth-century travel literature* (Berkeley 1978) 64; *Catalogus librorum* [...] P. van Woensel, 71 no. 895.

zijn geschiedenis van het Ottomaanse Rijk schreef. *Histoire de l'Empire Othoman* stond bekend als het verhaal over het Ottomaanse staatsstelsel van binnenuit, geschreven door een kenner.²⁹ Kantemirs boek werd samen met Ignatius Mouradega d'Ohssons *Tableau général de l'Empire Ottoman* door tijdgenoten algemeen gezien als de twee beste werken over het Ottomaanse Rijk, waarbij Kantemirs boek het voordeel had aanzienlijk goedkoper en daardoor gemakkelijker beschikbaar te zijn. In de negentiende eeuw werd dit werk echter door Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) in diens befaamde *Geschichte des Osmanischen Reiches* gekenschetst als een boek dat zijn reputatie onrechtmatig verworven had. Een aantal als bron vermelde titels en auteurs bleek onvindbaar in bibliotheken of archieven, evenmin zijn verwijzingen naar deze bronnen in andere werken gevonden, waardoor het vermoeden rees dat Kantemir zijn geschiedenis deels verzonden had en zijn status die van pseudo-historicus werd. Maar dat was in Van Woensels tijd niet bekend: Kantemir genoot toen een solide reputatie.³⁰

De notie dat in Turkije geen privé-bezit zou voorkomen en dat de sultan naar believen erfenissen kon confisqueren bestreed Van Woensel eveneens met behulp van een voorbeeld uit het boek van Porter. Deze beschreef een typische gebeurtenis, die plaatsvond na een brand die in 1755 het gebouw verwoestte van de Porte, het paleis van de grootvizier. De brand was ontstaan in een woning die tegen de Porte aan lag. Om herhaling in de toekomst te vermijden wilde de overheid alle aanpalende huizen kopen. “De eigenaars der huizen, die ten dien einde moesten afgebrooken worden, lieten ’t zich gevallen ze te verkoopen. Een eenige vrouw bleef, naar de stijfhoofdigheid, oude vrouwen niet zeldzaam eigen, onverzettelijk en wilde haar huis niet afstaan; de Sultan, ofschoon hij ’t haar tien dubbeld betalen wilde, kon ’er haar niet toe dwingen.” De verschrikkelijke despoot bleek niet eens naar eigen inzicht bezit te kunnen onteigenen. Het geval van hoge dienaren van de sultan, zoals een grootvizier of een pasja, van wie na hun dood de bezittingen aan de staat vervielen, legde Van Woensel eveneens uit met behulp van Porter: “Deeze weeten vooraf bij ’t aanvaarden van den dienst des Sultans, dat bij hun overlijden hunne nalatenschap aan de keizerlijke schatkist ten deel valt. [...] Maar de bezittingen van partikulieren, die met den dienst des

29 D. Cantemir, *Histoire de l'Empire Othoman, où se voyent les causes de son agrandissement et de sa décadence*, (Parijs 1743), vertaling van D. Cantemir, *The history of the growth and decay of the Ottoman Empire* (Londen 1734); VW, *Aanteekeningen* I, 62-63, 170, 184, 255, 264; D. Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş ve çöküş tarihi* (reprint Istanbul 1999) 20-23 (*Geschiedenis van de opkomst en neergang van het Ottomaanse Rijk*); G. Cioranescu, 'La contribution de Démètre Cantemir aux études orientales', *Turcica Revue d'études turques* 7 (1975) 213.

30 F. Babinger, 'Die türkischen Quellen Dimitrie Kantemirs', in: Idem, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levant II* (München 1966) 142-150, 144: Babinger wijst erop dat de Franse uitgave die Van Woensel gebruikte een bewerkte en sterk afgevlakte vertaling was van de Engelse uitgave, die een vertaling was van Kantemirs Latijnse oertekst.

Sultans niet te doen hebben, zijn heilig. [...] Voor 't overige wordt van alle die zogenaamde meenigvuldige rechtspleegingen en confiscaties in 't kristenrijk veel meer geschreeuws gemaakt, dan 'er indedaad aan is.”³¹

Wreedheid en overdreven strengheid van straffen zouden het Ottomaanse staatsstelsel eveneens typeren als despotisch. Van Woensel daarentegen stelde dat de strenge straffen in het Ottomaanse Rijk terecht werden opgelegd. Het voorbeeld dat hij gebruikte om zijn publiek te overtuigen was bekend in binnen- en buitenland omdat het geval uitgebreid was beschreven in de krant en in het recent verschenen *A journey through the Crimea to Constantinople* van Lady Elisabeth Craven.³² De Griekse dragoman Petraki, een hooggeplaatste beschermeling³³ van de Zweedse legatie die leiding gaf aan de munt van de Porte, was wegens valsemunterij ter dood veroordeeld. Zijn enorme fortuin kon hem niet redden, hij werd onthoofd, waarna het afgehakte hoofd gewoontegetrouw ter afschrikking op een staak voor de ingang van het paleis werd geplaatst. Aanleiding tot de executie van Petraki was een conflict over de bezetting van de post van hospodar in Wallachije en Moldavië. “De post van Hospodaar of Prins van de *Wallachijen* en die van *Moldaviën* is eene belooning, waarmede men zedert overlang de Dragomans of Tolken van de Porte gewoon is te beschenken.”³⁴ Als hospodar persten Grieks-orthodoxe prinsen uit de wijk Fener de Roemeense bevolking astronomische bedragen af, dit was een zeer winstgevend ambt. Het gevecht om de gunst was hard, verlies werd wel vaker met de dood bekocht. Petraki's onthoofding was volgens de *Gedrukte gezantschapsberichten* en Craven duidelijk een bewijs van het despotische karakter van de Turkse staat. De dragoman was uit wraak om het leven gebracht, zijn executie had niets met rechtvaardigheid te maken, maar alles met klassieke oosterse hofintriges en sadisme. Petraki, aldus Heidenstam, die hem goed kende, was zo onvoorzichtig geweest zich in staatszaken te mengen door een intrige op te zetten tegen de grootvizier en diens beschermeling en beoogde hospodar Mavrojeni. Toen de grootvizier Petraki's machinaties doorkreeg en de omvang van zijn financiële malversaties aan het licht kwam, werd hij tot de doodstraf veroordeeld. Ongefundeerde verhalen over terechtstellingen als deze werden volgens Van Woensel wel heel gemakkelijk gebruikt om de Turken en hun bestuur in een kwaad daglicht te stellen. Hij merkte op dat delicten als “steelen, huisbraak, moord of afzetterij” amper voorkwamen. De rechter “Atta Bey” van wie hij de rechtszittingen meemaakte trad op met “aandacht, bedaardheid, geduld, bescheidenheid en onpartijdigheid”. Het Turkse strafrecht

31 VW, *Aanteekeningen* I, 185-190; Laurens, *Les origines intellectuelles*, 56.

32 E. Craven, *A journey through the Crimea to Constantinople. In a series of letters ... to his Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach and Bareith* (Londen 1789); Franke, *Die Reisen der Lady Craven*, 183.

33 Barattair; VW, *Aanteekeningen* I, 110-111; Naff, ‘Ottoman diplomatic relations’, 100-103.

34 VW, *Aanteekeningen* I, 195.

was niet overdreven streng. De enige keer dat hij de doodstraf ten uitvoer zag brengen, werd de veroordeelde publiekelijk opgehangen, wat in zijn ogen een humane straf was in vergelijking met de praktijk van de Republiek waar ter dood veroordeelden langzaam werden geradbraakt en zonder genadeslag onder helse pijnen stierven. Het Ottomaanse Rijk was in zijn ogen geen despotische staat.³⁵

Van Woensel karakteriseerde in zijn werk juist Rusland als een despotie. Hij was in *Tegenwoordige staat van Rusland* nog lovend over Catharina de Grote en haar bewind, maar de kwestie van de lijfeigenschap – die hij als regelrechte slavernij betitelde – zat hem toen al dwars. In *Aanteekeningen* noemde hij Rusland onder Catharina de Grote ronduit “zeker een despotieken staat”.³⁶ De status van het bestuur in Rusland werd in die tijd in brede kring bediscussieerd. Algemeen bekend was dat Catharina de Grote – die zelf door een staatsgreep aan de macht was gekomen – na haar installatie op de troon probeerde de Russische staatsorganen te hervormen om zo de modernisering van het land nieuw elan te geven. Zij riep daartoe in 1767 een raadgevende vergadering bijeen, die zij de Wetgevende Commissie noemde en die haar Instructie (Nakaz) moest becommentariëren. In de vergadering waren alle standen uit de verschillende delen van het immense rijk vertegenwoordigd, behalve de lijfeigenen, die zichzelf niet konden vertegenwoordigen, dat moesten hun meesters doen. Uit deze periode van consultatie kwam een aantal hervormingen voort die door filosofes als ‘verlicht’ werden bestempeld. Catharina de Grote nam maatregelen op het gebied van juridische codificatie, stelde beperkingen op voor foltering, ze schafte de doodstraf af en – Rusland was een multi-etnische lappendeken – ze stond een zekere religieuze tolerantie voor. Verder voerde ze hervormingen door op het gebied van onderwijs en volksgezondheid. Ook het binnenlands bestuur werd gemoderniseerd, waarbij ze de positie van de regeringsambtenaren versterkte en de positie van de adel als intermediair verzwakte. Een aantal filosofes zag Catharina de Grote in deze periode als een boegbeeld van de Verlichting in een achterlijk gebleven Rusland. Diderot en Voltaire voerden met haar uitgebreid correspondentie over de betekenis van haar hervormingen en steunden haar op menig punt. De lijfeigenen, een juridische categorie waartoe het overgrote deel van de Russische bevolking behoorde, profiteerden niet van de hervormingen, want de lijfeigenschap bleef onverkort bestaan. Dit maakte dat Van Woensel het verlichte karakter van Catharina’s bewind naar het rijk der fabelen verwees, Rusland was voor hem synoniem met “Wit-Negerland”, een slavenland. Hij constateerde dat de tsarina zich op een aantal ondergeschikte punten wel inspande voor een verlichte politiek, maar betitelde dat als inconsequent gedrag van een soeverein vorst, die tenslotte ook maar een mens was. “Men kent in *Muskovien* geen Rijksdag, geene Rijksstanden, geen Parlement, geene Staaten Generaal, noch eenig Collegie der Grooten of des Volks, bekleed met de macht om die des Keizers te binden aan

35 VW, *Aanteekeningen* I, 62-63, 66-67, 89, 102-103, 175-177, 200-201; *Monthly review* (1791) 521-525; *Gedrukte gezantschapsberichten*, 11-5-1786, 26-5-1786; R. Clogg, *A concise history of Greece* (Cambridge 1992) 21.

36 VW, *Aanteekeningen* I, 175.

verantwoordelijkheid; veel min den Beheerscher deswegens zijn ongenoegen te betoonen. 'Er is niemand in geheel *Rusland*, die een bevel des Keizers regelrecht en openlijk zou mogen tegenwerken.'³⁷

37 Madariaga, *Politics and culture*, 195-235; VW, Aanteekeningen I, 180-182; VW, *Rusland beschouwd*, 72, 278-279.

De invloed van het klimaat op mens en bestuur

In de Oudheid werd het klimaat door Hippocrates, Aristoteles en andere denkers algemeen gebruikt als verklaring voor verschillen in de omringende wereld, waar het gedrag van mensen en de inrichting van hun bestuur per gebied zo anders was. Evenals de politieke theorie over het despotisme leefde de zogenaamde klimaattheorie voort in de Griekse en Latijnse teksten die in de Middeleeuwen, in de Renaissance en de periode erna werden bestudeerd. Via onder meer het sinds 1686 te Londen en Amsterdam gepubliceerde werk *Journal du voyage du chevalier Chardin en Perse et aux Indes orientales* van Jean Chardin (1643-1713) kwam de klimaattheorie in *De l'esprit des lois* terecht, waarna deze bij een groot publiek ingang vond. Het gebruik van de klimaattheorie ter verduidelijking van een politieke constellatie trok grote aandacht omdat die redenering nog niet algemeen geaccepteerd was door de philosophes. Na de verschijning van *De l'esprit des lois* veranderde dit, omdat het boek een theorie bood die de menselijke geest in een universele context plaatste, geschraagd door wetenschappelijke experimenten. Op basis van het klimaat, een onafhankelijke natuurvariabele, maakte Montesquieu duidelijk dat de despotie in Azië haar natuurlijke habitat had.³⁸

Tussen 1720 en 1750 – de periode van de genese van *De l'esprit des lois* – bestond een levendige belangstelling voor de studie van de lucht. Het karakter van de mens zou mede bepaald worden door luchtbestanddeeltjes, die in het lichaam werden opgenomen via de longen, de oren en minuscule openingen in de schedel. In gebieden met zware lucht kenmerkte het karakter van de mens zich als traag en zwaar op de hand, terwijl hete streken met lichte lucht levendige geesten met een vaak brutale inslag voortbrachten. In de zuivere lucht van gematigde luchtstreken konden opmerkelijke en eminenten geesten zich ontwikkelen.³⁹ De Britse arts John Arbuthnot (1667-1735), wiens werk *An essay concerning the effects of air on human bodies* uit 1733 in brede kring belangstelling genoot, onderscheidde drie hoofdelementen met betrekking tot de kwaliteit van de lucht: dichtheid, temperatuur en vochtigheidsgraad. Observaties maakten het Arbuthnot mogelijk een precieze uitleg te geven van de verschillen in temperament tussen naties. Noorderlingen, onderworpen aan variaties van luchtdruk, temperatuur en vochtigheidsgraad, kenden een grote variëteit in de op- en neergaande beweging van de vezels. Bij noorderlingen trad daarom een proportionele ongelijkheid op in hun passies, waardoor zij actief waren en veel moed hadden. Zuiderlingen, die alleen variaties in vochtigheidsgraad kenden, hadden meer uniforme bewegingen in hun vezels en hun geest, wat in

38 R. Mercier, 'La théorie des climats. Des réflexions critiques à l'*Esprit des lois*', *Revue d'histoire littéraire de la France* (1953) 37; Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens*, 278, 283; Shackleton, *Montesquieu*, 302.

39 Mercier, 'Théorie des climats', 165; M.E. Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650* (Den Haag 1997) 12-16; R. Wrigley, 'Infectious enthusiasms: influence, contagion, and the experience of Rome', in: C. Chard, H. Langdon (eds.), *Transports: travel, pleasure, and imaginative geography, 1600-1830* (New Haven / Londen 1996) 87-116.

combinatie met de effecten van extreme hitte volgens Arbuthnot leidde tot lui en apathisch gedrag. Hieruit volgde een natuurlijke aanleg voor een slavenziel en een afkeer van discussie met degenen die zich tot hun meester hadden gemaakt. Het Ottomaanse Rijk kende daarom een despotisch bestuur.⁴⁰ Dit gedachtengoed nam Montesquieu over. De zeden in een land temperden in zijn ogen weliswaar de invloed van het klimaat, maar dat bleef toch de meest bepalende factor als het ging om het gedrag van de mens. Alleen onder wilden was de werking van het klimaat zonder meer overheersend: hoe verder een maatschappij ontwikkeld was, des te minder kon het klimaat zijn invloed uitoefenen. Goede wetgevers hielden rekening met de 'esprit général' van hun land, waarbij ze gebruik konden maken van de traditie, de zeden, de wetten en de godsdienst, elementen die in de loop van de tijd aan belang konden winnen, zodat een eventueel schadelijke invloed van het klimaat afnam. In de achttiende eeuw was men unaniem van mening dat van elk volk een nationaal karakter bestond en dat deze ook te determineren was. Over de vraag of deze volkskarakters uiteindelijk voortkwamen uit fysieke of morele factoren werd druk gediscussieerd.⁴¹

Pieter van Woensel had eveneens grote belangstelling voor de relatie tussen het klimaat en de gesteldheid van de mens, ter verklaring van het voorkomen van ziekten en ter verklaring van de verschillen in gedrag tussen mensen onderling. In *Monitor* schreef hij dat omgevingsfactoren, inclusief het klimaat, gecombineerd met opvoeding en onderwijs de verschillen verklaarden tussen mensen en hun bestuur. Hij was geen aanhanger van de klimaattheorie.⁴² In *Tegenwoordige staat van Rusland* besprak hij de invloed van het klimaat op het gedrag van de mensen in Rusland aan de hand van Montesquieu, die volgens hem de invloed van het klimaat overschatte: "Montesquieu heeft zijn gevoelen over den invloed van 't klimaat, op de zedelijke hoedanigheden van den mensch te verre, onzes bedunkens, getrokken. De lucht heeft echter te veel vermogen op onze aandoenlijke gestellen, dan dat de redelijke eigenschappen ener natie, welke in luchtstreken, zo zeer verschillende, als die waarin de verscheide Muskoviters leven, daarvan ook niet enigzints de plooi zou aannemen." Van Woensel gebruikte het klimaat wel als verklaring van een achterstand in de intellectuele ontwikkeling van de Ottomanen, maar niet als verklaring van hun politiek systeem. Afhankelijk van de definitie en afhankelijk van de opvattingen over het verschil tussen theorie en praktijk kon despotie volgens hem overal voorkomen.⁴³

40 Mercier, 'Théorie des climats', 169; Bruneteau, *John Arbuthnot*, 271.

41 R. Shackleton, 'The evolution of Montesquieu's theory of climate', *Revue internationale de philosophie* (1955) 325-328; Shackleton, *Montesquieu*, 307-309, 318-9; Franke, *Die Reisen der Lady Craven*, 83-86.

42 Van Woensel, *Monitor*, 49-51.

43 VW, *Tegenwoordige staat van Rusland*, 16; VW, *Aanteekeningen I*, 128-129, 213, 389-390.

De l'esprit des lois wordt wel het belangrijkste filosofisch-juridische boek genoemd dat in de achttiende eeuw is verschenen. Het werd in brede kring gezien als een meesterwerk en Montesquieu werd geëerd als een groot denker. Voor het einde van de eeuw kende dit boek meer dan vijftig drukken, ook in vertaling.⁴⁴ Van *De l'esprit des lois* was tussen 1783-1787 in de Republiek een nieuwe vertaling verschenen, met filosofische en politieke annotaties van Elie Luzac (1721-1796). De verschijning van deze uitgave, *De geest der wetten*, maakte de visie van Montesquieu op het Ottomaanse Rijk in de Republiek weer actueel. Het was uit deze editie dat Van Woensel citaten opnam in *Aanteekeningen*. Montesquieu was ook in de Republiek het lichtend voorbeeld van een groot intellectueel, een uitermate invloedrijk man. Net als andere Nederlandse schrijvers die Montesquieu bespraken toonde Van Woensel zijn respect voor deze auteur. Eerst nadat hij gewezen had op de grootsheid van *De geest der wetten* en verklaard had dat de genie van Montesquieu de zijne verre overtrof, bekritiseerde hij de leerstellingen over de despotie die Montesquieu in het Ottomaanse Rijk ontwaarde. In de jaren tachtig werd Montesquieu's werk in de Republiek eveneens gebruikt door de Patriotten, die het stadhoudelijk bestuur hiermee als een despotie wisten te duiden. Deze wending leidde tot verhitte politieke debatten in de Republiek, met als inzet de juiste duiding van Montesquieu's werk. Van Woensel mengde zich niet in dit debat, wat hem origineel maakte was zijn bijdrage aan de polemiek over de staatsvorm van het Ottomaanse Rijk aan de hand van Montesquieu's ideeën over de oosterse despotie.⁴⁵

44 J. Lacouture, *Montesquieu. Les vendanges de la liberté* (Parijs 2003) 8; de Société Montesquieu werkt aan een teksteditie van Montesquieu's complete werk, hier is gebruik gemaakt van *De l'Esprit des lois*, uitgave R. Derathé (Parijs 1973); Montesquieu, *De l'Esprit des lois*, 547.

45 VW, *Aanteekeningen* I, 173-174; Montesquieu, *De geest der wetten* (Amsterdam 1783-1787) vertaling mr. D. Hoola van Nooten; *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* (1783) 507-509; *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* (1784) 22-34, levensbeschrijving van Montesquieu; *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* (1785) 331-334: "Het was in den jaare 1748, dat hy zyn heerlyk Werk, *De Geest der Wetten*, in het licht bragt. – Alles wat daarin voorkomt is glinsterend."; Van Vliet, *Elie Luzac*, 338-339; W.R.E. Velema, 'Republican readings of Montesquieu: *The spirit of the laws* in the Dutch Republic', *History of political thought* 18 (1997) 45-46, 57-63; Montesquieu, *Over de geest van de wetten* (Amsterdam 2006).

Het actuele debat over het Ottomaanse bestuur

Het debat over de aard van het Ottomaanse bestuur was zeer levendig, wat te maken had met de annexatie van de Krim en de dreiging van oorlog tussen het Ottomaanse Rijk en Rusland. Niet alleen een auteur als Porter had zich negatief uitgelaten over Montesquieu's opvattingen, dit was ook het geval met de orientalist A.-H. Anquetil-Duperron (1731-1805). Deze geleerde had in 1771 een vertaling gepubliceerd van het oud-Iraanse *Zend Avesta*, de verzameling heilige boeken van de zoroastriërs, een wereld die geen enkel raakvlak had met bijbelse bronnen, noch met die van de antieke Grieken en Romeinen. Van zijn hand verscheen in 1778 in Amsterdam *Législation orientale*, waarin hij Montesquieu's stellingen over het oosters despotisme met kennis van zaken radicaal afwees. Het despotische systeem dat Montesquieu beschreef bestond niet in Azië, aldus Anquetil-Duperron, die met behulp van inheemse teksten aantoonde dat zowel geschreven recht als privé-bezit voorkwamen. Het Oosten kende geen staatsvorm die gebaseerd was op angst en terreur, en bovendien: een politiek systeem dat niet het respect genoot van de meerderheid der bevolking zou per definitie ineenstorten. De tegenstelling tussen Oost en West die Montesquieu had geschapen en waar schrijvers zich ruimhartig van bedienden, was in de ogen van Anquetil-Duperron een absurde overdrijving en een verdraaiing van de werkelijkheid. Auteurs als Porter en Anquetil-Duperron waren in het voordeel ten opzichte van Montesquieu, want zij hadden de Oriënt langdurig bezocht. Maar ondanks de voorsprong op het gebied van kennis lukte het hen niet de overhand in het debat te verkrijgen. Net voor zijn vertrek naar Izmir – “als met 't eene been in de stijgbeugel” – kreeg Van Woensel bij het afscheid in Marseille een cadeau, het recent verschenen *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* van François baron de Tott (1730-1793).⁴⁶ Tott kende het Ottomaanse Rijk goed. In 1755 ging hij naar Istanbul in het gevolg van de Franse ambassadeur bij het Ottomaanse hof, de latere minister van Buitenlandse Zaken Charles graaf de Vergennes (1717-1787). In deze periode leerde Tott de Turkse taal, zeden en wetten kennen, waarna hij op diplomatieke missies werd gestuurd en in 1767 benoemd werd tot consul van de Franse koning bij de khan van de Krim-Tataren.⁴⁷ Na de Eerste Russisch-Turkse Oorlog onder Catharina de Grote stuurde de Franse regering Tott als inspecteur-generaal naar de havens van de Levant om de stand van zaken op te tekenen in de Franse handelsgemeenschappen aldaar. Op verzoek van de Société Royale de Médecine

46 VW, *Aanteekeningen* I, 21-22; A.-H. Anquetil-Duperron, *Législation orientale* (Amsterdam 1778) sign UBL: 292 B 7; R. Schwab, *Anquetil-Duperron* (Parijs 1934); Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens*, 293-296; Venturi, ‘Despotisme oriental’, 135-142; J. Gaulmier, *L'idéologue Volney (1757-1820)* (Beiroet 1951) 521-522; G. Imbruglia, ‘Tra Anquetil-Duperron e l'histoire des deux Indes. Libertà, dispotismo e feudalesimo’, *Rivista storica italiana* 106 (1994) 140-193; Van Woensel noemde Anquetil-Duperron niet in het notenapparaat van *Aanteekeningen*.

47 Shaw, *Between old and new*, 10-11, 121, 154; I.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi. Karlofça Anlaşmasından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar* IV/1 (Ankara 1956, derde druk 1982) 473-481; Fisher, *The Russian annexation*, 29-31.

deed hij op dezelfde reis onderzoek naar het voorkomen van besmettelijke ziekten in de Levant, in het bijzonder de pest. Tegelijk moest hij heimelijk de levensvatbaarheid van het verzwakte Ottomaanse Rijk inschatten en de regering adviseren hoe deze moest handelen nu Rusland naar het zuiden oprong. Tott stelde in zijn vertrouwelijke rapport voor Egypte te veroveren ter bescherming van de Franse handelsbelangen. De regering moest volgens hem haar eeuwenoude politiek van steun aan het Ottomaanse Rijk opgeven, omdat het tot de ondergang gedoemd was. In *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* beschreef hij het Ottomaanse Rijk als een zuivere oosterse despotie, wat in Frankrijk direct het debat aanwakkerde over de staatsvorm van dit rijk. Al in het decembernummer van 1784 van *Mercure de France* stond een vlammend betoog van de bekende redacteur van *Mercure*, Jacques Mallet du Pan (1749-1800), die zowel de oosterse despotie van Tott als die van Montesquieu tot een fantasie bestempelde.⁴⁸

Mémoires sur les Turcs et les Tartares was een bestseller die binnen enkele jaren een groot aantal herdrukken en vertalingen kende.⁴⁹ Tott was een Turkenhater die de Ottomanen voorstelde als woestelingen en barbaren. In de tekst van *Aanteekeningen* moest Van Woensel hier iemand tegenover stellen, die met minstens evenveel gezag en geloofwaardigheid het tegendeel kon beweren. Die persoon vond hij in Charles de Peyssonel (1727-1790), een gedegen kenner van de oosterse talen en de Ottomaanse cultuur, inclusief de Krim-Tataren. In 1785 publiceerde Peyssonel, voormalig consul van Frankrijk in Izmir, op de Krim en op Kreta, eveneens fundamentele kritiek op Totts boek. In *Observations critiques sur les Mémoires de M. le Baron de Tott* maakte Peyssonel korte metten met het betoog van Tott. De Ottomanen waren in het geheel geen barbaren, integendeel. In de medrese, de klassieke islamitische opleiding, leerden studenten onder meer de gehele filosofie van Aristoteles en Plato, niet bepaald onbekende namen, en in Ottomaanse bibliotheken bevond zich een menigte boeken in het Ottomaans-Turks, Perzisch en Arabisch. De Ottomanen hadden een rijke literatuur, wat toch een algemeen geaccepteerde graadmeter van beschaving was. Over de beschrijving van de Turkse wetgeving door Tott was Peyssonel evenmin te

48 R. Moreux, 'La situation de la France dans le Levant à la fin du 18e siècle', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 3 (1901-1902) 137-155; H. Laurens, *L'expédition d'Égypte 1798-1801* (Parijs 1997) 21, 96; idem, *Les origines intellectuelles*, 63, 82; [z.a.], 'Voyage dans les échelles du Levant', in: *Histoire de la Société Royale de Médecine (années 1777 et 1778)*, 303; *Mercure de France*, 24-12-1784 (reprint Genève 1974) 152-179; M. Hoefler, *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus anciens jusqu'à nos jours XXXIII* (Parijs 1863) 77-81; Mallet du Pan werkte mee aan de eerste twee uitgaven in folio van d'Ohssons *Tableau général de l'Empire Othoman*; de kritiek van Mallet du Pan is opgenomen in de Engelse vertaling van Totts werk, *Memoirs of Baron de Tott I* (tweede druk Londen 1786) v-xiv.

49 *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* werd in 1784 in Amsterdam uitgegeven en in 1785 in Maastricht en Parijs; F. de Tott, *Gedenkschriften van den baron de Tott, betreffende de Turken en Tartaren* (Amsterdam 1787-1788).

sprekende: “L'Auteur, au lieu de donner le tableau des loix, n'offre que celui des abus.”⁵⁰

De kritiek op de *Mémoires* van Tott was zonder Peyssonel minder geloofwaardig geweest, want Van Woensel kon als reiziger wel bogen op eigen ervaring ter plaatse, maar de opleiding en talenkennis van Tott moest hij ontberen. De respectvolle wijze waarop hij in de tekst met Montesquieu omging verschilde aanzienlijk van de manier waarop Van Woensel Tott behandelde. “Te veel een Franschman, te veel van een galachtige complexie, te vol van reflexiën bij de hairen ’er bij gesleefd, van kwalijk aangebrachte declamatiën over ’t Turksch despotismus, van zamenspraaken naar zijn welbehaagen gefatzoeneerd [...] verraadt hij terstond een verklaarde partijdigheid tegen dit volk”. Tott had geschreven dat het niet moeilijk was om Ottomaans te leren, welnu dat had Van Woensel gemerkt: na anderhalf jaar studie was hij niet verder gekomen dan een rudimentair begin. Verklaarde Tott iets over de Gouden Hoorn en de natuurlijke afvoer van het stadsvuil, Van Woensel viel hem af. Tott schreef over de “morsigheid” van de Istanbulese straten, waarop in de tekst uitleg volgde over de vervuilde straten van Parijs en honderd andere steden, die zeker niet beter waren ingericht dan Istanbul. Bij de bouw van huizen en gebouwen hield men in Istanbul rekening met de bomen die er stonden, wat Tott terugvoerde op het oosters despotisme. Immers: de onderdaan was zijn leven niet zeker, dus als hij bij leven en welzijn in de grote hitte van de schaduw van bomen wilde genieten, dan was hij aangewezen op de bestaande beplanting en daarom werd deze gespaard. Onder het despotisme was het onzeker of degene die een boom plantte hem ook zou zien groeien. Dit vond Van Woensel kinderachtig: “Even als of de langzaamheid der groei niet overal maakt, dat hij die ze plant, ’er zelden ’t lommer van geniet.” Tott beweerde dat zowel de Grieken, de Armeniërs, de joden als de Turken in een staat van natuurlijke slavernij leefden, wat werd bestreden met het gegeven dat iedereen in vrijheid werd geboren, zodat slavernij per definitie onnatuurlijk was. Tijdens de Eerste Russisch-Turkse Oorlog onder Catharina de Grote had Tott in de periode 1773-1775 de Ottomaanse legerleiding geadviseerd op het gebied van de artillerie en de bouw en versterking van verdedigingswerken langs de zeestraten naar de hoofdstad. Totts militaire expertise stelde Van Woensel eveneens ter discussie, want de fortificaties die een Russische aanval vanuit de Bosporus moesten verhinderen, waren geheel verkeerd geplaatst en werden niet beschermd tegen een amfibische aanval. Hij noemde deze “een niets beduidende hinderpaal” die de Russische

50 C. de Peyssonel, *Observations critiques sur les mémoires de M. baron de Tott* (Maastricht 1785) 2, 8, 11-13, 47, 3: Peyssonel loofde de kritiek van Mallet du Pan. “Ceux qui cherchent à connoître le véritable état des Turcs, le trouveront dans ce morceau. M. du Pan, sans avoir vraisemblablement jamais été en Turquie, a vu les Turcs de son cabinet, aussi bien que Montesquieu; ils sont tels qu’il les suppose.”, signatuur KB: 2217 E 8; Idem, *Lettre contenant quelques observations relatives aux Mémoires qui ont paru sous le nom de M. le baron de Tott* (Maastricht 1785) signatuur KB: 3112 C 33; Peyssonels kritiek is opgenomen in *Memoirs of Baron de Tott II* (tweede druk Londen 1786) 161-287.

vloot niet konden tegenhouden.⁵¹ Van de autoriteit van Tott liet Van Woensel weinig heel.

Tott stond bepaald niet alleen in zijn benadering van de Ottomanen en hun rijk. Van Woensel besprak daarom ook een aantal recent verschenen werken die net als Tott de Turken zeer negatief afschilderden. In zijn bespreking van *Reizę door Europa en het Oosten* van Jacob Jonas Björnsthål (1731-1779), dat hij in Nederlandse vertaling kende, beklemtoonde Van Woensel dat het publiek werd voorgelogen over de Turken. Het Ottomaanse Rijk werd in dit boek beschreven als “den zetel van woestheid, wanorde, barbaarschheid, willekeurig gezag en slavernij”, waarop Van Woensel opmerkte dat de mensen “hier zo min als elders elkaer opeeten – dat ieder gerust in huis leeft – dat men ’s morgens opstaat zonder van huisbraak, moord, diefstal, afzetterij of brandstichting, des nachts gepleegd, te hooren”. De orde en veiligheid waren bij de Ottomanen beter geregeld dan in andere Europese hoofdsteden.⁵² Lady Elisabeth Cravens *A journey through the Crimea to Constantinople* besprak hij ook, want haar boek, waarin het Ottomaans bestuur als despotie werd beschreven, was net in Nederlandse vertaling verschenen toen hij aan zijn manuscript werkte. Lady Craven had volgens hem vrijwel niets van de Turken gezien, maar betitelde ze wel als lui, onwetend, de slechtst geïnformeerde mensen op aarde, kinderlijk, bijgelovig, onrechtvaardig, gemakzuchtig en verachtelijk. Het lezend publiek had volgens Van Woensel de neiging te denken dat actuele boeken van reizigers ook de meest accurate informatie bevatten, wat maakte dat hij dit boek niet kon negeren en zijn lezers nadrukkelijk wees op de oppervlakkigheid van haar werk en de onbetrouwbaarheid van haar informatie: “Maar is ’t wel genoeg, een blauwen maandag in zo eene groote stad enz. geleefd te hebben, om ’er met bevoegdheid van te kunnen spreken?”⁵³ Van Woensel nam eveneens de dragoman Elias Habesci op de korrel, van wie een vernietigend boek over de Ottomanen was verschenen, dat de Oostenrijkse ambassadeur von Herbert hem direct na zijn aankomst in Istanbul had gegeven. Van Woensel gebruikte in zijn tekst de autoriteit van de internuntius voor een aanval op dit boek, waarvan in 1789 een Nederlandstalige vertaling uitkwam. Hij betitelde het werk als “eene verhaspelde

51 VW, *Aanteekeningen* I, 19-22, 28, 35-38, 56-57, 105-108, 213, 221, 274, 290, 338, 351.

52 VW, *Aanteekeningen* I, 86-88; J.J. Björnsthål, *Reizę door Europa en het Oosten* (Utrecht/Amsterdam 1778-1784).

53 VW, *Aanteekeningen* I, 197-198; *Reizę door een gedeelte van Frankrijk [...] naar Constantinopel, in brieven [...] 1785 en 1786* (Amsterdam 1790); Franke, *Die Reisen der Lady Craven*, 46, 62-63; Craven in VW, *Aanteekeningen* I: 77-78, 197-199, in VW, *Aanteekeningen* II: 226, 236, 252; *Catalogus librorum [...] P. van Woensel*, 82 no. 1128.

vertaaling” en “een mengelmoes van waarheid, onnauwkeurigheid en dwaaling”.⁵⁴ Ook *Onderrichtingen wegens 't reizen over land enz. uit Europa na de Indiën* van James Capper (1743-1825) werd door Van Woensel afgewezen als een vooringenomen boek, volgens welke het wel en wee van de Ottomaanse onderdanen geheel afhankelijk zou zijn van de grillen van de despotische sultan. Hij verwees ook hier naar Porter om te onderstrepen dat Capper een lichtgewicht was aan wiens woorden men geen waarde moest hechten.⁵⁵

Van Woensel maakte in *Aanteekeningen* op verschillende plaatsen gebruik van *Letteratura Turchesca*, geschreven door Giambattista Toderini, waarin deze stelde dat de Ottomanen absoluut geen barbaren waren: in tegenstelling tot wat algemeen werd beweerd waren de Turken een geciviliseerd volk. Barbaren konden immers geen literatuur voortbrengen en dat de Turken dat wel degelijk hadden gedaan liet Toderini nu juist zien aan de hand van zijn onderzoek in de Ottomaanse bibliotheken. Dit gegeven onderstreepte nog eens dat Montesquieu het niet bij het rechte eind had, want volgens de leerstellingen van het oosters despotisme wilden despoten absoluut niet dat hun onderdanen onderwijs zouden volgen of zich konden ontwikkelen. In Istanbul echter, zo kon men bij Toderini lezen, vond men “dertien openbare boekerijen” die het publiek vrijelijk kon bezoeken om er te studeren, terwijl Amsterdam niet eens over één bibliotheek beschikte.⁵⁶ Verder was het voor Van Woensel van belang dat Toderini onderzoek had gedaan naar de Ottomaanse literatuur zonder Ottomaans-Turks, Perzisch of Arabisch te kennen. Ondanks deze handicap had hij een serieus werk voortgebracht. Net als Van Woensel maakte Toderini gebruik van de faciliteiten van een ambassade, in zijn geval de Venetiaanse.⁵⁷ Eenmaal terug van de reis bleken nogal wat mensen in Van Woensels

54 VW, *Aanteekeningen* I, 118-119, 147-151; [E. Habesci], *Nieuwste berichten van het Turksche Rijk, een handboek voor onkundigen. Die bij gelegenheid van den tegenwoordigen oorlog tusschen Rusland, Oostenrijk en de Porte, begeerig zijn den staat en toestand van deze laatste te kennen* (Den Haag 1789), vertaling van *The present state of the Ottoman Empire* (Londen 1784); *Catalogus librorum* [...] P. van Woensel, 71 no. 894.

55 VW, *Aanteekeningen* II, 20-22, 31-32; J. Capper, *Observations on the passage to India through Egypt; also to Vienne through Constantinople and Aleppo and from thence to Bagdad, and across the Great Desert to Bassora, with occasional remarks on the adjacent countries, and also sketches of different routes* (Londen 1784); J. Capper, *Onderrichtingen wegens 't reizen over land enz. uit Europa na de Indiën* (Amsterdam 1786).

56 VW, *Aanteekeningen* I, 207-211, 254, 260, 262, 303; G. Toderini, *Letteratura Turchesca* (Venetië 1787); Van Woensel gebruikte *De la littérature des Turcs* (Parijs 1789); G. Toderini, *Litteratur der Türken. Aus dem Italienischen mit Zusätzen und Anmerkungen vom P.W.G. Hausleitner* (Königsberg 1790) signatuur KB: 3113 B 16.

57 *Catalogus librorum* [...] P. van Woensel, 94 no. 1432; VW, *Aanteekeningen* I, vi-vii, 163-165, 183-184, 207, 210-211, 244, 254, 260, 262, 291, 303.

omgeving nieuwsgierig te zijn naar de positie van de vrouw in de Ottomaanse maatschappij. Volgens de theorie van het oosters despotisme waren vrouwen het bezit van mannen, niet meer dan willoze wezens, want moslimse mannen konden trouwen met vier vrouwen, die vervolgens aan de willekeur van hun echtgenoot zouden zijn overgeleverd. Deze verhalen deed Van Woensel af als overdreven, want polygamie kwam alleen onder de zeer welgestelden voor en nergens was hem gebleken dat vrouwen zich niet durfden te manifesteren, integendeel: “De *Turksche* vrouwen, die ook meer dan brood-honger hebben, zijn niet van een zo lammerachtigen, kouden, of *jaloersloozen* aart, om als sloofjes te dulden, dat haar echtgenoot van ’t voorrecht, dat de wet hem toekent, om vier vrouwen en een geheele zôo bijwijken te hebben, ter haarer contemplatie gebruik maake. Beproeft hij ’t, zeer schielijk, wordt zijne woning die van gekibbel, krakeel, oorlog en dadelijkheden.” Vrouwen die hij in de harem had gesproken, waren zo verbaasd over zijn vraag of die manier van leven hen beviel, dat ze hem niet eens begrepen. Over het gebruik van de sluier was Van Woensel overigens niet te spreken, dat verwenste hij.⁵⁸

De islam ontbrak niet in zijn verhaal, want het Ottomaanse Rijk was een islamitische staat, waarvan de vertegenwoordigers van de wet volgens hem zoveel macht hadden dat er geen sprake was van een despotische staatsvorm, maar van een theocratie. Moslimse voorgangers predikten de wet in hun moskee, wat hem nuttiger leek dan de *theologia polemica* die van de christelijke kensel werd gepredikt. Van Woensel zag zichzelf als een christen en gaf aan dat hij er niet van gediend was als afvallige te worden gepresenteerd, wat in 1800 gebeurde in een persoonlijke aanval in *De burger politieke blixem* waarin hij als renegaat werd afgeschilderd. Hij wees erop dat hij dooplid was van de Haarlemse remonstrantse gemeente. *Aanteekeningen* laat zien dat Van Woensel – een voormalige student theologie – een intense afkeer had van godsdienst in georganiseerd verband, niet van de openbaring zelf. In een aantal voetnoten bij zijn tekst over de islam viel hij uit tegen de invloed van geestelijken in de Republiek die, als ze hun gang konden gaan, “’t nationaal verstand vervalschen!”. Priesters en predikanten dienden volgens hem aan banden te worden gelegd en hun invloed in het onderwijs moest worden tenietgedaan. Censuur zou uitkomst kunnen bieden: “De vaderlijke zorg onzer Regenten voor de gezondheid der goede ingezeetenen heeft in de meeste steden aangesteld Keurmeesters, die schadelijke eetwaaren van de markten, en bedorven artzenijen uit de apteeken weeren. Daar nu de predikatiën niets anders zijn, dan geestelijke spijzen, geestelijke artzenijen, verdienen zij niet even veel de inspectie der Overigheid? Of is de menschelijke geest dezelve min waerdig dan ’t ligchaam?” De islam werd door christelijke auteurs per definitie afgewezen als openbaring van een goddelijke boodschap, maar niet door Van Woensel. In een passage over de koran gebruikte hij het in 1697 verschenen boek *Bibliothèque Orientale* van Barthélemy d’Herbelot de Molainville (1625-1695), dat tot in de negentiende eeuw een naslagwerk was voor oriëntalisten en geleerde schrijvers die onbevooroordeeld en met precisie

58 VW, *Aanteekeningen* I, 116-131; voor de vrouwelijke lezers nam Van Woensel een korte passage op over Turkse mannen, wier “schoonheid buiten kijf is”.

over de islam wilden schrijven. *Bibliothèque Orientale* was een bijzonder boek, dat geheel gebaseerd was op oosterse bronnen en dat de Oriënt als een met Europa gelijkwaardige cultuur behandelde. Weliswaar wemelde de koran van “ongerijmdheden”, maar dat gold volgens Van Woensel voor elk godsdienstig werk. De islam benaderde de christelijke religie erg dicht en bovendien erkende deze godsdienst Jezus als profeet “van de beste editie op één na”. Tussen het fatalisme van de islam en de predestinatie van het protestantisme waren de verschillen nog kleiner: “’t Vordert niet meer dan een kinder-stap uit ’t gereformeerd [...] Kristendom over te gaan tot ’t Mahomedaanendom.”⁵⁹

Van Woensel beschreef in het hoofdstuk ‘Over de Grieken. Verbastering der moderne Grieken, en waarom? Hun karakter, hun zeden, manieren, levenswijs’ ook de Griekse bevolkingsgroep in het Ottomaanse Rijk. Hij zette zijn mening af tegen *Voyage littéraire de la Grèce, ou lettres sur les Grecs, anciens et modernes, avec un parallèle de leurs moeurs*, geschreven door de koopman Pierre Augustin Guys (1721-1799), die lange tijd in Istanbul en Izmir had gewoond. Guys was van mening dat de klassieke geest in de moderne Grieken voortleefde omdat zij de afstammelingen waren van de oude Grieken. Af en toe kwamen ze uit vrijheidsdrang in opstand tegen hun despotische Turkse onderdrukker. Van Woensel daarentegen wees juist op de geestelijke achteruitgang van het Griekse volk.⁶⁰ Dit onderwerp sloot aan bij de discussie over het karakter van de Grieken, een thema dat eveneens gerelateerd was aan het oosters despotisme.

In de tweede helft van de achttiende eeuw stelde men levendig belang in het klassieke Griekenland als voorloper van de eigen Europese beschaving. Ook het moderne Griekenland werd in deze belangstelling betrokken. Tijdens de Grand Tour werd gewoontegetroou Rome en in het laatste kwart van de achttiende eeuw ook Athene en andere oude Griekse steden aangedaan. De fysieke confrontatie met de imposante resten van deze beschaving gaf de reiziger aanleiding tot bespiegelingen over de vergankelijkheid van de grote oude rijken, wat leidde tot de vraag hoe een dergelijke ontwikkeling in de eigen tijd kon worden vermeden. Overblijfselen van de oude Griekse kunst en architectuur raakten bij een groot publiek bekend door archeologische expedities, waarvan de deelnemers klassiek materiaal hadden meegenomen dat in particuliere collecties en in de eerste musea werd geëxposeerd. De drukpers stimuleerde deze ontwikkeling: Griekse kunst en cultuur werden

59 VW, *Aanteekeningen* I, 212-233, 250-251, 395-403; *De burger politieke blixem* 26 (1800) 212; Van Woensel, *Bijlichter*, voorpagina; B. d’Herbelot, *Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire universel, contenant généralement tout ce qui fait connaître les peuples d’Orient* (Parijs 1697); H. Laurens, *Aux sources de l’orientalisme. La Bibliothèque Orientale de Barthélemy d’Herbelot* (Parijs 1978) 20; 103; F. Richard, ‘Le dictionnaire de d’Herbelot’, in: F. Hitzel (ed.), *Istanbul et les langues orientales. Varia turcica XXXI* (Istanbul 1997) 79-88; Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 250-251, 421; VW, *De Lantaarn* (1792) 118-137.

60 Parijs 1771 en 1783, in 1773 verschenen als *A sentimental journey through Greece*; VW, *Aanteekeningen* I, 387-452; R. Eisner, *Travellers to an antique land. The history and literature of travel to Greece* (Ann Arbor 1993) 80; Franke, *Die Reisen der Lady Craven*, 85.

volop geïmiteerd en dienden als inspiratie voor tal van kunstzinnige uitingen. De antieke Griekse beschaving werd alom geïdealiseerd. Uiteindelijk zou deze fascinatie uitmonden in het filhellenisme, een invloedrijke beweging die de bevrijding voorstond van de Grieken van hun gedegeneerde Ottomaanse onderdrukkers. Volgens de filhellenistische zienswijze was het despotische Ottomaanse Rijk niet in staat tot hervorming, wat onvermijdelijk zou leiden tot de ineenstorting van het rijk. De Franse wetenschapper en reiziger Constantin-François Volney (1757-1820) zag dit op korte termijn plaatsvinden, vanwege de territoriale ambities van Rusland, gecombineerd met de corruptie van het despotische Ottomaanse bestuur, zoals hij uiteenzette in *Les ruines, ou méditations sur les révolutions des empires*.⁶¹

In Istanbul en Anatolië had Van Woensel de kans benut om het Griekse volksdeel van nabij gade te slaan. Het verschil tussen de Grieken en Turken was groot: “Ik herhaal ’t, de Turksche gezelschappen kenmerken zich zo zeer door stilte en ordentlijkheid, als die van zekere ander schreeuwachtige natie door de gelijkenis met een dolhuis.”⁶² Van Woensel was hier beïnvloed door Edward Gibbons *Decline and fall of the Roman Empire*. Hij deelde diens verachting voor de erfgenamen van het klassieke Griekse erfgoed: “Iets voorzeker, waarin de moderne *Grieken* geheel niet overeenkomen met hunne voorvaderen, is de opgeklardheid van verstand. Zwakheid van geest, onkunde en dweepachtig geloof is hun erfdeel, hun nagelaten door eene domme, superstitieuse en heerschzuchtige geestelijkheid, de zuivere oorzaak deezer eclips.”⁶³ Volgens Van Woensel waren het de priesters die de mensen tot “de klasse van min dan spreekende aapen degradeeren”. Zij hadden de christelijke leer verbasterd en waren verantwoordelijk voor het geestelijke verval van de gedegeneerde Grieken.⁶⁴ Niet alles wat tegenviel aan de Grieken was aan de invloed van de priesters te wijten: “Maar te leeven, en zo lang geleefd te hebben, als een veroverd volk, onder de plak der meesters, heeft het karakter deezer natie eene aparte wending gegeven. Vrees heeft ’t zelve tot laagheid doen daalen.” De Grieken liepen zo’n zes eeuwen achter in hun kennis en ze spraken “een

61 C.-F. Volney, *Les ruines, ou méditations sur les révolutions des empires* (Parijs 1791); Gaulmier, *L'idéologue Volney*, 199-238; Dolan, *Exploring European frontiers*, 113-123; Eisner, *Travellers to an antique land*, 63-88; Black, *Italy*, 13-14; H. Deneys, ‘Le récit de l’histoire selon Volney’, in: H. Deneys, A. Deneys (eds.), *C.-F. Volney (1757-1820) Corpus*, revue de philosophie 11-12 (1989) 53-60; Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens*, 106-108.

62 VW, *Aanteekeningen* I, 388-389, 408.

63 R. Porter, *Edward Gibbon: making history* (Londen 1988) 2, 145; VW, *Aanteekeningen* I, 22 noot 5, 392, 402-403.

64 VW, *Aanteekeningen* I, 394, 402, 424.

abominabel, mij ergelijk bargoens”. Alleen in Istanbul had hij mooi Grieks gehoord en had hij met geleerde Grieken kennisgemaakt.⁶⁵

In *Aanteekeningen* pleitte Van Woensel niet langer voor de vernietiging van het Ottomaanse Rijk om de vernederde christenen te bevrijden van het moslimse juk, zoals hij in *Mémoire sur la peste* nog wel had gedaan. Met een verwijzing naar Hugo de Groot (1583-1645) en Samuel Pufendorf (1632-1694) hield hij de lezer voor dat het Ottomaanse Rijk op basis van het natuurrecht gerechtigd was zich te bedienen van de pest als defensief wapen. De Russische territoriale expansie leidde tot een strijd op leven en dood tussen de twee rijken, die de Ottomanen zeker zouden verliezen. Hij meende daarom: “dat ’t geoorloofd is een ander te schaaden en te vernielen, zo meenigmaal ’t instinct van eigen behoud ’er ons toe dwingt, d.i. zo meenigmaal wij, zonder die schade of vernieling, zelve verlooren zouden gaan”.⁶⁶ De omslag in zijn denken had te maken met zijn lage dunk van het Russische bestuur. Weliswaar werden de Ottomaanse christenen door moslims met verachting behandeld, maar onder Russisch bestuur zouden ze volgens hem niet gelukkiger worden.⁶⁷ In Europa heerste algemeen de opvatting dat christelijke onderdanen van de sultan in slavernij leefden. Elk initiatief, elk schrijven ten gunste van de Turken kon met een verwijzing hiernaar worden ontkracht. Volgens Van Woensel kenden Ottomaanse christenen die Rusland zagen als verlosser het ware gezicht niet van het Russisch bestuur. Grieken, Armeniërs en Chaldeeërs die van Rusland bevrijding en emancipatie verwachtten, waren volgens hem uitermate naïef. In de tekst van *Aanteekeningen* komt een aantal passages voor over de juridische ongelijkheid tussen moslims en niet-moslims, maar de niet-moslimse onderdanen van de sultan stonden niet buiten de wet. Zijn langdurige observaties tijdens de rechtsgang bij de rechter “Atta Bey” hadden hem duidelijk gemaakt dat deze op voorbeeldige wijze zowel Turken, Grieken als Armeniërs zonder aanzien des persoons te woord stond. Slavernij kwam voor in het Ottomaanse Rijk, maar dit had niets te maken met de wettelijke positie van de niet-moslims. Het ging hier om krijgsgevangenen, om Afrikanen en blanken uit Georgië en Circassië, de laatsten meest vrouwen. “Wat den verkoopers nu ’t recht geeft deeze waar als hun eigendom aan de markt te brengen, kan men, zonder naar Turkijen te reizen, onze slaaven handelaars, die de kust van *Guinee* bevaaren, afvraagen.” De stelling dat in een despotie de inwoners van het rijk geen rechten hadden en automatisch de status van slaaf hadden, klopte niet voor wat betreft het Ottomaanse Rijk, maar was wel van toepassing op het grootste deel van de bevolking van Rusland.⁶⁸

65 VW, *Aanteekeningen* I, 404, 406, 426.

66 VW, *Aanteekeningen* I, 355-374; VW, *Aanteekeningen* II, 138-139; Stolleis, *Geschichte des öffentlichen Rechts*, 278-280, 282-284.

67 VW, *Aanteekeningen* I, 405; VW, *Aanteekeningen* II, 91.

68 VW, *Aanteekeningen* I, 102-103, 111-115, 405; VW, *Aanteekeningen* II, 91; Hertz, *British imperialism*, 192-196.

Bij Grieks-orthodoxe onderdanen van de sultan bestonden heilsverwachtingen ten aanzien van Rusland volop in het laatste kwart van de achttiende eeuw. Tijdens de Eerste Russisch-Turkse Oorlog onder Catharina de Grote hadden Russische troepen de Morea bezet, terwijl tegelijk de Russische propaganda in het hele Ottomaanse Rijk christenen tegen het moslimse bestuur ophitste en betere tijden beloofde. De tsarina liet haar 'bevrijde' geloofsgenoten in de steek bij het vredesverdrag van Küçük Kaynarca, waarna het gebied weer onder Ottomaans bestuur kwam. In de Tweede Russisch-Turkse Oorlog onder Catharina de Grote riep de Russische propaganda andermaal het Grieks-orthodoxe volksdeel op tot verzet en opstand.⁶⁹ Van Woensel schreef daarom over de verwachtingen van de Ottomaanse Grieken: "Die in 't water legt, grijpt ter redding overal na. Dit geeft een min ongunstig aanzien aan hunne onkunde, die hen de zo evengezegde omwenteling doet of deedt verhoopen van den kant van Rusland, uit welken hoek hun hunne vermeende verlossers moesten aanwaaijen. Maar zedert zij, in den voorlaatsten oorlog, toen de *Russen* een esquader in den Archipel hadden, derzelver honigachtigheid van nabij hebben leeren kennen, zouden zij op mijn eer stapelzot moeten zijn, zo zij niet begreepen, dat zij met die vrijmaking van den wal in den sloot zouden raaken."⁷⁰

De ongelijkheid tussen moslims en niet-moslims zorgde er volgens Van Woensel wel voor dat deze laatsten bewust leugens over de Ottomanen en hun bestuur verspreidden, wat tot vooroordelen leidde. Het waren de dragomans die systematisch logen en de Turken voortdurend van willekeur en wreedheden beschuldigden. Typerend voor de laffe christelijke onderdanen van de sultan klaagden ze alleen in het geniep: "Deeze, veeltijds een hoop onkundige, bijgeloovige, zielelooze schepzels, zuigen met de borst een heimelijken haat tegen de *Turken*, een haat des te vergiftiger, naarmaate zij dien moeten verbergen, en eene gedwongen vertooning van eerbied en onderdaanigheid maaken, die een Raja van den hoogsten rang beneeden den geringsten Muzulman stelt." Lokale dragomans waren de belangrijkste bron van leugens over het Ottomaanse Rijk, omdat iedere vorm van communicatie met Turken via hen verliep.⁷¹ Van Woensel verviel hier in het oude cliché over dragomans, die als geperverteerde christenen en Levantijnen, verbasterde Europeanen die waren geboren en getogen in het Ottomaanse Rijk, per definitie niet te vertrouwen waren. Overigens gold zijn opvatting niet elke dragoman, want over de Armeniër Ignatius Mouradgea d'Ohsson en de jonge Gasparo Testa sprak hij wel zijn waardering uit.

69 VW, *Aanteekeningen* I, 277; Anderson, *The Eastern Question*, 1-21; R.H. Davison, *Turkey a short history* (Huntingdon 1988) 65; W. Miller, 'Europe and the Ottoman power before the 19th century', *English historical review* (1901) 452-471, 468; Madariaga, *Russia*, 400.

70 VW, *Aanteekeningen* I, 405-406.

71 VW, *Aanteekeningen* I, 202-204; A.H. de Groot, 'The dragomans of the embassies in Istanbul 1785-1834', in: G.J. van Gelder, E. de Moor (eds.), *Eastward bound. Dutch ventures and adventures in the Middle East* (Amsterdam / Atlanta 1994) 130-158.

Eccentric traveller

Boeken gebaseerd op de nieuwe wetenschap van de *Statistik* werden in de achttiende eeuw geschreven voor een breed opgeleid publiek, dat verwachtte op zakelijke wijze te worden geïnformeerd. Deze aanpak vroeg om een systematische voorstelling van zaken, een eenvoudige, doelmatige stijl en een overzichtelijke, thematisch geordende tekstitgave. Informatieoverdracht in systematische vorm was een kenmerk van de wetenschappelijke benadering. De zakelijke stijl die wetenschappers uit het universitaire circuit van Göttingen voorstonden werd echter lang niet door alle auteurs nagevolgd. In de traditie van de humanistische geschiedschrijving, die in de achttiende eeuwse Republiek nog volop bloeide en waartoe reisbeschrijvingen werden gerekend, werd de nadruk gelegd op een fraaie literaire vormgeving. Ook bleef er vaak nog ruimte voor persoonlijke observaties van de auteur. Onder invloed van Montesquieu en andere buitenlandse auteurs verschoof vanaf de jaren zestig van de achttiende eeuw de nadruk steeds meer naar uitvoerige zakelijke beschrijvingen van het karakter en de levenswijze der volkeren, de inrichting van hun staatsbestel en de uiterlijke kenmerken van hun land volgens de principes van de statistiek. Beschrijvingen die deze werkwijze navoldden veroverden de markt.⁷²

De vorm waarin Van Woensel zijn tekst had gegoten kwam hem op veel kritiek te staan. De eerste recensie van *Aanteekeningen*, geschreven door de Britse arts Thomas Cogan (1736-1818) en de Britse predikant Benjamin Choyse Sowden (1749-1796), die in Amsterdam woonden en die Van Woensel kende, verscheen in de 'Foreign Appendix' van de *Monthly review* van december 1791: "Among the several species of travellers, enumerated by Yorick, we do not find any, to which the author of these remarks can properly be said to belong".⁷³ Deze woorden verwezen naar Laurence Sterne (1713-1768) die in *A sentimental journey through France and Italy* de hoofdpersoon, Yorick, een opsomming liet geven van de verschillende soorten reizigers die hij onderscheidde:

"Idle Travellers,
Lying Travellers,
Proud Travellers,
Vain Travellers,
Splenic Travellers,
Travellers of Necessity,
The delinquent and felonious Traveller,
The unfortunate and innocent Traveller,
The simple Traveller, [...]
The sentimental Traveller".⁷⁴

72 E.O.G. Haitzma Mulier, 'Between Humanism and Enlightenment: The Dutch Writing of History', in: M.C. Jacob-WW. Mijnhardt (eds.), *The Dutch Republic in the Eighteenth Century* (Ithaca-Londen 1992) 170-187.

73 [L. Sterne], *A sentimental journey through France and Italy. By Mr. Yorick* (Londen 1768); vertaling Frans Kellendonk: *Een sentimentele reis door Frankrijk en Italië* (Amsterdam 1991); Witthöft, 'Reiseanleitungen', 40; *Monthly review* 4 (1791) 518-527, 518; *Algemeene konst en letterbode* (1792) 92; Broecheler, *Staat der geleerdheid*, 60; VW, *Aanteekeningen* II, 139 noot (*); H. van Galen, 'De Recensent 1787-1793, Blauwe Beul van de achttiende eeuw', *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 23 (1991) 69.

74 Sterne, *A sentimental journey*, 27-28.

Sterne had in *A sentimental journey* de indrukken en ervaringen verwerkt van zijn verblijf in Frankrijk en Italië in de periode 1764-1766, een reis die het karakter van een Grand Tour had gehad. In zijn roman staat het gevoel centraal en niet de logische structuur en de rede. Sterne trok zich in *A sentimental journey* weinig aan van de chronologie van het verhaal en hij toonde zich nauwelijks geïnteresseerd in de gevolgde route of de bezienswaardigheden onderweg. Daarentegen kregen de zelfontdekking, de avonturen en de gevoelens van de hoofdpersoon Yorick wel de volledige aandacht in Sterne's boek, dat als *Bildungsroman* op de drempel tussen Verlichting en Romantiek balanceert. Ten tijde van de publicatie van *Aanteekeningen* was *A sentimental journey* in de Republiek reeds vertaald en speelde het boek een rol in de discussie onder intellectuelen over de positie van het gevoel ten opzichte van de rede: welke diende het primaat te krijgen? Dat de recensenten van de *Monthly review* Van Woensel aan de hand van Sterne's boek typeerden was veelzeggend, want in de *Statistik* speelde het gevoel geen enkele rol. De schrijver van *Aanteekeningen* kon zogenaamd in geen enkele categorie worden ondergebracht, zodat het er alle schijn van heeft dat de recensenten van de *Monthly review* aan de hand van Sterne's categorieën reizigers het werk van Van Woensel lichtelijk belachelijk wilden maken. Zij typeerden Van Woensel zelf als een "eccentric traveller". Om misverstanden te voorkomen schreven zij nog dat de Fransen zo iemand "étourdi" noemden, een warhoofd. Dat *Aanteekeningen* in geen enkele categorie was in te delen lag niet aan de keuze van de onderwerpen. Het probleem lag volgens de recensenten in de vreemde vorm waarin Van Woensel de behandeling der onderwerpen had gegoten: "the book is not deficient in information, however oddly communicated", schreven zij. Evenmin waren zij te spreken over Van Woensels opvattingen over het christendom, en diens uiteenzetting dat het Ottomaanse Rijk geen despotie was, kon men herleiden tot zijn onbedwingbare neiging van het gangbare af te willen wijken.⁷⁵

Ook de *Recensent*, een blad waarvan de redactie hem duidelijk goed gezind was, viel *Aanteekeningen* af vanwege de vorm: "Dit geschrift door eenen ervaren en verlichten waereldburger in het licht gegeven, behelst zeer veele aangelegene en merkwaardige berichten omtrend de landen, welke hy, op eenen vyfjaarigen togt en moeilyke omzwerfing, met een wysgeerig oog beschouwd, en van naby heeft tragten te leeren kennen. Het zelve heeft ons persoonlyk het hoogste genoegen doen smaaken, dat wy immer by het doorbladeren der werken van dien zeldzaamen en oorspronglyken aart ondervonden hebben. Hetzelve te laaken, dit *kennen* wy niet; hetzelve te pryzen, dit *durven* wy niet. Wy voegen dus hier alleen by, dat hetzelve zeer veele nieuwe en weetenswaardige onderrigtingen behelst, welke op eene eenigzins andere, en meer regelmaatige wyze, uitgewerkt en voorgedraagen zynde, een der uitmuntendste en schoonste geschriften zouden

75 *Monthly review or literary journal* 4 (1791) 521; Sterne, *Een sentimentele reis*, 199-202; C. Chard, 'Crossing boundaries and exceeding limits: destabilisation, tourism, and the sublime', in: C. Chard, H. Langdon (eds.), *Transports, travel, pleasure, and imaginative geography, 1600-1830* (New Haven/ Londen 1996) 117-126; Stagl, *A history of curiosity*, 85-87; Franke, *Die Reisen der Lady Craven*, 26-27.

hebben kunnen opleveren, welke door middel der Turksche of Nederlandsche drukpers zins lange in het licht verscheenen zyn [...].”⁷⁶

In de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* werd Van Woensels manier van schrijven getypeerd als bruusk, breedspakig, opschepperig over hooggeplaatste vrienden, en gelardeerd met misplaatste grappen, terwijl een boek als *Aanteekeningen* juist ernstig geleerd hoorde te zijn volgens de criticus. De toon “die ’er doorgaans in heerscht, het scherpe en bytende, en het spottende met zulke dingen, die waarlyk heilig zyn, of, door de grootere meerderheid des menschdoms, als zodanig aangezien worden” moest “aan iederen bedaarden beoordeelaar ongenoegen wekken”. Verder was Van Woensel behept met “dikwyls te veel verachting voor andere schryvers, en eene te groote verbeelding van zich zelve”. Tot slot werd hij nog afgeschilderd als een onbetrouwbaar auteur omdat hij “zo weinig waarheidsliefde bezit dat hy schryven durft: In alles behaagt my de afwisseling. Ik haat niets meer dan ouwbakke kost [...] In gevaar van ketterachtige waar aan de markt te brengen, wil ik liever van den gepriviliegeerden weg afwyken, dan rechtzinnig anderen en my verveelen. Eene behaaglyke nieuwe dwaaling is my welkome dan eene verlepte waarheid.”⁷⁷

De kritiek van de *Monthly review* en de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* bestreed Van Woensel in de *Lantaarn*. Hij ontkende de verwantschap met Sterne niet, maar zijn manier van schrijven was volgens hem geen kopie van de beroemde Engelse voorganger, en terecht. Hoewel Van Woensel inderdaad een aantal opmerkingen maakte en een humor tentoonspreidde die ook bij Sterne gevonden zouden hebben kunnen worden, heeft hij hem niet geïmiteerd. Hij noemde zich in de tekst van *Aanteekeningen* dan wel een sentimentele reiziger toen hij zijn ontvangst in Izmir beschreef, maar inhoudelijk is hij verre van sentimenteel in de betekenis van de late achttiende eeuw. Het is met name in de *Lantaarn* dat typisch Sterniaanse wendingen voorkomen, wat is terug te voeren op modieus gedrag dat veel auteurs van die periode vertoonden.⁷⁸ In het tweede deel van *Aanteekeningen* zette hij de polemiek tegen de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* en de *Monthly review* voort: “Er zijn luiden; niet

76 *Recensent, of bijdragen tot de letterkundige geschiedenis van onze tijd* 3 (1792) 387-388; Broecheler, *Staat der geleerdheid*, 52-53, 60-62; Van Galen, ‘De Recensent’, 68, 70; Vuyk, *Verlichte verzen*, 74; Van Woensels vroegere leraar aan het seminarie, Abraham van der Meersch, was tot zijn dood verbonden aan de *Recensent*, evenals W. Holtrop, die het blad uitgaf.

77 *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* 13 (1792) 531-532; de bespreking van de *Monthly review* is gedeeltelijk opgenomen in *Algemeene konst en letterbode* (1792) 92; *Monthly review* 4 (1791) 519.

78 VW, *De Lantaarn* (1792) 154-161: ‘Die kaatst moet de bal verwachten, of Dank-schrijven aan Mr. Monthly Review’; VW, *Aanteekeningen* I, 14; VW, *Aanteekeningen* II, 289; Buisman-de Savornin Lohman, *Laurence Sterne*, 75; Jongejan, *De humor-”cultus”*, 202, 217, 221, 224, 231, 246; Hanou, *Nederlandse literatuur*, 136-137; Hanou, *Pieter van Woensel*, 121; Hentschel, ‘Die Reiseliteratur’, 54.

zodra bouwt iemand langs den grooten weg een hutje, van eene eenigzints vreemde bouworde, of zij smijten 't de glazen in. Niet zodra rijst 'er iemand op, die zegt: de weg waarlangs ik mij kan verheffen en waarlangs ik mij als een vernieuwend auteur kan ontwikkelen moet beproefd worden⁷⁹, of 'er is onder hen een geweldige opstand." Critici eisten volgens Van Woensel "eene blinde onderwerping voor hunne, schoon ook willekeurige, uitspraaken". Om aan te geven welke positie hij innam, citeerde hij Henry Fielding (1707-1754), een gerespecteerde auteur die ook reisliteratuur schreef, net als talloze andere bekende vakgenoten, die van Woensel overigens verder niet noemde. Deze schrijvers schroomden niet de literaire conventies op bepaalde onderdelen aan te passen. De reisliteratuur groeide op die manier uit tot een gewaardeerde literaire vorm, die het publiek op aangename wijze wilde informeren over zowel het buitenland als de in veel opzichten ondergewaardeerde perifere gebieden in eigen land. Van Woensel herkende zich in dit streven, misschien zag men hem terecht als een 'eccentric traveller', maar 'étourdi' was hij absoluut niet.⁸⁰

In *Aanteekeningen* verwees Van Woensel naar Carsten Niebuhr (1733-1815), de beroemde reiziger en enige overlevende van de wetenschappelijke expeditie naar Jemen in de jaren 1761-1767, die door de koning van Denemarken was gefinancierd. Het eerste deel van het verslag van deze expeditie verscheen in 1772 als *Beschreibung von Arabien aus eigenen Beobachtungen und im Lande selbst gesammelten Nachrichten*, in 1774 verscheen *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*. Zijn boeken waren goed geschreven, werden veel vertaald en kenden tal van verschillende uitgaven, ook in de Republiek.⁸¹ Niet alleen zijn verwijzing naar Fielding geeft inzicht in Van Woensels beslissing om de conventies van de *Statistik* in zijn *Aanteekeningen* te negeren, het werk van Niebuhr laat op zijn beurt zien hoe de methodiek van de *Statistik* auteurs kon hinderen. De grondige wetenschappelijke voorbereiding van de expeditie naar Jemen stond onder leiding van de theoloog en oriëntalist Johann David Michaelis (1717-1791), hoogleraar aan de universiteit in Göttingen. Hij was de initiatiefnemer van de reis, waarvan het doel in eerste instantie de studie naar

79 Vertaling van "Tentanda est via, quâ me quoque possim Tollere humo, et novus rerum exsurgere auctor", VW, *Aanteekeningen* II, VI.

80 VW, *Aanteekeningen* II, vi-viii; Batten, *Pleasurable instruction*, 3, 26-27.

81 VW, *Aanteekeningen* II, 81, 84; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien aus eigenen Beobachtungen und im Lande selbst gesammelten Nachrichten* (Kopenhagen 1772); idem, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern* (Kopenhagen 1774-1778); idem, *Beschryving van Arabie, uit eigene waarnemingen en in 't land zelf verzamelde narigten* (Amsterdam / Utrecht 1774); idem, *Reize naar Arabië en andere omliggende landen* (Amsterdam 1774 en Amsterdam / Utrecht 1776-1780); D. Lohmeier, 'Carsten Niebuhr. Ein Leben im Zeichen der Arabischen Reise', in: J. Wiesehöfer, S. Conermann (eds.), *Carsten Niebuhr (1733-1815) und seine Zeit* (Stuttgart 2002) 20, 24; Th. Hansen, *La mort en Arabie. Une expédition danoise 1761-1767* (Lausanne 1981), vertaling van *Det lykkelige Arabien. En dansk ekspedition 1761-1767* (Kopenhagen 1962); <http://www.win.tue.nl~engels/discovery/niebuhr.html>.

kennis omtrent bijbelse bronnen was, en had de Deense koning daartoe een concreet voorstel gedaan. Michaelis had met behulp van wetenschappers uit heel Europa een vragenlijst opgesteld, die het de reizigers mogelijk moest maken om objectief te kijken naar een land en diens bevolking. Zijn lijst was echter zo gedetailleerd dat de aandacht van een reiziger door het streven naar volledigheid verstikt raakte. Het op de vragenlijsten gebaseerde schema zorgde ervoor dat manuscripten van auteurs die dit toepasten in steeds meer boekdelen moesten worden gedrukt. De aanschaf van de betreffende werken werd daardoor alsnog prijziger, terwijl vanwege de gespreide verschijning over een aantal jaren de aandacht van het publiek maar moeilijk kon worden vastgehouden. Verder ontstond door het gebruik van de vragenlijsten een zekere eenvormigheid in de publicaties, waardoor de verkoop afnam en de formule onder druk kwam te staan. Auteurs die de voorschriften van Michaelis wilden vermijden gaven bijvoorbeeld hun relaas uit als feuilleton, waarbij ze de verhalende vorm voor hun tekst kozen om de aandacht van het lezerspubliek vast te houden. Het succes van Niebuhrs werk wordt wel verklaard uit het feit dat Michaelis' gedrukte vragenlijst hem pas bereikte in India, toen hij al op de terugweg naar Denemarken was; de andere vier expeditieleden waren op dat moment reeds overleden. Bovendien waren de meeste van Michaelis' vragen gericht op wetenschappelijke terreinen die Niebuhr niet beheerste, zoals theologie, filologie en geschiedenis. Eenmaal thuis paste hij het schema niet klakkeloos toe, om te voorkomen dat zijn verslag slechts een oeverloze en saaie uitwerking daarvan zou worden. Michaelis' lijst werd desondanks veel gebruikt en zou tegen het einde van de eeuw in Frankrijk een wetenschappelijk hoogtepunt beleven. De expeditie naar Jemen maakte grote indruk op de ervaren reiziger Volney, die zich voornam de statistische uitwerking van Michaelis te perfectioneren. Onder de indruk van de methodologische vooruitgang die aan de universiteit in Göttingen was geboekt, ergerde Volney zich aan de onnauwkeurigheid van reisverslagen, de vele herhalingen van reeds bekende feiten en het weinig kritisch benutten van het werk van anderen, hetgeen ertoe leidde dat het genre een toetsing aan de eisen der wetenschap niet kon doorstaan. Kort voor Van Woensels vertrek naar het Ottomaanse Rijk ging Volney naar Egypte en Syrië, waarna hij in 1787 *Voyage en Égypte et en Syrie pendant les années 1783, 1784 et 1785* publiceerde. Dit boek was een min of meer encyclopedische beschrijving van de twee landen, waarbij de nadruk enerzijds viel op het staatsbestel en de werking van de samenleving, anderzijds op de natuurlijke gesteldheid. Zo kwamen sociale, etnische, taalkundige en godsdienstige aspecten aan de orde, die in samenhang met natuurlijke gegevens als geografie, klimaat, bodemkundige bijzonderheden en het dieet van de bewoners werden besproken. *Voyage en Égypte et en Syrie* werd alom geprezen als een meesterwerk. Het observeren tijdens reizen werd op deze wijze bij Volney verheven tot een methode die de basis vormde voor de nog jonge wetenschap der culturele anthropologie. Daarbij was hij ervan overtuigd dat reizigers niet zelfstandig keuzes konden maken, maar een onderzoeksplan moesten uitvoeren dat per definitie door een buitenstaander was opgesteld, om zo de persoonlijke trekjes geheel uit het reisverslag te bannen. Uiteindelijk zou dit moeten leiden tot een standaardisatie en concentratie van kennis omtrent andere landen en

volkeren. Als van een land eenmaal de basisgegevens beschikbaar waren, hoefden latere reizigers slechts de door hen opgemerkte hiaten in de kennis te vullen.⁸²

Voor zijn manier van schrijven had Van Woensel de keuze uit verschillende uitgangspunten, die grofweg varieerden tussen de literaire aanpak van Sterne, die op originele wijze van zijn reisverslag een persoonlijk verhaal had gemaakt dat het karakter van een *Bildungsroman* had aangenomen, en de methode van Michaelis, die op een strenge interpretatie van de wetenschap der statistiek was gebaseerd. Hij koos echter voor een afwijkende benadering en produceerde met *Aanteekeningen* een wat hij zelf noemde “inclassificabel boekje”. Hij wilde zijn verhaal anders kruiden “mogt alzo dit boekje, door de vreemdheid der samenstelling behaaglijker worden”.⁸³ Van Woensel presenteerde de lezer ondanks zijn afwijkende stijl en zijn neiging tot uitweiding een rationele uiteenzetting over het Ottomaanse Rijk, de Krim en de verhouding met buurland Rusland. Hij vermeidde de streng encyclopedische benadering die in de *Statistik* terrein had gewonnen en gaf zijn tekst de vorm van een persoonlijk getint werk in plaats van een puur zakelijke landbeschrijving, zonder overigens de basismethoden van de statistiek te verwerpen. Hoewel hij zich scherp verweerde tegen de critici van de *Monthly review* en de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* bleek de vorm van *Aanteekeningen* niet voor herhaling vatbaar. *Aanteekeningen* is het enige boek van Van Woensel dat bij uitgever Willem Holtrop (1751-1835) in Amsterdam is verschenen. De verkoop was waarschijnlijk geen succes, want uit de notariële akte die is opgemaakt na Van Woensels plotselinge overlijden blijkt dat hij nog een schuld aan de uitgever had openstaan van driehonderd gulden, een niet onaanzienlijk bedrag.⁸⁴ Ook de Haarlemse uitgever F. Bohn, bij

82 Stagl, *A history of curiosity*, 269-281, 315; Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens*, 157-164; West, ‘Göttingen and Weimar’, 155; H. Witthöft, ‘Reiseanleitungen, Reisemodalitäten, Reisekosten im 18. Jahrhundert’, in: B.I. Krasnobaev, G. Robel, H. Zeman (eds.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsorschung* (Berlijn 1980) 40; Hentschel, ‘Die Reiseliteratur’, 63-69; Deneys, ‘Le récit de l’histoire’, 43-71; Franke, *Die Reisen der Lady Craven*, 17, 21; J.D. Michaelis, *Fragen an eine Gesellschaft Gelehrter Männer, die auf Befehl Ibro Majestät des Königs von Dänemark nach Arabien reisen* (Frankfurt a. M. 1762); idem, *Vragen aan een gezelschap van geleerde mannen, die op bevel zyner Majesteit des Konings van Deenmarken naar Arabie reizen* (Amsterdam 1774); *Catalogus librorum [...] P. van Woensel*, 30 no. 373: *Reize naar Arabië, Beschryving van Arabië en Michaelis vragen [...]* “zamen vier deelen” (Amsterdam 1776); U. Hübner, ‘Johann David Michaelis und die Arabien-Expedition 1761-1767’, in: J. Wiesehöfer, S. Conermann (eds.), *Carsten Niebuhr (1733-1815) und seine Zeit* (Stuttgart 2002) 392, 398; Lohmeier, ‘Carsten Niebuhr’, 23-28.

83 VW, *Aanteekeningen* I, 253; VW, *Aanteekeningen* II, 35-36; VW, *Aanteekeningen* I, v-ix: Van Woensel verwachtte negatieve reacties op zijn werk.

84 Broecheler, *Staat der geleerdheid*, 52, 60; Gemeentearchief Den Haag, Notarieel archief Cornelis Gerardus Le Maitre, inv.nr. 5808, minuutakte 295, 298; *De burger politieke blixem* 35 (1800) 281-283 verwijst in een pseudo-biografie van Van Woensel naar een tegenvallende verkoop van *Aanteekeningen*: “In Holland wedergekeerd zijnde, schreef ik mijne reis naar Constantinopolen, waar van ik beter dan de Boekverkoper ben gevaaren.”

wie *Rusland beschouwd* in 1804 verscheen, zal het niet ontgaan zijn dat met name de stijl van *Aanteekeningen* werd afgewezen. De manier waarop Van Woensel schreef werd door het publiek kennelijk niet zo gewaardeerd, en dat hield een zeker risico in voor een uitgever. Van Woensel schreef *Rusland beschouwd* dan ook anders dan *Aanteekeningen*. Het boek was nog steeds een product van een uitgesproken onafhankelijke geest, maar het was een zakelijk relaas dat voldeed aan de eisen der statistiek. Deze wetenschap had inmiddels in de Bataafse Republiek meer bekendheid gekregen.⁸⁵ De tekst was dusdanig bestand tegen de tand des tijds dat *Rusland beschouwd* in 1821 in Amsterdam bij Van Kesteren opnieuw werd uitgegeven, onder de titel *Rusland. Zijnde eene statistieke, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dat uitgebreide rijk. Nieuwe uitgave.*

85 I.H. Stamhuis, 'The differentiation of statistics and political economy: the teaching of Kluit and Vissering', in: P.M.M. Klep, I.H. Stamhuis (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850* (Amsterdam 2002) 171-191; Hanou, *Pieter van Woensel*, 121; Hanou, *Nederlandse literatuur*, 141; *Volks-Almanak voor 't sbrikkeljaar 1864* (1864) 98; Busken Huet karakteriseerde *Rusland beschouwd* als het werk van een geknakte geest; Wesselo, *Pieter van Woensel* (scriptie), 19.

Conclusie

Pieter van Woensel was een geboren Haarlemmer uit een regentenfamilie, die in zijn jeugd voorbeschikt was voor een carrière als dominee. Na de Latijnse school te hebben doorlopen werd hij op het remonstrants seminarie te Amsterdam ingeschreven. Twee jaar later brak hij zijn studie af en zette zijn opleiding voort aan de medische faculteit van de Leidse universiteit, waar hij in 1770 promoveerde. Deze keuze heeft zijn leven een beslissende wending gegeven, want met medische wetenschap en het uitvoeren van onderzoek hield hij zich tot aan zijn dood bezig. Na de studie vertrok hij naar Sint Petersburg, waar hij in een van de modernste militaire hospitalen van zijn tijd werkte. De Russische overheid voerde onder Catharina de Grote een actieve politiek ten aanzien van de volksgezondheid, wat voor Van Woensel betekende dat hij in staatsdienst onderzoek kon verrichten op het gebied van de pokken, een ziekte die Rusland toentertijd teisterde. In de Republiek was dit niet mogelijk, omdat de gewestelijke en stedelijke overheden ziekte zagen als een privé-aangelegenheid en er zwaarwegende ethische en religieuze bezwaren bestonden tegen de systematische bestrijding van besmettelijke ziekten, wat in menige stad leidde tot een verbod op de inoculatie tegen de pokken. De bevindingen van zijn proefnemingen op het gebied van preventie tegen de pokken stuurde hij vanuit Rusland naar Parijs, waar deze door de toonaangevende Société Royale de Médecine goed werden ontvangen. Deze studie, *Nouvelles expériences faites avec le mercure dans la petite-vérole*, werd na zijn terugkomst in de Republiek gepubliceerd en werd daarna ook nog in verschillende talen vertaald. *Nouvelles expériences* raakte in de vergetelheid nadat Edward Jenner in 1798 zijn baanbrekende onderzoek naar de inenting tegen de pokken gebaseerd op koepokstof publiceerde.

Opvang en verzorging van zieken en gewonden aan de wal werd – ook in tijden van oorlog – overgelaten aan lokale overheden en het particuliere initiatief. Van Woensels beschermer, schout-bij-nacht Van Kinsbergen, ijverde onophoudelijk voor hervormingen van de marine en zette zich in voor een goed functionerende medische dienst. De admiraliteit van Amsterdam en die van de Maze richtten in het begin van de jaren tachtig voor het eerst militaire hospitalen in voor zieke en gewonde zeelui. Van Woensel had met deze ontwikkeling te maken omdat hij na zijn terugkeer uit Rusland in dienst trad van de Amsterdamse admiraliteit. Hij bevond zich met Van Kinsbergen als beschermer in het hart van het stadhouderlijke patronagesysteem, wat eveneens gold voor zijn twee broers, Justus en Joan van Woensel. Met Van Kinsbergen had Van Woensel al vanaf 1763 goede contacten, dit was geen oppervlakkige verhouding, want hij bleef ook loyaal aan zijn beschermer in tijden van tegenspoed. Dit legde hem geen windeieren, want de schout-bij-nacht steunde hem tot op het laatst consequent in zijn carrière.

Van Woensel leefde in een woelig tijdperk, dat gekenmerkt werd door ingrijpende politieke verschuivingen, die een weerslag hebben gehad op zijn ontwikkeling. Hij schreef in dienst van de stadhouderlijke propaganda, zoals blijkt uit zijn bijdragen in *Monitor* en de *Schoonbovensche Courant*, het *Onderzoek van den politieke staat der Vereenigde Nederlanden, betrekkelijk tot de noodzaakelijkheid om eene alliantie aan te gaan met Vrankrijk en Spanje enz.* en het *Vertoog over de opvoeding van een Nederlandsch regent*, en de eerste uitgaven van de *Lantaarn*. Een zekere politieke volgzzaamheid in zijn schrijven was hem dan ook niet vreemd

in deze periode. Vanaf de omwenteling van 1795 werden zijn artikelen in de *Lantaarn* meer politiek van aard en feller van toon. Hij nam afstand van het stadhoudelijk bestuur, wat echter niet betekende dat Van Woensel een kritiekloos volgeling van de revolutionaire idealen was geworden, integendeel, hij ontwikkelde zich tot een auteur die met een onafhankelijke en scherpe blik tal van maatschappelijk relevante onderwerpen aansneed. Een politieke satire over de revolutionaire Fransen en de naïviteit van hun Bataafse geestverwanten kwam hem in 1800 te staan op een verschijningsverbod voor zijn *Lantaarn*.

De eerste keer dat Van Woensel buitenslands verbleef – toen hij naar Rusland vertrok – kwam hij terecht in een omgeving waar onderzoek werd gedaan naar besmettelijke ziekten. Het medisch onderwijs aan de Leidse universiteit had hem kennis laten maken met dit soort ziekten, die onder de bevolking min of meer vrij spel hadden en behoorden tot de grote onopgeloste medische vraagstukken van zijn tijd. Zijn interesse voor de volksgezondheid werkte hij in de loop van zijn leven verder uit, een medische zoektocht die in feite tot aan zijn dood duurde. Van Woensel reisde in 1784 naar het Ottomaanse Rijk, waar hij ongeveer anderhalf jaar bleef. De reis stond ditmaal in het teken van een studie naar de pest. Het Ottomaanse Rijk was een permanente pesthaard, waar ter plaatse over de ziekte kennis kon worden vergaard die elders moeilijk te verkrijgen was. Net als bij zijn eerste grote reis was zijn eigenlijke reisdoel Rusland, waar hij vanaf het najaar 1786 op de Krim bij de marine werkte als hoogste geneesheer. Hier zette hij zijn onderzoek voort en in 1788 publiceerde hij *Mémoire sur la peste*, net als *Nouvelles expériences* een studie die de aandacht trok en korte tijd later werd vertaald. De geneeskundige plaatsbeschrijving *Mémoire sur le local de Sévastople, relativement à la salubrité du país, de l'air et des eaux* die hij in 1789 voltooide, toont nog een ander aspect van het medische werk van Van Woensel, de medische geografie. De medische wereld van de achttiende eeuw had een beperkt beeld van ziekten, de rol van bacteriën was onbekend en veel ziekten werden verklaard met behulp van factoren uit het fysisch milieu, zo ook door Pieter van Woensel. De medische kennis en ervaring die hij door het reizen opdeed hadden een gunstig effect op zijn carrière. Na de Bataafse Revolutie van 1795 ontstond een centrale overheid die de marine ingrijpend reorganiseerde en wilde moderniseren. In 1800 werd hij aangesteld tot doctor en in 1805 werd hij benoemd tot eerste doctor-generaal van de marine, een aanstelling die mede was gebaseerd op zijn ervaring met besmettelijke ziekten in de Krim.

In 1772 verscheen *De konst van waarnemen*, een studie die hij in Rusland aan de keizerin wilde aanbieden onder de titel *La logique des sens*. In Rusland was Van Woensel niet alleen verbonden aan een hospitaal, hij werkte eveneens als arts voor het opleidingsinstituut van de adellijke cadetten. Deze officiersopleiding richtte zich sterk op het cultiveren van de geest van de jonge cadetten, en wilde hen daartoe een stimulerende omgeving bieden, waar aandacht voor literatuur bestond. Op Van Woensel had dit eveneens zijn uitwerking, want aan zijn broer Joan schreef hij dat hij zich na terugkomst in de Republiek zag leven van de pen, naast een artsenpraktijk. Eenmaal terug in de Republiek schreef hij een aantal verhandelingen en werkte hij aan een periodiek, maar met de uitgave van *Tegenwoordige staat van Rusland* in 1781 kwam zijn wens pas echt tot wasdom.

Het theoretisch kader van dit boek was gebaseerd op werk van wetenschappers die een binding hadden met de universiteit van Göttingen. De rechtenfaculteit in Göttingen maakte in het onderwijs gebruik van het nieuwe vak *Statistik* of statenkunde, met als doel de student zicht te geven op uiteenlopende facetten van het recht in de maatschappelijke context van alle bekende landen. In de Republiek werd de statistiek door juristen en historici aan verschillende universiteiten beoefend, maar er werd in de jaren zeventig van de achttiende eeuw nog niet veel over gepubliceerd. Van Woensel heeft waarschijnlijk met deze tak van wetenschap kennisgemaakt tijdens zijn verblijf in Sint Petersburg, waar tal van geleerden werkten die een band hadden met de universiteit in Göttingen. *Tegenwoordige staat van Rusland* had succes, het werd in vier talen vertaald en beleefde nog in 1795 een Russische herdruk.

Zijn medische studiereis naar het Ottomaanse Rijk bracht een bijzonder boek voort, *Aanteekeningen, gehouden op eene reizē door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland, in de jaaren 1784-1789.*, dat eveneens tot de statenkunde behoort. Van Woensel constateerde in dit boek dat het internationale recht tussen staten in het geheel niet werkte, wat hij uitwerkte aan de hand van de verhouding tussen Rusland en het Ottomaanse Rijk. Rusland betoonde zich een uitermate agressief buurland, dat onder Catharina de Grote op tal van gebieden modernisering doorvoerde die de militaire slagkracht deden toenemen, wat leidde tot een territoriale expansie ten koste van het Ottomaanse Rijk. Na de Vrede van Küçük Kaynarca (1774) ontstond aan het Russische hof de idee dat het mogelijk moest zijn Istanbul – Constantinopel – te veroveren en de Turken uit hun Europese bezittingen te verdrijven. De Russische inlijving van de Krim in 1783 leek een prelude te zijn op de verwerkelijkking van dit plan. In *Mémoire sur la peste* steunde Van Woensel de Russische veroveringspolitiek voluit en stelde hij dat de tsarina geen andere keuze had dan het Ottomaanse Rijk te veroveren. In *Aanteekeningen* echter beschreef hij uitgebreid de desastreuze effecten van de verovering van de Krim, die werd gevolgd door het wegtrekken van een groot deel van de autochtone Tataarse bevolking en een systematische vernietiging van de moslimse cultuur en infrastructuur. Rusland was in zijn tijd uitgegroeid tot de belangrijkste natie in de regio en Van Woensel voorzag dat die vooraanstaande positie nog verder versterkt zou worden. Hij ging ervan uit dat Russische legers binnen afzienbare tijd Istanbul zouden veroveren, waarna het Ottomaanse Rijk uiteen zou vallen. Van Woensel toonde weliswaar sympathie voor de Turken, maar kon zich niet vinden in de Ottomaanse mentaliteit van *laissez faire*. De Ottomaanse staat karakteriseerde hij als sterk achtergebleven, traditioneel en in zichzelf gekeerd, waardoor noodzakelijke hervormingen volgens hem geen enkele kans van slagen hadden. Dit rijk was een treffend voorbeeld van een staat die door zijn lethargische houding was verzwakt, omdat de buurlanden wel hervormden en zo aan kracht wonnen. Het gegeven dat het Ottomaanse Rijk bestuurd werd op basis van de islamitische wet verschafte Rusland in zijn ogen echter geen legitiem argument voor zijn oorlogszuchtige politiek, integendeel. Zijn opvatting dat het internationale recht niets voorstelde bracht hem op de originele gedachte dat de Ottomaanse staat op basis van het natuurrecht gerechtigd was uit puur lijfsbehoud te dreigen met de pest als defensief wapen.

In *Aanteekeningen* behandelde hij aspecten van het staatsrecht, privaatrecht en strafrecht zoals het Ottomaanse Rijk die kende. Het viel hem vrij gemakkelijk onderzoek te doen naar de Ottomaanse maatschappij en haar instellingen, want Van Woensel arriveerde in Istanbul in een tijd dat daar in overheidskringen toenadering werd gezocht tot Europese landen. De verslechterde positie van het rijk na de Vrede van Küçük Kaynarca en de annexatie van de Krim door Rusland vergemakkelijkte een intensivering van de contacten tussen Franken en Ottomanen, gewoonweg omdat dezen daar behoefte aan hadden. Zijn opname van de stand van zaken in het Ottomaanse Rijk stond mede in het teken van het publieke debat over de aard van het Ottomaanse bestuur, dat in het laatste kwart van de achttiende eeuw algemeen gekenschetst werd als een typische oosterse despotie. Na de verschijning in 1748 van Montesquieu's *De l'esprit des lois* was men er in brede kring van overtuigd dat in de Oriënt geen wetten bestonden, de vorst regeerde zoals het hem uitkwam en privé-bezit zou geheel afwezig zijn. Verschillende geleerden hadden Montesquieu's voorstelling van zaken weerlegd, maar het grote publiek accepteerde zijn beeld, dat door de verschijning van baron de Totts *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* en de oorlog tussen het Ottomaanse Rijk en Rusland zeer actueel was. Op basis van zijn eigen ervaringen, het gebruik van recente literatuur en geleerde bronnen bestreed Van Woensel de theorie van het oosters despotisme en toonde hij aan dat het om een fantasie ging, die schrijvers maar al te gemakkelijk gebruikten. Het Ottomaanse Rijk was volgens hem een theocratie, wat automatisch betekende dat de vorst aan de religieuze wet gebonden was, en bovendien bleek hem dat privé-bezit wel degelijk werd gerespecteerd. In een despotie hadden alle onderdanen de status van slaaf en hun handelen zou zijn gebaseerd op angst voor de overheid, wat volgens Van Woensel voor het Ottomaanse Rijk geen opgeld deed. Despotieën kwamen volgens Montesquieu gewoonlijk voor in zuidelijke en oosterse staten, wat hij verklaarde met de zogenaamde klimaattheorie, die zekere overeenkomsten had met de medische geografie. De klimaattheorie was niet per se een deterministische theorie, ook andere factoren als onderwijs en opvoeding speelden een rol van betekenis bij de vorming van mensen en hun bestuur en konden een negatieve uitwerking van het klimaat positief beïnvloeden. Van Woensel typeerde juist Rusland, dat hij door zijn jarenlange verblijf goed kende, als een despotie. Zijn grootste bezwaar was de slavernij die hij in de lijfeigenschap zag, een systeem waar het grootste deel van de bevolking onder viel. Hij wees er tevens op dat de vorst in Rusland onbeperkte macht had, terwijl in het Ottomaanse Rijk de oelema de sultan in juridisch opzicht paal en perk stelde. Deze opvatting verklaart waarom Van Woensel in *Aanteekeningen* niet langer pleitte voor de vernietiging van het Ottomaanse Rijk, zoals hij in *Mémoire sur la peste* wel deed. Hij schatte de kwaliteit van het despotische Russische bestuur lager in dan die van het theocratische Ottomaanse bestuur.

Van Woensel schreef voor een ontwikkeld publiek, dat zich voor zijn meningsvorming over het Ottomaanse Rijk baseerde op feitelijke onwaarheden en vooroordelen. Net zo min als anderen kon hij de publieke opinie ten aanzien van het Ottomaanse Rijk beslissend beïnvloeden; het tegengeluid bleek te sterk te zijn. Zijn principieel gelijke behandeling van islam en christendom

en zijn tirades tegen de schadelijke invloed van het optreden van geestelijken in het publieke domein leverden Van Woensel sterk afwijzende reacties op. In tegenstelling tot de meeste van zijn tijdgenoten beschreef Van Woensel de Ottomaanse Grieken als verloederd en sterk achtergebleven in hun ontwikkeling, wat hem ook op scherpe kritiek kwam te staan, evenals zijn afwijzing van de oosterse despotie als bruikbaar politiek concept. De kritiek op zijn *Aanteekeningen* werd versterkt door een ontwikkeling in de opvattingen over de stijl die passend werd geacht voor landbeschrijvingen. Door de wetenschappelijk gefundeerde vragenlijsten die reizigers in hun verslagen dienden uit te werken wilden ze serieus genomen worden, ontstond verzadiging en verveling bij het lezerspubliek. Reisverslagen dienden uit tot meerdelige werken en begonnen in opzet en thematiek sterk op elkaar te lijken, waardoor de verkoop terugliep. Uitgevers en auteurs zochten naar oplossingen, zowel om de verkoop te bevorderen als om de saaie zakelijkheid te ontlopen. Het succes van Laurence Sterne's *A sentimental journey through France and Italy* opende perspectieven: auteurs begonnen in navolging van Sterne te experimenteren met hun methode en manier van schrijven. Schrijvers die dit met al te veel enthousiasme deden liepen het risico door een criticus hard te worden aangevallen wegens hun onwetenschappelijk geachte werkwijze. Precies dit gebeurde Van Woensel, die de *Statistik* weliswaar tot in de puntjes beheerste, maar volgens critici teveel ruimte gunde aan zijn persoonlijke belevenissen en meningen. De kritiek stemde hem tot nadenken. In 1804 bracht Van Woensel *Rusland beschouwd* uit, een statistisch werk dat hij in een zakelijker stijl schreef dan zijn *Aanteekeningen*. *Rusland beschouwd* was zo modern dat het in 1821 opnieuw kon worden uitgegeven. De statenkunde was inmiddels ingeburgerd geraakt in Nederland, wat te merken was aan de veranderde titel: *Rusland. Zijnde eene statistieke, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dat uitgebreide rijk*.

Van Woensel verbleef een aanzienlijk deel van zijn leven buitenslands. Wat hem deed terugkeren naar de Republiek was zijn last van heimwee en zijn angst te 'ontvaderlanden', zoals hij het noemde. Eenmaal thuis ervoer hij onrust en ontevredenheid over de gang van zaken in het vaderland, wat in *Aanteekeningen* is te zien, maar zeker ook in zijn *Lantaarn*. Zowel in zijn medische werk als in zijn statistische werk bleek het buitenland voor hem een essentiële bron van kennis. Reizen was voor het individu een persoonlijke verrijking, met ruimte voor spontaniteit en subjectiviteit, maar tegelijkertijd werd de noodzaak gevoeld de verlegging van de grenzen van de kennis waartoe het reizen had geleid te onderwerpen aan de wetenschappelijke discipline der statistiek. De steeds rigider en zakelijker wordende werkwijze van deze nieuwe wetenschap botste met de vrijere aanpak van Van Woensel in diens *Aanteekeningen*. Hij probeerde zich enigszins aan het keurslijf te ontworstelen, maar dat leverde hem slechts kritiek op. In de negentiende eeuw zou de kloof tussen de statistische landbeschrijving en het persoonlijk reisverhaal steeds wijder worden. *Aanteekeningen, gebonden op eene reizē door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland, in de jaaren 1784-1789* bleef een uniek achttiende-eeuws experiment op het kruispunt van de streng-wetenschappelijke en de persoonlijk getinte landbeschrijvingen.

Kaart en illustraties

Namen van steden en dorpen die Pieter van Woensel bezocht in het Ottomaanse Rijk en de Krim en Rusland

Izmir

Istanbul

De reis door Anatolië verliep over:

- 1 - Üsküdar (Scutari)
- 2 - Gebze (Ghebize)
- 3 - Izmit (Insmid)
- 4 - Sapanca (Sabangia)
- 5 - Hendek (Kandek)
- 6 - Düzce (Dusje)
- 7 - Bolu (Boli)
- 8 - Gerede (Gherede)
- 9 - Ismet Paşa (Bainder)
- 10 - Çerkes (Cerches)
- 11 - Ömürlü (Emurlü)
- 12 - Tosya (Tosia)
- 13 - Hacı Hamza (Hadgi-Hamza)
- 14 - Osmancık (Osmansijk)
- 15 - Gümüşhacıköy (Hadgikoi)
- 16 - Amasya (Amasia)
- 17 - Turhal (Turkal)
- 18 - Tokat (Tokat)
- 19 - Sivas (Sivas)
- 20 - Deliktaş (Delikti tas)
- 21 - Alacahan (Alagia-Han)

22 - Hasançelebi (Hadzan-Tchelebi)

23 - Hekimhan (Hekim-Han)

24 - Maden (Maden)

25 - Harput (Karput)

26 - Ergani (Arguni)

27 - Diyarbakır (Diarbekir)

28 - Palu (Palli)

29 - Erzerum (Erzeroum)

30 - Trabzon (Trebizonde)

31 - Sinop (Sinope)

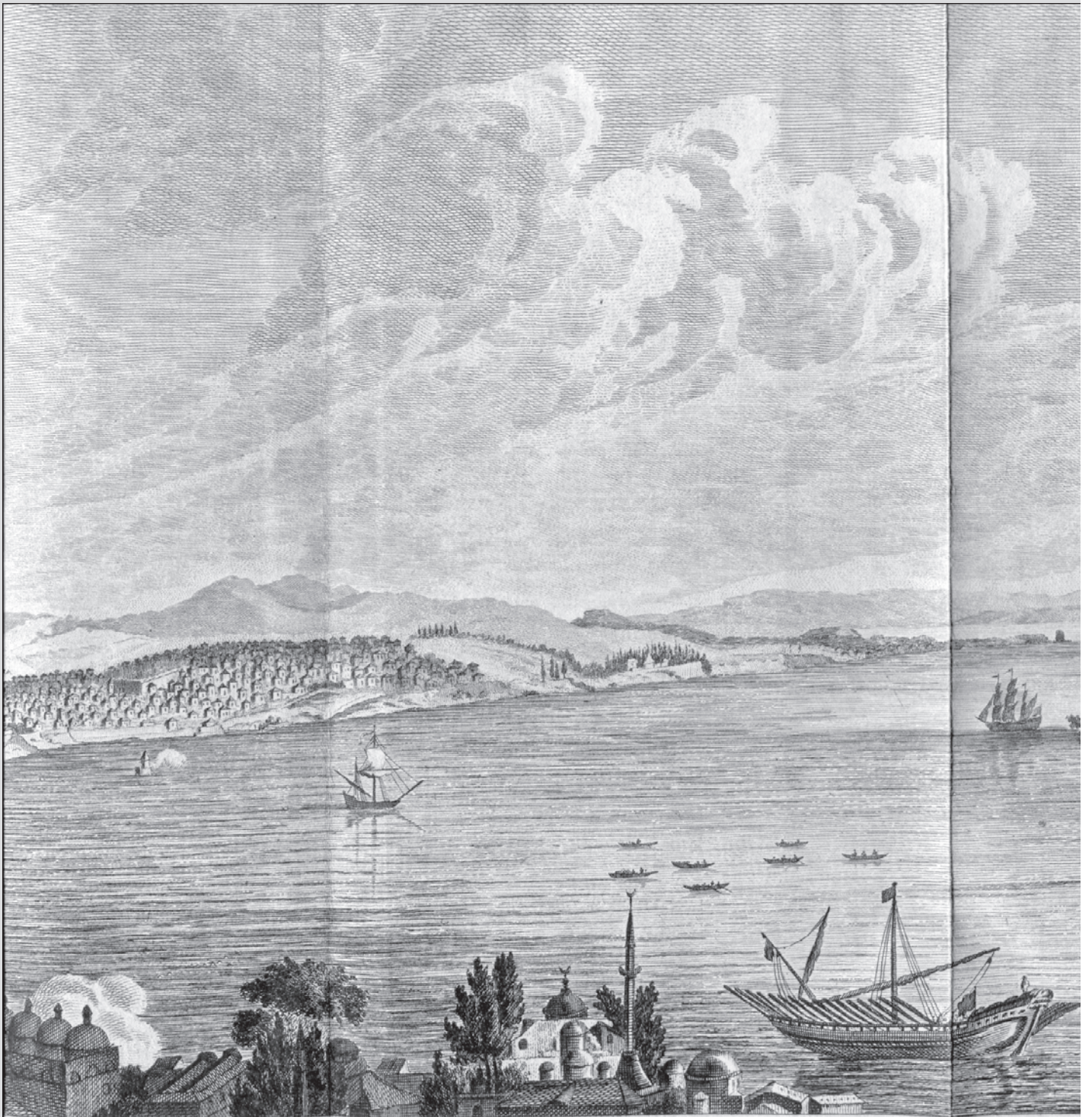
De Krim:

- 1 - Sebastopol
- 2 - Perekop
- 3 - Balaclava
- 4 - Bahçesaray
- 5 - Ahmetsjed (Simferopol)
- 6 - Karasupazar
- 7 - Cherson
- 8 - Eupatoria (Kozlov)
- 9 - Theodosia (Kafa)
- 10 - Kinburn

Sint Petersburg

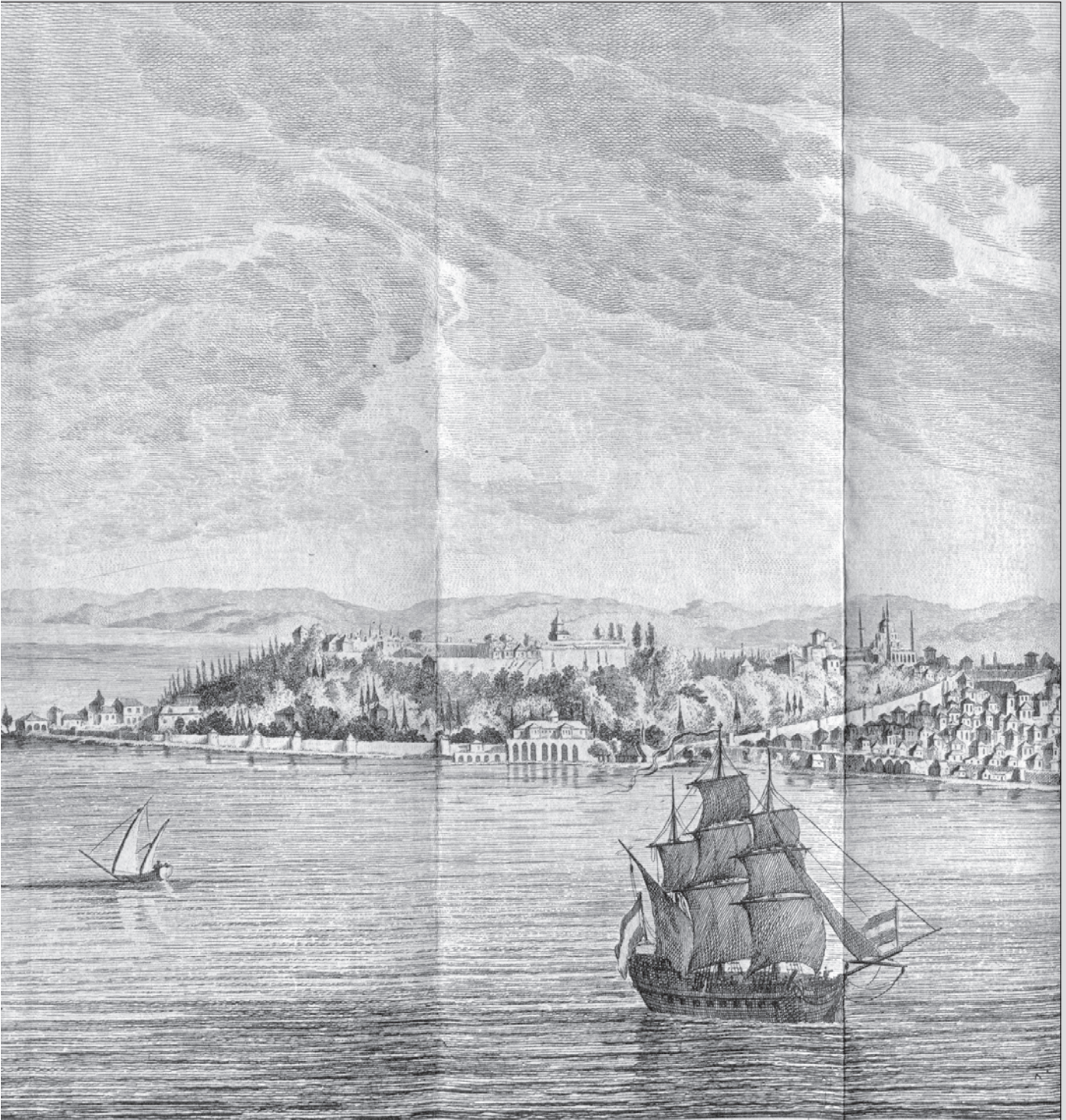
Kronstadt

van der Steen ad viv. pinx., P. Wagenaar del.

Gezicht van Constantinopolen, genomen

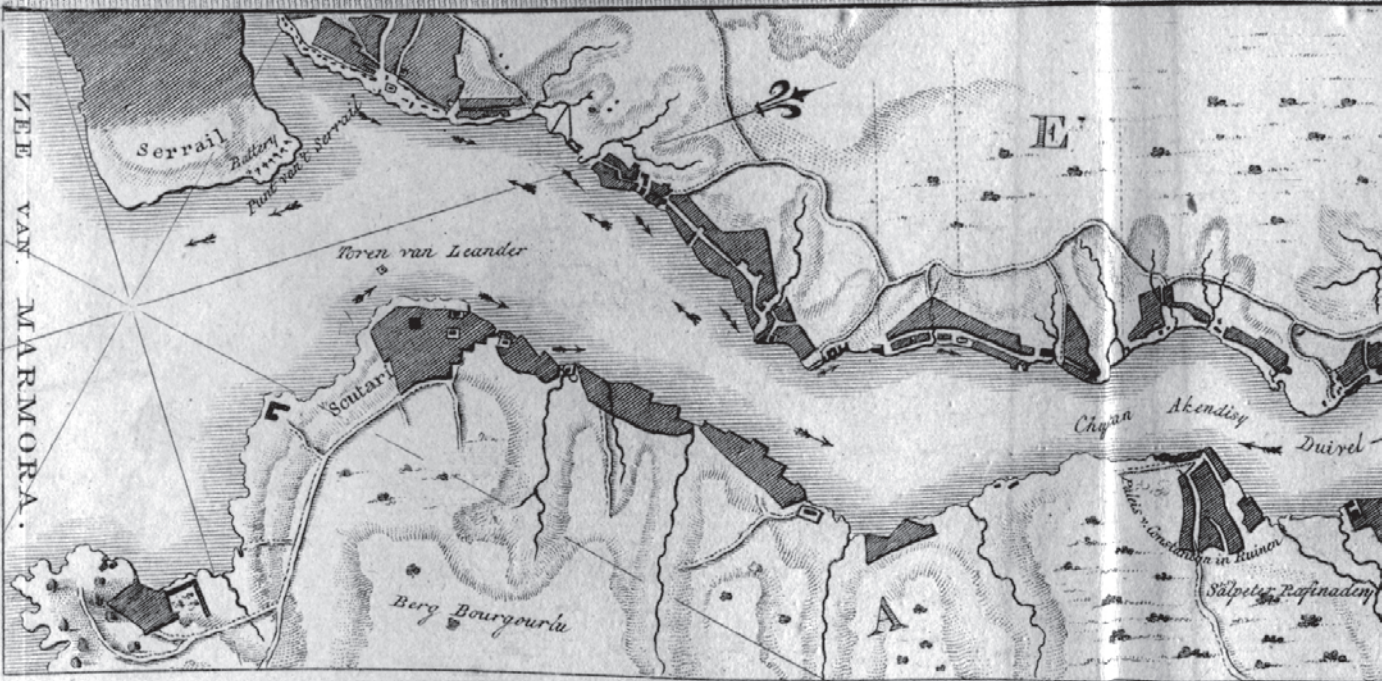
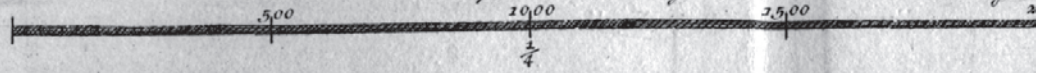

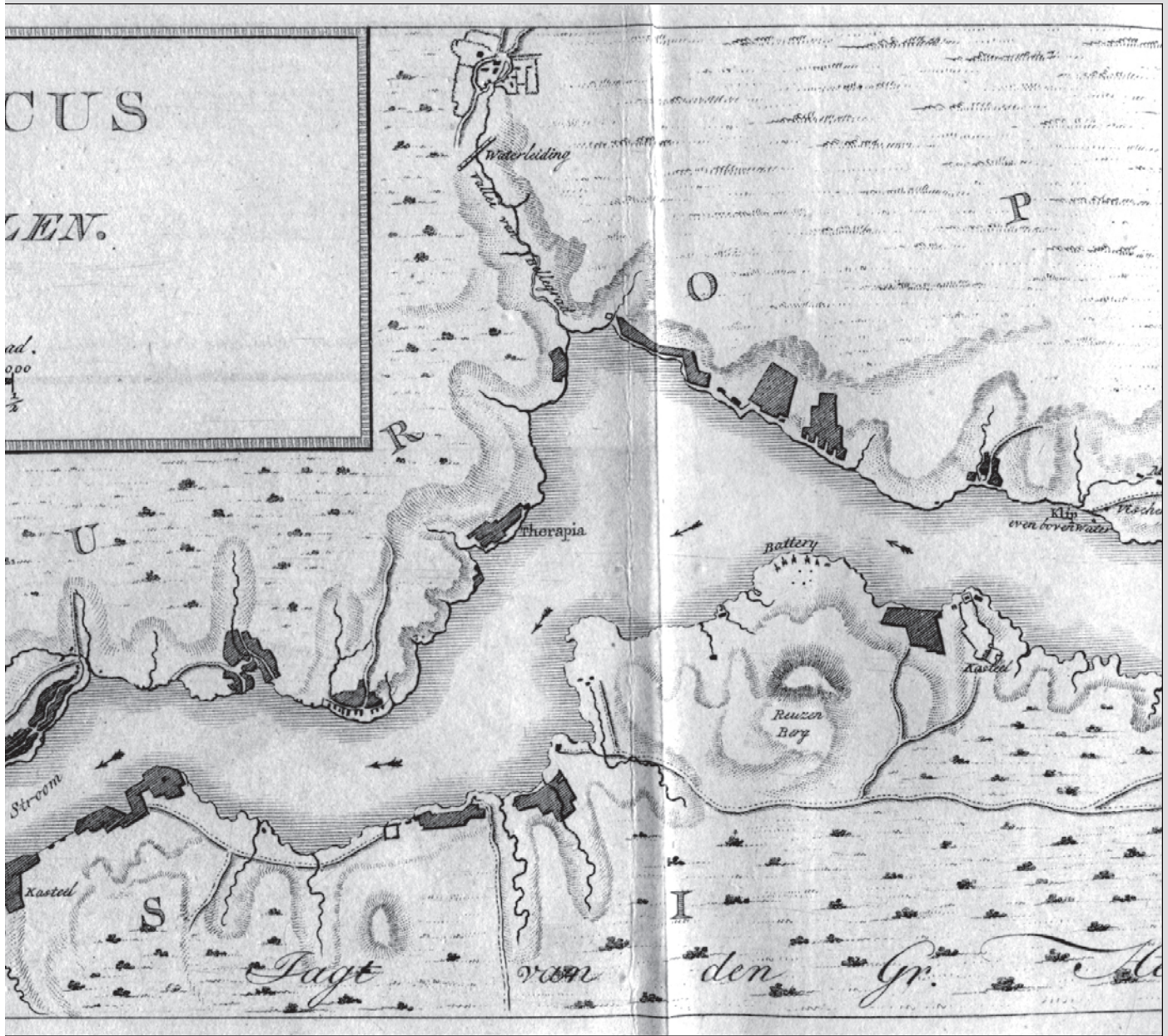
C. Brouwer

uit het Zweedsche Hôtel te Pera.

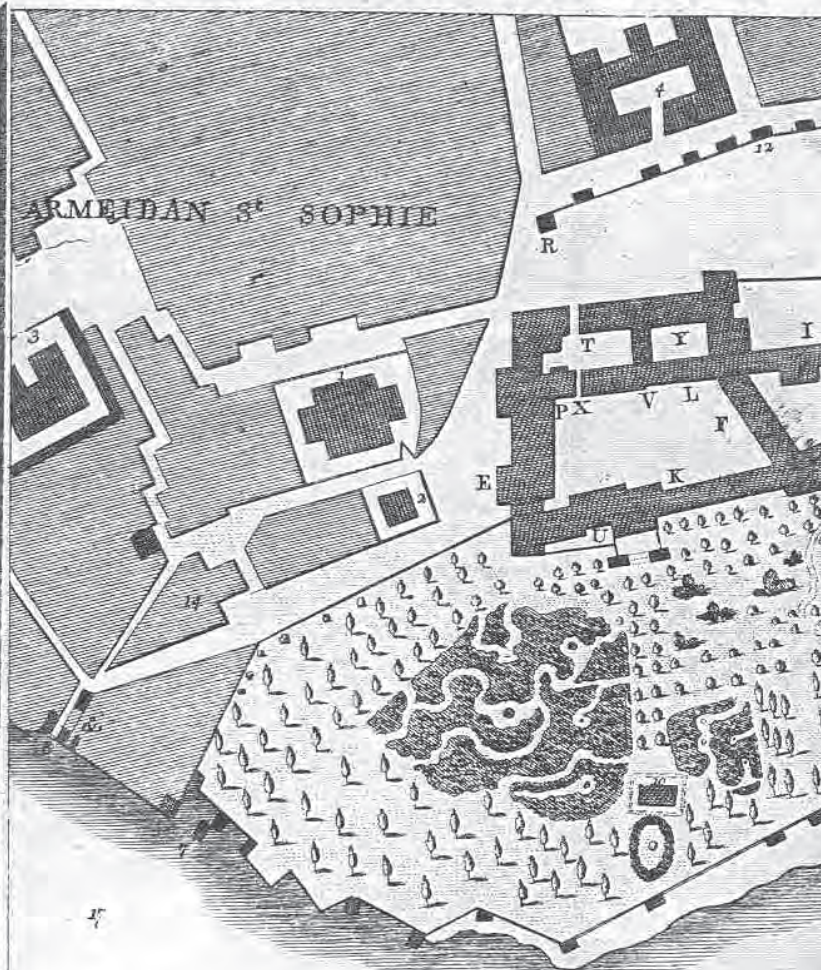
BOSPHORUS THRACICUS of CANAAL van CONSTANTINOPOEL

Schaal van een halve Duitse Myl van 60,000 Geometr. Schreeden in eene graad

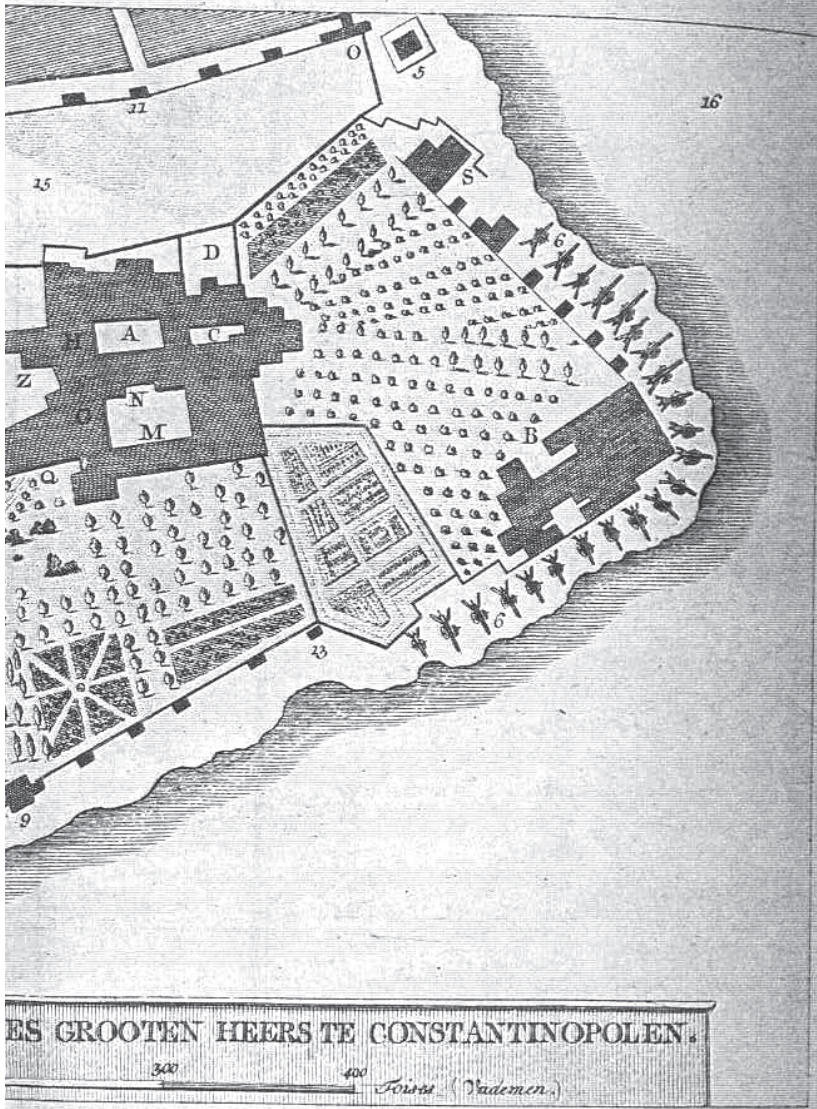

A. Gedeelte, bewoond door den Grooten Heer in den winter. B. Gedeelte, bewoond in den zomer. C. Harem, of vrouwenvertrek des G. H. D. De woning der 4 Vrouwen, welke 'er den naam van voeren, die zonder gehuwd te zijn, en zonder 't te kunnen zijn, de 4 Vrouwen voorstellen, die de wet den Mahometaanen toekent. E. Bab-Humayoun (verheeven Porte) of ingang van 't Serrail, bewaard door 50 Capigis of Poortieren, enkel gewapend met een stok. F Orta-Kapoussi (Middenpoort) bewaard gelijk de eerste; hier zijn twee torens, welke een uitsiek in de plaats maaken, tuschen welke is d'Gellat-Odosfy. G. (kamer der Scherp-richters) waar men de Vizirs arresteert, wanneer men ze ter dood wil brengen: iets dat verklaart de gewoone uitdrukking, tuschen de twee poorten arresteeren. H. Bad-Seadet (poort des Geluks), Deeze leidt na de zaal des throons, en van daar in de vertrekken des G. H. I. Zaal van den thron. K. Zaal van den Divan, in den hoogsten toren van 't Serrail, L. Fontein; ter zijde zijn de twee mortieren, waarin men den veroordeelden Musi dood stamp:wijl men hun bloed niet mag vergieten. M. Keukens in verscheide departementen verdeeld, ten dienste van den G. H., zijn harem, en de andere luiden, die in 't paleis gevoed worden. N. Logement van den Kislar-Agassi, (Opperste der zwarte gesneedenen) die 't opzicht heeft over 't Harem en het paleis van den G. H. De Khasnadar, de thesaurier van 't

PLATTE GROND VAN 'T PALEIS OF SERRAIL D

25 50 100 200

harem, is de tweede der zwarte geyneedenen. O. Logement van den Bostangi-Bach, 't hoofd der Bostangis, de wachters in de tuinen des G. H. P. Logement van den Ak-Aga, Oppersten der witte geyneedenen, die bij de Vrouwen niet worden toegelaaten. Q. 't Logement van de Montbaoh-Emini, Over-Hofmeester. R. Alaykiosk, van waar de G. H. in 't Serrail ziet komen den optocht en groote plechtigheeden. S. Sepet-Chiler, ander Kiosk van den G. H. T. Stallen en Zaaln voor de tuigen. U. Hospitaal. V. Oude Grieksche Kerk, thans het tuighuis. X. Fontein, die de Grieken in eerbied houden, en welker water zij, op zekere feestdagen, gulzig komen drinken: het geen men hun doet betaalen. Y. Zaal van de Munt, Tarapghan-Emini, hoofd en opziener van de Munt. Z. Kiosk der Vizirs, en stallen des G. H.

1. Moskee van St. Sophia.
2. Fontein.
3. Obelisk.
4. Serrail van den Groot Vizir.
5. Kiosk van den Kapit. Pacha.
6. Batterij op de punt van 't Serrail.
7. Poort der Zwartn.
8. Ahor Kapousfi.
9. Kiosk van den G. H.
10. De Grootte Belvedere.
11. Ballchi Kapousfi.
12. Bostandachi Kapousfi.
13. Mosquee.
14. Menagerie.
15. De groote Plaats.
16. 't Inkomen van de Haven van Constanti-nopolen.
17. Zee van Marmora.

1. Batterijen.
2. Badeli Kapoussi of Poort.
3. Schuiten-huizen van den Grooten Heer.
4. Plaats van de Djami of Maskee van de Sultane Valide.
5. Tol.
6. Pachi, Kapoussi.
7. Zindan, Kapⁱ.
8. Odoun, Kⁱ.
9. Ayafina, Kⁱ.
10. Ounkapani, Kⁱ.
11. Degbali, Kⁱ.
12. Aya, Kⁱ.
13. Fanal, Kⁱ.
14. Balata, Kⁱ.
15. Aivanbifari, Kⁱ.
16. Egri, Kⁱ.
17. Ederne, Kⁱ.
18. Top, Kⁱ.
19. Yegni, Kⁱ.
20. Silivri, Kⁱ.
21. Iclihoute, Kⁱ.
22. 't Kasteel der zeven Torens.
23. Waterbak.
24. Sarraïl van den Groot-Vizir.
25. Viste Kann.
26. Afgebrante Kolom.
27. Sultan Bajafet Djami.
28. Befestins of Markion.

PLATTEGROND VAN CONSTANTINOPOLI

29. Egyptische Befestig.
30. Eski, of oud Serrail.
31. Sultan Soliman Dgⁱ.
32. Aga Serai.
33. Clock Zadd Dgⁱ.
34. Paarden - Markt.
35. Sultan Mehemet Dgⁱ.
36. Sultan Selim Dgⁱ.
37. Ekimoglou Pacha Dgⁱ.
38. Vleesch - Markt, of Hal.
39. Ederne Bajaset Dgⁱ.
40. Paleis van Constantijn.
41. Aijneli kavac Sultan Serai.
42. Hout - Magazijn voor de Marine.
43. Trinitarisfen.
44. Torens van Galata.
45. De Cordeliers.
46. De Recolets.
47. It Choglan van den G. H.
48. Hôtel van Frankrijk.
49. Capucijnen.
50. Dominicaanen.
51. Geschut - Gietrij.
52. 't Magazijn van 't Kanon en de Affuiten.
53. Proviant - Magazijn.
54. Waterleiding.
55. Kiosk van den G. H.
56. Kiosk van den Kept. Pacha.

EN, TOPHANA, GALATA EN PERA.

P v W. . . . l. inv. P. Wagenaar J. fec.

Begraafnis

en

F. Sanson. Sculp. Rotterdam.

Brüloft.

con orig. Johans.

Gezicht van Sinope, geno.

men uit de Baai.

Verantwoording van de kaart en de illustraties

Alle illustraties zijn ontleend aan Pieter van Woensels *Aanteekeningen, gehouden op eene reizje door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland, in de jaaren 1784-89.*

- 1 - Routekaart van Pieter van Woensels reis: UvA kaartenmakers (Hans de Visser).
- 2 - De kaart van de Krim: exemplaar A.H. de Groot.
- 3 - *Gezicht van Constantinopolen*: exemplaar A.H. de Groot.
- 4 - *Canaal van Constantinopolen*: exemplaar A.H. de Groot.
- 5 - *Platte grond van 't paleis*: exemplaar A.H. de Groot.
- 6 - *Plattegrond van Constantinopolen*: exemplaar A.H. de Groot.
- 7 - *Begraafnis en Bruiloft*: exemplaar Koninklijke Bibliotheek (signatuur 523E14).
- 8 - *Gezicht van Sinope*: exemplaar A.H. de Groot.

Archieven

Rijksarchief Noord-Holland, Haarlem

Archief Kennemerland:

- Doopboeken remonstrantse gemeente Haarlem.
- Particulier archief familie Van Woensel.

Rijksarchief Overijssel, Zwolle

Archief Huis de Gelder, aanwinst 1947:

- Ongeïventariseerde stukken (inv. nr. 219).

Rijksarchief Drenthe, Assen

Archief De Milly van Heiden Reinestein:

- Brieven van J.H. van Kinsbergen te Sint Petersburg aan R.A.C.W. van Heiden 1771-1774 (inv. nr. 256).
- Stukken betreffende de uitrusting en de bemanning der zeestrijdkrachten, 1779, 1780, 1781 (inv. nr. 602a).
- Memories van S.P.A. van Heiden Reinestein en J.H. van Kinsbergen betreffende gezamenlijke operaties met de Franse resp. Franse en Spaanse vloten (1783) (inv. nr. 609).
- Plakkaat van de Staten Generaal tegen overbrenging van een in Constantinopel heersende epidemic, 1778 (inv. nr. 681).
- Brieven van J.H. van Kinsbergen aan S.P.A. van Heiden Reinestein (± 1780) (inv. nr. 494a).

Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam

- Verzameling geschreven stukken van de Schout-bij-nacht Joan van Woensel, 1774-1781 (inv. nr. B \ I 441).

Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam

Collectie brieven:

- Brief J. van Woensel aan A.A. van der Meersch (inv.nr. V 144).
- Brief J. van Woensel aan F. van Limborch (inv.nr. T 187a).
- Brief J. van Woensel aan F. van Limborch (inv.nr. T 187b).
- Brief P. van Woensel aan F. van Limborch (inv.nr. T 188).
- Brief P. van Woensel aan P. Nieuwland (inv.nr. Bu 101²).

Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten, Amsterdam

- J. van Woensel, *Kaart van het naauw tuschen de Zwarte Zee en de Azofsche Zee* 1797.
- J. van Woensel, *Zeekaart van het Kanaal van Constantinopelen* 1797.
- J. van Woensel, *Nieuwe pas-kaart van de Zwarte Zee* 1798.

Gemeentearchief Den Haag

- Notarieel archief Cornelis Gerardus Le Maitre, inv. nr. 5808 (minuutakte 295, acte van deliberatie; 298, staat en inventaris; 348, boedelscheiding).

Koninklijk Huisarchief

Archief Prins Willem V:

- Brieven van Van Kinsbergen aan Willem V (inv.nr. 261K).

Koninklijke Bibliotheek

Afdeling handschriften en oude drukken:

- J. Raye, *Voyage en Allemagne et au Levant* (z.p, z.j.).
- J. Dietz, *Album amicorum*.

Nationaal Archief Den Haag, Archief Staten-Generaal

Consulaatsarchief Smyrna:

- Registers van uitgaande brieven aan de Staten Generaal 1781 - 1788 (inv.nr. 16).
- Registers van uitgaande brieven aan Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in Constantinopel 1781 - 1785 (inv.nr. 21).
- Registers van uitgaande brieven aan Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in Constantinopel 1785 - 1788 (inv.nr. 22).
- Brieven van F. Kroll, chargé d'affaires 1784 / 1785 (inv.nr. 49).
- Brieven van Frederik Gijsbert van Dedem van de Gelder, ambassadeur, 1785-1788 (inv.nr. 50).
- Brieven van Tor. 1782, 1784 - 1785 (inv.nr. 51).
- Brieven van M. Heidenstam en diens echtgenote Catharina, dochter van D.J. de Hochepped 1785-1788 (inv.nr. 668).

Legatie-archief Turkije:

- Uitgaande brieven Staten-Generaal Afschriften 1785 - 1793 (inv.nr. 804).
- Uitgaande brieven aan de griffier Afschriften 1785-1792 (inv.nr. 806).

Collectie de Hochepped:

- *Abrégé de l'état présent de l'Empire Ottoman*, G.J. de Hochepped 1759 (inv.nr. 160).

Collectie van Dedem van de Gelder, aanwinst 1931:

- Journalen van politieke en andere belangrijke gebeurtenissen, 1 - 3 t/m 31 -12 -1786 (inv.nr. 41).

Archief Buitenlandse Zaken voor 1813:

- Collectie Rusland. Correspondentie Pieter van Woensel, 1796 - 1797 (inv.nr. 317).

Archief Ministerie van Marine 1795-1813:

Collectie VerHuell:

- 'Memorie en rapporten van den doctor-generaal P. van Woensel betreffende den geneeskundigen dienst bij de Marine, de hospitalen etc.' (inv.nr. 198).
- 'Stukken betreffende [...] het inrichten van eene quarantaine-plaats op Wieringen' (inv.nr. 200).
- Notulen Raad der Marine (inv.nr. 42).

Archief van de Spiegel:

- Minuten van brieven aan R. van Haeften (inv.nr. 172).
- Copieën van brieven van Nederlandse gezanten uit Londen, Berlijn en Stockholm 1788-1791 (inv.nr. 464).
- R. van Haeften over het congres van Sistova (inv.nr. 465).

Archief Binnenlandse Zaken 1796-1813:

- Correspondentie van de Agent van Inwendige Politie (bevel tot stopzetting van de verspreiding van *de Lantaarn voor 1800*) (inv.nr. 45).

Collectie Van Kinsbergen:

- Verbaal aan de Staten Generaal overgegeven door de schout-bij-nacht J.H. van Kinsbergen omtrent zijn verrichtingen als bevelhebber over 's lands esquader gedestineerd naar-, in- en terugkoomende uit de Middellandsche Zee in de jaren 1784 tot 1786. 1786. (inv.nr. 9398).

Gedrukte bronnen

- *Amsterdamsche Courant* (1780, 1785).
- Anquetil-Duperron, A.-H., *Legislation orientale* (Amsterdam 1778).
- *Burger politieke blixem, De* (1800).
- Burja, A., *Observations d'un voyageur sur la Russie, la Finlande, la Livonie, la Curlande et la Prusse* (herziene uitgave Maastricht 1787).
- Campbell of Barbreck, D., *Landreize naar de Oost-Indien langs eenen tot beden nog nooit door Europe'ers bereisden weg* (Den Haag 1797).
- *Catalogus librorum [...]* C.H. Velse [...] et P. van Woensel.
- *Catalogus librorum [...]* J. van Woensel [...].
- *Echte en naauwkeurige naamlijst van alle de geenen welke zich in den huwelyken staate zullen begeeven, met opgave hunner Geboorte Plaatz en Woonsteeden als meede der overleedenen met omschryven der ziekten, kwaalen, ouderdom en woonstraten, zo als dezelve ter secretary zyn aangegeeven alhier in 's Graavenhaage.*
- *Gedrukte gezantschapsberichten en andere bijlagen bij de resolutieën der Staten Generaal (Nouvelles extraordinaires de divers endroits).*
- *Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen*, 1781 (Zugabe), 1783, 1784, 1790 - 1796.
- *Haagsche Courant* (22 april 1808).
- Halbertsma, J.H., 'Pieter van Woensel' (z.p., z.j.).
- Hammer, J. von, *Plaatselyke en geschiedkundige beschrijving van Konstantinopel en den Bosphorus* (Dordrecht 1824).
- Idem, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Pest 1832).
- *Histoire de la Société Royale de Médecine. Avec les Mémoires de Médecine & de Physique Médicale, pour les même années* (Parijs 1778, 1780).
- Jenner, E., *An inquiry into the causes and effects of the variolae vaccinae, a disease discovered in some of the western counties of England, particularly Gloucestershire, and known by the name of the cow pox* (Londen 1798, reprint Londen 1966).
- Kinsbergen, J.H. van, *Beschrijvinge van den Archipel, tot nut van den krijsman, zeevarenden en handeldrijvenden* (Amsterdam 1792).
- *Konst en letterbode, Algemeene* (1792).
- *Mercur de France* (december 1784, reprint Genève 1974).
- *Mercurius, De maandelijksche Nederlandsche* (1779, 1781, 1784, 1791).
- Meusel, J.G., *Das gelehrte Teutschland oder Lexicon der jetzt lebenden teutschen Schriftsteller VIII* (Lemgo 1800, vijfde druk).
- *Monthly Review or literary journal* 4 (december 1791) 518-527.
- *Nieuwe en naauwkeurige bijzonderheden aangaande het gevecht op de Doggersbank. Voorgevallen den 5. august 1781* (Amsterdam z.j.).
- *Oprechte Haarlemsche Courant* (1784, 1785, 1791).
- Peyssonel, C. de, *Lettre contenant quelques observations relatives aux Mémoires qui ont paru sous le nom de M. le baron de Tott* (Maastricht 1785).
- Idem, *Observations critiques sur les mémoires de M. baron de Tott* (Maastricht 1785).
- Porter, J., *Observations on the religion, law, government and manners of the Turks* (Londen 1768).
- Pütter, J.S., *Versuch einer academischen Gelehrten-Geschichte von der Georg-Augustus Universität zu Göttingen* (Göttingen 1765).

- *Rapporten van de respectieve collegien te admiraliteiten deezer landen. Over hunne verrichtingen, geduurende de oorlog met Engeland en deszelfs colonien, tot het jaar 1781. Zijnde deeze verantwoording gedaan op prepositie van zijne doorlugtige Hoogheid, aan haar Hoog. Mog. Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam 1781).
- Raymond, R., 'Mémoire. Sur la topographie médicale de Marseille & de son territoire; & sur celle des lieux voisins de cette ville', in: *Histoire de la Société Royale de Médecine. Avec les Mémoires de Médecine & de Physique Médicale, pour les mêmes années* (Parijs 1780).
- *Recensent, of bijdragen tot de letterkundige geschiedenis van onze tijd* 3 (1792).
- *Schoonhovensche Courant* (20-8-1790; 25-2-1791).
- *Staatsman, De* (1781).
- [Sterne, L.], *A sentimental journey through France and Italy. By Mr. Yorick* (Londen 1768).
- Toderini, G., *De la littérature des Turcs* (Parijs 1789).
- Tott, F. de, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* (Amsterdam 1784).
- Idem, *Gedenkschriften van den baron de Tott, betreffende de Turken en de Tartaren* (Amsterdam 1787-1788).
- Idem, *Memoirs of Baron de Tott* (Londen 1786).
- Tournefort, J.P. de, *Relation d'un voyage au Levant* (Parijs 1711).
- E. Tozen, *Inleiding tot de algemeene en bijzondere staatkunde van Europa* (Utrecht 1779-1781).
- *Vaderlandsche Letteroefeningen, Algemeene*, 1781-1785, 1788, 1792, 1803.
- [Willigen, A. van der], 'Levensberigt wegens P. van Woensel', *Vruchten van de Rederijkkamer de Wijngaardranken* (Haarlem 1833) 78-92.
- Woensel, P. van, *De kunst van waarnemen* (Amsterdam 1772).
- Idem, *Monitor, of vertoogen betrekkelijk tot de staatkundige en zedelijke huisbouding der Nederlandsche Republiek, en tot andere gewichtige onderwerpen* (Amsterdam 1780).
- Idem, *Nouvelles expériences faites avec le mercure dans la petite vérole, lesquelles démontrent la vertu spécifique dans cette maladie* (Amsterdam 1780).
- Idem, *De tegenwoordige staat van Rusland* (Amsterdam 1781).
- Idem, *Onderzoek van den politieken staat der Vereenigde Nederlanden, betrekkelijk tot de noodzaakelijkheid om eene alliantie aan te gaan met Vrankrijk en Spanje enz.* (Amsterdam 1781).
- Idem, *Vertoog over de opvoeding van een Nederlandsch regent* (Amsterdam 1781).
- Idem, *État présent de la Russie* (Leipzig / Sint Petersburg 1783).
- Idem, *Mémoire sur la peste, dans lequel on prouve I. Que cette maladie ne se manifeste jamais parmi les hommes sans que son germe, apporté d'un endroit empesté, ne leur en ait communiqué la contagion. II. Qu'il est possible d'exterminer de dessus la terre le germe de ce fléau; & de quelle manière. III. Que les disputes des médecins sur l'origine & sur la nature de cette maladie, et leurs diverses méthodes curatives décelent le peu de progrès que la médecine a fait dans la connoissance de ce mal. IV. Que cette imperfection de la médecine est due à la diversité des pestes non-observée. Digression sur l'état de la médecine dans l'Empire Ottoman. V. Qu'il faut traiter la Peste différemment selon cette diversité. Elements d'une méthode curative solide & sure. VI. Conjectures sur les ressources de l'art de guérir, ménagées d'une nouvelle manière. Lavements faits avec la fumée de souffre. Comment l'inoculation de la Peste peut devenir utile. Rosée de l'Égypte &c.* (Sint Petersburg 1788).

- Idem, *Aanteekeningen, gehouden op eene reis door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland, in de jaaren 1784-1789*. (Constantinopolen AH 1206 / AH1209) [Amsterdam 1791 / 1795]: 2 delen.
- Idem, *De Lantaarn* (z.a., z.p. 1792-1801).
- Idem, *Bijlichter, zijnde eene uitgewerkte verhandeling over de influenza, dat is: publieke verkoudheid. (om te dienen tot een ophelderend aanhangsel voor de Lantaarn van 1800; door denzelven auteur)* (Den Haag 1801).
- Idem, *Rusland beschouwd met betrekking tot zijne aardrijkskundige en natuurlijke legging, de bevolking, zijn hoofdstad St. Petersburg, de regeering, het krijgswezen, zijn finantien, de nationale industrie, zijne politieke belangen* (Haarlem 1804).
- Idem, 'Redestrijd', in: B. Daalberg, *Nog wat lectuur op het ontbijt en de theetafel van den Heer prof. Van Hemert I* (Den Haag 1806) 1-29.
- Idem, 'Ik ben ook in Parijs geweest', in: B. Daalberg, *Nog wat lectuur op het ontbijt en de theetafel van den Heer prof. Van Hemert II* (Den Haag 1807) 1-18, 92-106.
- Idem, *Rusland. Zijnde eene statistieke, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dat rijk. Nieuwe uitgave* (Amsterdam 1821).
- [z.a.], 'Voyage dans les échelles du Levant, avec des détails sur les maladies qui y règnent, sur la nature du sol, & sur le tempérament des habitans', in: *Histoire de la Société Royale de Médecine (années 1777 et 1778)* 303 - 312.

Scripties

- Bakker, R., *Aantekeningen bij het oosters despotisme, de Turkse staat en mens. Pieter van Woensel versus Montesquieu* (Scriptie Universiteit Leiden 1988).
- Droffelaar, J.C. van, *De Turk in de Nederlandstalige reisbeschrijving 1600-1825* (Scriptie Universiteit van Amsterdam 1987).
- Elsinga, D., *Rusland tijdens Catharina II, verlicht of achterlijk? De visie van de Nederlandse arts en publicist Pieter van Woensel op de ontwikkeling van de Verlichting in het Russische rijk tijdens de regering van Catharina II tussen 1762 en 1796* (Scriptie Universiteit Leiden 2000).
- Roeland, T., F. van Dijk, *Pieter van Woensel (1747-1808)* (Scriptie Universiteit van Amsterdam 1961).
- Smink, H.B., *Pieter van Woensel (1747-1808)* (Scriptie Universiteit van Amsterdam 1968).
- Snelders, A.M., *Pieter van Woensel* (Scriptie Universiteit van Amsterdam 1973).
- Swarte, J.L., *Pieter van Woensel (1747-1808). Biografische schets van een auteur, marinearts en geheim agent* (Scriptie Universiteit van Amsterdam 1984).
- Vermeulen, H.F., *Het ontstaan van de volkenkunde ca. 1770 in Göttingen* (Scriptie Universiteit Leiden 1988).
- Wesselo, J.J., *Pieter van Woensel, roepende in de woestijn* (Scriptie Universiteit van Amsterdam 1967).

Literatuur

- Adams, P.G., *Travellers and travel liars 1660-1800* (Londen 1962, herdruk 1980).
- Adıvar, A.A., *Osmanlı Türklerinde ilim* (De wetenschap bij de Ottomaanse Turken) (Istanbul 1970).
- Akın, N., *19. Yüzyılın ikinci yarısında Galata ve Pera* (Galata en Pera in de tweede helft van de 19e eeuw) (Istanbul 1998).
- Alexander, J.T., *Bubonic plague in early modern Russia. Public health and urban disaster* (Baltimore / Londen 1980).
- idem, *Catherine the Great. Life and legend* (New York / Oxford 1989).
- Anderson, M.S., *The Eastern Question 1774 - 1923. A study in international relations* (Londen / New York 1966).
- Anderson, M.S. *Naval wars in the Levant 1559 - 1853* (Princeton 1953).
- Aral, H. (ed.), *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yılı* (Ankara 1968).
- Babinger, F., 'Die türkischen Quellen Dimitrie Kantemirs', in: Idem, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levant II* (München 1966) 142-150.
- Bağış, A.I., *Britain and the struggle for the integrity of the Ottoman Empire, Sir Robert Ainslie's embassy to Istanbul 1776-1794* (Istanbul 1984).
- Bakker, R., 'De rol van de Nederlandse mediatic bij het congres van Sistova (1790 - 1791)', in: A.H. de Groot (ed.), *Het Midden-Oosten en Nederland in historisch perspectief* (Muiderberg 1989) 70 - 87.
- Bartlett, R.P., *Human capital. The settlement of foreigners in Russia 1762-1804* (Cambridge 1979).
- Batten, L., *Pleasurable instruction. Form and convention in eighteenth-century travel literature* (Berkeley 1978).
- Beukers, H., 'Clinical teaching in Leiden from its beginning until the end of the 18th century', *Clio medica* 21 (1987 / 88) 139 - 153.
- Beukhof, J.R., e.a., 'Histoire de la Société Royale de Médecine (Année 1776)', *Geschiedenis der geneeskunde* 8 (2002) 342-346.
- Beydilli, K., 'Ignatius Mouradgea d'Ohsson (Muradcan Tosunyan)', *Tarih dergisi* 34 (1984) 247-315.
- Black, J., *The British and the grand tour* (Londen 1985).
- Idem, *Italy and the grand tour* (New Haven/Londen 2003).
- Boerhaave, H., *Kortbondige spreuken wegens de ziekten* (Alphen aan den Rijn 1979).
- Bosscha Erdbrink, G.R., *At the Threshold of Felicity: Ottoman-Dutch relations during the embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte 1726-1744* (Ankara 1975).
- Bouché-Leclerc, M., 'La Question 'd'Orient au temps de Cicéron', *Revue historique* 79 - 80 (1902) 241 - 265 en (1903) 1 - 24.
- Brenner, P.J. (ed.), *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur* (Frankfurt am Main 1989).
- Broadley, A.M. en L. Melville (eds.), *The beautiful Lady Craven. The original memoirs of Elizabeth Baroness Craven afterwards Margravine of Anspach and Bayreuth and Princess Berkeley of the Holy Roman Empire* (Londen 1914).
- Broecheler, M., *Staat der geleerdheid in Turkijen (1791)* (Leiden 1995).
- Idem, "'Mijne bedoeling is altoos geweest iedereen goed en niemand kwaad te doen.'" De *Don Quichotte*-vertaling van Pieter van Woensel', *Medelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 18 (1995) 50 - 56.

- Bruijn, J.G., de, *Inventaris van de prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753-1917* (Groningen 1977).
- Bruijn, J.R. en C. van Baalen, *Van zeeeman tot residentieburger. Cornelius de Jong van Rodenburgh (1762-1838)* (Hilversum 1996).
- Bruijn, J.R., *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de 17e en 18e eeuw* (Amsterdam 1998).
- Bruneteau, C., *John Arbuthnot (1667-1735) et les idées au début du 18e siècle I* (Lille 1974).
- Buisman, J.W., *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en –sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810) I* (Zwolle 1992).
- Buisman-de Savornin Lohman, F.L.W.M., *Laurence Sterne en de Nederlandse schrijvers van c.1780-1840* (Wageningen 1939).
- Bunge, W. van et al. (eds.), *The dictionary of seventeenth and eighteenth-century Dutch philosophers II* (Bristol 2003).
- Busken Huet, C., *Litterarische fantasien en kritieken I* (Haarlem z.j.).
- Idem, *Litterarische fantasien en kritieken XXIV* (Haarlem z.j.).
- Chard, C., H. Langdon (eds.), *Transports, travel, pleasure, and imaginative geography, 1600 –1830* (New Haven/ Londen 1996).
- Cioranescu, G., 'La contribution de Démètre Cantemir aux études orientales', *Turcica Revue d'études turques* 7 (1975) 205-232.
- Clogg, R., *A concise history of Greece* (Cambridge 1992).
- Colenbrander, H.T., *De Bataafsche Republiek* (Amsterdam 1908).
- Idem, *Schimmelpenninck en Koning Lodewijk* (Amsterdam 1911).
- Daniels, C.E., 'La version orientale Arabe et Turc des deux premiers livres de Herman Boerhaave', *Janus. Archives internationales pour l'histoire de la médecine et la géographie médicale* 17 (1912) 296-312.
- Davison, R.H., *Turkey a short history* (tweede druk; Huntingdon 1988).
- Dedem de Gelder, A. B.G. de, *Un général hollandais sous le premier empire, mémoires du général baron de Dedem de Gelder 1774-1825* (Parijs 1900).
- Deneys, H., 'Le récit de l'histoire selon Volney', in: H. Deneys, A. Deneys (eds.), *C.-F. Volney (1757-1820) Corpus, revue de philosophie* 11-12 (1989) 43-71.
- Deursen, A.Th. van, 'Geschiedenis en toekomstverwachting. Het onderwijs in de statistiek aan de universiteiten van de achttiende eeuw', in: P.A.M. Geurts-A.E.M. Janssen (eds.), *Geschiedschrijving in Nederland II Geschiedbeoefening* (Den Haag 1981) 110-129.
- Dijk, J.P. van, F.W.A. van Poppel, 'The beginning of health statistics 1750-1870', in: P.M.M. Klep, I.H. Stamhuis (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850* (Amsterdam 2002).
- Dodds, M., *Les récits de voyages sources de L'esprit des lois de Montesquien* (Parijs 1929).
- Doedens, A. en L. Mulder, *Een levenslustig heer op reis naar de Oriënt. Brieven van Johan Raye, heer van Breukelerwaard 1764-1769* (Baarn 1987).
- Dolan, B., *Exploring European frontiers. British travellers in the age of Enlightenment* (Londen 2000).
- Dörbeck, F., *Geschichte der Pestepidemien in Russland von der Gründung des Reiches bis auf die Gegenwart* (Breslau 1906).
- Driault, E., *La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours* (Parijs 1898, vijfde druk 1921).

- Droffelaar, J. van, 'Het "Oosters Despotisme" en de gevolgen daarvan voor het beeld van de Turken', in: A.H. de Groot (ed.), *Het Midden-Oosten en Nederland in historisch perspectief* (Muidersberg 1989) 87-101.
- Droixhe, D., 'Raynal à Liège: censure, vulgarisation, révolutions', in: H. Lüsebrink, M. Tietz (eds.), *Lectures de Raynal. L'Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au 18e siècle* (Oxford 1991) 205-233.
- Ebel, W. (ed.), *Vorlesungen über Land- und Seereisen gehalten von Herrn Professor Schlözer* (Göttingen 1962).
- Eijnatten, J. van, *Liberty and concord in the United Provinces. Religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden/Boston 2003).
- Eisner, R., *Travelers to an antique land. The history and literature of travel to Greece* (Ann Arbor 1991, 1993 paperback).
- Er, H., *Osmanlı devletinde çağdaşlaşma ve eğitim (De modernisering en het onderwijs in de Ottomaanse staat)* (Istanbul 1999).
- Esquer, G., *L'anticolonialisme au 18e siècle. Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* (Parijs 1951).
- Fambach, O., *Die Mitarbeiter der Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1769-1836* (Tübingen 1976).
- Fischer, H., 'Das Osmanische Reich in Reisebeschreibungen und Berichten des 18. Jahrhunderts', *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit* 10 (1983) 113-143.
- Fisher, A.W., *The Russian annexation of the Crimea (1772-1783)* (Cambridge 1970).
- Idem, *The Crimean Tatars* (Stanford 1978).
- Frank-van Westrienen, A., *De groote tour* (Amsterdam 1983).
- Franke, S., *Die Reisen der Lady Craven durch Europa und die Türkei 1785-1786: Text, Kontext und Ideologien* (Trier 1995).
- Gabriëls, A.J.C.M., *De heren als dienaar en de dienaar als heer. Het stadhouderslijk stelsel in de tweede helft van de 18e eeuw* (Den Haag 1990).
- Galen, H. van, 'De Recensent 1787-1793, Blauwe Beul van de achttiende eeuw', *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 23 (1991) 59-74.
- Gaulmier, J., *L'idéologue Volney (1757-1820)* (Beiroet 1951).
- Groot, A. de, 'Sociocultureel en godsdienstig leven in de Noordelijke Nederlanden 1795-1813', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden XI* (Weesp 1983).
- Groot, A.H. de, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A history of the earliest diplomatic relations 1610-1630* (Leiden / Istanbul 1978).
- Idem, 'The dragomans of the embassies in Istanbul 1785-1834', in: G.J. van Gelder, E. de Moor (eds.), *Eastward bound. Dutch ventures and adventures in the Middle East* (Amsterdam / Atlanta 1994) 130-158.
- Idem, 'Protection and nationality. The decline of the dragomans', in: F. Hitzel (ed.), *Istanbul et les langues orientales. Varia turcica XXXI* (Istanbul 1997) 235-255.
- Idem, 'The Ottoman capitulations: text and context', in: *Oriente Moderno XXII n.s. (LXXXIII)* (2003) 575-604.
- Grosrichard, A., *Structure du sérail. La fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique* (Parijs 1979).

- Guénot, H., 'La réception des deux Indes dans la presse française', in: H. Lüsebrink, M. Tietz (eds.), *Lectures de Raynal. L'Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au 18e siècle* (Oxford 1991) 67-84.
- Hahn, R., *The anatomy of a scientific institution. The Paris academy of sciences, 1666-1803*, (Berkeley / Londen 1971).
- Haitsma Mulier, E.O.G., 'De affaire Zanolich. Amsterdams-Venetiaanse betrekkingen aan het einde van de achttiende eeuw', in: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 72 (1980) 85-119.
- Idem, 'Between Humanism and Enlightenment: The Dutch Writing of History', in: M.C. Jacob-WW. Mijnhardt (eds.), *The Dutch Republic in the Eighteenth Century* (Ithaca-Londen 1992) 170-187.
- Hall, E., *Inventing the barbarian. Greek self-definition through tragedy* (Oxford 1989).
- Ham, G. van der, *Geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2004).
- Hamers-van Duynen, S.W., *Hieronymus David Gaubius (1705-1780). Zijn correspondentie met Antonio Nunes Ribeiro Sanches en andere tijdgenoten* (Assen 1978).
- Hannaway, C.C., 'The Société Royale de Médecine and epidemics in the Ancien Régime', *Bulletin of the history of medicine* 46 (1972) 257-273.
- Hanou, A., *Nederlandse literatuur van de Verlichting 1670-1830* (Nijmegen 2002).
- Hanou, A. (ed.), *Pieter van Woensel. De Lantaarn* (Amsterdam 2002).
- Hans, N., 'Russian students at Leyden in the 18th century', *The Slavonic and East European Review* 35 (1957) 551-562.
- Hansen, Th., *La mort en Arabie. Une expédition danoise 1761-1767* (Lausanne 1981).
- Heijden, M.C.A. van der (ed.), *Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875* (Utrecht / Antwerpen 1968).
- Heilbron, J., *Het ontstaan van de sociologie* (Amsterdam 1990).
- Hentschel, U., 'Die Reiseliteratur am Ausgang des 18. Jahrhunderts. Vom gelehrten Bericht zur literarischen Beschreibung', *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 16 (1991) 51-83.
- Hertz, G.B., *British imperialism in the eighteenth century* (Londen 1908).
- Hildesheimer, F., *Le bureau de la santé de Marseille sous l'ancien régime. Le renfermement de la contagion* (Marseille 1980).
- Hitzel, F., 'Les interprètes au service de la propagande', in: F. Hitzel (ed.), *Istanbul et les langues orientales. Varia turcica XXXI* (Istanbul 1997) 351-363.
- Hübner, U., 'Johann David Michaelis und die Arabien-Expedition 1761-1767', in: Wiesehöfer, J., Conermann S., (eds.), *Carsten Niebuhr (1733-1815) und seine Zeit* (Stuttgart 2002) 363-402.
- Hurewitz, J.C., *The Middle East and North Africa in world politics. A documentary record I European expansion 1535-1914* (tweede druk New Haven / Londen 1975).
- Huussen, A.H., 'De Nederlandse vertalingen van de instructie (Nakaz) van Catharina II voor haar wetgevend comite (1769 en 1794)', *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 16 (1984) 77-87.
- Idem, 'Catherine the Great's Instruction (Nakaz) to her legislative commission: the Dutch translations of 1769 and 1794', in: E. Waegemans (ed.), *Russia and the Low Countries in the eighteenth century* (Groningen 1998) 245-263.

- Imbruglia, G., 'Tra Anquetil-Duperron e l'histoire des deux Indes. Libertà, dispotismo e feudalesimo', *Rivista storica italiana* 106 (1994) 140-193.
- Incicyan, P.G., *18. Asırda İstanbul* (Istanbul in de 18e eeuw) (Istanbul 1976).
- Ingram, E. (ed.), *Anglo-Ottoman encounters in the age of revolution. Collected essays by Allan Cunningham I* (Londen 1993).
- Israel, J., *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806* (Oxford 1995).
- *Jaarboek Haarlem 1964* (Haarlem 1965).
- Jansen, C.J.H., 'The teaching of statistics in the eighteenth century at the law faculties of the Republic of the United Provinces', in: P.M.M. Klep, L.H. Stamhuis (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850* (Amsterdam 2002) 149-170.
- Janssens, U., 'Matthieu Maty and the adoption of inoculation for smallpox in Holland', *Bulletin of the history of medicine* 55 (1981) 246-256.
- Jena, D., *Potemkin. Favorit und Feldmarschall Katharinas der Großen* (München 2001).
- Johannisson, K., 'The people's health: public health policies in Sweden', in: D. Porter (ed.), *The history of public health and the modern state* (Amsterdam / Atlanta 1994) 165-182.
- Jonge, J.C. de, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeevezen IV-V* (Haarlem 1861).
- Jongejan, E., *De humor- "cultus" der Romantiek in Nederland* (Zutphen 1933).
- Kämmerer, J., 'Theorie und Empirie. Rußland im Urteil aufgeklärter Philosophen und Reiseschriftsteller', in: B.I. Krasnobaev, G. Robel, H. Zeman (eds.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung* (Berlijn 1980) 331-353.
- Kantemir, D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş ve çöküş tarihi* (Geschiedenis van de opkomst en neergang van het Ottomaanse Rijk) (reprint Istanbul 1999).
- Klein, S.R.E., *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland 1766-1787* (Amsterdam 1995).
- Klep, P.M.M., 'A historical perspective on statistics and measurement in the Netherlands 1750-1850', in: P.M.M. Klep, I.H. Stamhuis (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850* (Amsterdam 2002) 29-69.
- Kloek, J., W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Koçer, H.A., *Türkiye'de modern eğitimin doğusu ve gelişimi (1773-1923)* (Istanbul 1991) (Het ontstaan en de ontwikkeling van het moderne onderwijs in Turkije 1773-1923).
- Koebner, R., 'Despot and despotism: vicissitudes of a political term', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 14 (1951) 275-302.
- Korst, J.K. van der, *Een dokter van formaat. Gerard van Swieten, lijfarts van keizerin Maria Theresia* (Amsterdam 2003).
- Lacouture, J., *Montesquieu. Les vendanges de la liberté* (Parijs 2003).
- Laloy, E., 'Les plans de Catherine II pour la conquête de Constantinople' in: *Mélanges offerts à M. Émile Picot par ses amis et ses élèves* (Parijs 1913) 135-150.

- Lankhorst, O.S. en Hoftijzer, P.G., *Drukkers, boekverkoopers en lezers in Nederland tijdens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding* (Den Haag 1995).
- Laurens, H., *Aux sources de l'orientalisme. La Bibliothèque Orientale de Barthélemy d'Herbelot* (Parijs 1978).
- Idem, *Les origines intellectuelles de l'expédition d'Égypte. L'orientalisme islamisant en France (1698-1798)* (Istanbul / Parijs 1987).
- Idem, *L'expédition d'Égypte 1798-1801* (Parijs 1997).
- Leuftink, A.E., *Harde beelmeesters: zeeelieden en hun dokters in de 18e eeuw* (Zutphen 1991).
- Lewis, B., *The emergence of modern Turkey* (tweede druk Londen 1968).
- Idem, *The muslim discovery of Europe* (New York 1982).
- Idem, *The Jews of Islam* (Princeton 1984).
- Lhéritier, M., 'Europe centrale, Orient méditerranéenne et la Question d'Orient', *Revue de synthèse historique* 19 (1928) 43-67.
- Idem, 'La Question d'Orient à l'époque de Byzance', *Revue des études historiques* (1928) 1-10.
- Lindeboom, G.A., *Herman Boerhaave. The man and his work* (Londen 1968).
- Idem, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland* (Bussum 1972).
- Idem, *A classified bibliography of the history of Dutch medicine 1900-1974* (Den Haag 1975).
- Idem, 'Bij de Nederlandse vertaling van Boerhaaves aphorismen', in H. Boerhaave, *Kortbondige spreuken wegens de ziekten* (reprint Alphen aan den Rijn 1979).
- Lohmeier, D., 'Carsten Niebuhr. Ein Leben im Zeichen der Arabischen Reise', in: J. Wiesehöfer, S. Conermann (eds.), *Carsten Niebuhr (1733-1815) und seine Zeit* (Stuttgart 2002).
- Lucassen, J., *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 1984).
- Madariaga, I. de, *Russia in the age of Catherine the Great* (Londen 1981).
- Idem, *Politics and culture in eighteenth-century Russia* (Londen / New York 1998).
- Maehle, A-H, 'Conflicting attitudes towards inoculation in enlightenment Germany', in: R. Porter (ed.), *Medicine in the enlightenment* (Amsterdam 1995) 198-223.
- Marker, G., *Publishing, printing, and the origins of intellectual life in Russia, 1700-1800* (Princeton 1985).
- Martels, Z.R.W.M. von, *Augerius Gislénus Busbequius. Leven en werk van de keizerlijke gezant aan het hof van Süleyman de Grote* (Groningen 1989).
- Idem, (ed.), *Vier brieven over het gezantschap naar Turkije Legationis Turcicae epistolae quator. Ogier Ghiselin van Boesbeeck Augerius Gislénus Busbequius* (Hilversum 1994).
- Matuz, J., *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte* (Darmstadt 1985).
- Meijer Drees, M.E., *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650* (Den Haag 1997).
- Mercier, R., 'La théorie des climats. Des réflexions critiques à l'Esprit des lois', *Revue d'histoire littéraire de la France* 53 (1953) 17-37; 159-174.
- Meer, J.K.H. van der, van de Pol, L.C. (eds.), *Van de prins geen kwaad. De dagboeken van S.P.A. van Heiden Reinestein* (Assen 2007).

- Meulen, A.J. van der, *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek* III (Amsterdam 1910).
- Mijnhardt, W.W., 'The Dutch Enlightenment: humanism, nationalism, and decline', in: M.C. Jacob, W.W. Mijnhardt (eds.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, enlightenment and revolution* (Ithaca / Londen 1992) 197-223.
- Miller, W., 'Europe and the Ottoman power before the 19th century', *English historical review* 16 (1901) 452-471.
- Montesquieu, *De l'Esprit des lois* (Parijs 1973) uitgave D. Derathé.
- Montesquieu, *Over de geest van de wetten* (Amsterdam 2006).
- Moravia, S., 'La méthode de Volney', in: H. Deneys, A. Deneys (eds.), *C.-F. Volney (1757-1820) Corpus*, revue de philosophie 11-12 (1989) 19-31.
- Moreux, R., 'La situation de la France dans le Levant à la fin du 18e siècle', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 3 (1901-1902) 137-155, 610-626.
- Müller-Dietz, H.E., *Der russische Militärarzt im achtzehnten Jahrhundert* (Berlijn 1970).
- Naff, T., 'Ottoman diplomatic relations with Europe in the eighteenth century: patterns and trends', in: T. Naff, R. Owen (eds.), *Studies in eighteenth-century islamic history* (Carbondale 1977) 88-107.
- Nanninga, J.G., *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel 1765-1826* I (Den Haag 1964).
- Nieuwenhuis, R., *De wereld heeft twee aangezichten, proza en poëzie van 1770 tot 1880* (Amsterdam 1974).
- Oordt, J. van, *De privaatrechtelijke toestand van den Nederlandschen koopman in de landen van den Islam* (Leiden 1899).
- Orhonlu, C., *Osmanlı İmparatorluğunda şebircilik ve ulaşım üzerine araştırmalar* (Studies naar de stedelijke planologie en het wegennet in het Ottomaanse Rijk) (Izmir 1984).
- Osterhammel, J., 'Reisen an die Grenzen der alten Welt. Asien im Reisebericht des 17. Und 18. Jahrhunderts', in: P.J. Brenner (ed.), *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur* (Frankfurt am Main 1989) 224-261.
- Idem, *Die Entzauberung Asiens. Europa und die asiatischen Reiche im 18. Jahrhundert* (München 1998).
- Otterspeer, W., *Groepsportret met dame II De vestiging van de macht. De Leidse universiteit 1673-1775* (Amsterdam 2002).
- Panzac, D., *La peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850* (Leuven 1985).
- Idem, *Quarantaines et lazarets. L'Europe et la peste d'Orient* (Aix-en-Provence 1986).
- Idem, *Population et santé dans l'Empire Ottoman (XVIIIe-XXe siècles)* (Istanbul 1996).
- Popkin, J.D., *News and politics in the age of revolution. Jean Luzac's Gazette de Leyde* (Ithaca / Londen 1989).
- Idem, 'Print culture in the Netherlands on the eve of the revolution', in: M.C. Jacob, W.W. Mijnhardt (eds.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, enlightenment and revolution* (Ithaca/Londen 1992) 273-291.
- Poppel, F.W.A. van, Dijk, J.P. van, 'The beginning of health statistics 1750-1870', in: P.M.M. Klep, I.H. Stamhuis (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850* (Amsterdam 2002) 241-277.

- Porter, R., *Edward Gibbon: making history* (Londen 1988).
- Idem, *Medicine in the Enlightenment* (Amsterdam 1995).
- Prud'homme van Reine, R.B., *Jan Hendrik van Kinsbergen 1735-1819 admiraal en filantroop* (Amsterdam 1990).
- Rassem, M., Stagl, J. (eds.), *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16.-18. Jahrhundert* (Paderborn 1980) 131-205.
- Reinach, M.A., 'Homère et la Question d'Orient', *Revue des idées* (1913) 149-178.
- Reve-Israël, J. van het, 'Een Hollandse arts in Rusland: Pieter van Woensel', in: B. Naarden, J.W. Bezemer (eds.), *Rusland in Nederlandse ogen. Een bundel opstellen* (Amsterdam 1986) 91-111.
- Richard, F., 'Le dictionnaire de d'Herbelot', in: F. Hitzel (ed.), *Istanbul et les langues orientales. Varia turcica XXXI* (Istanbul 1997) 79-88.
- Riemsdijk, Th. van, *De griffie van hare hoogmogenden. Bijdrage tot de kennis van het archief van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden* (Den Haag 1885).
- Rieu, G. du, *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae* (Den Haag 1875).
- Robel, G., 'Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung', in: B.I. Krasnobaev, G. Robel, H. Zeman (eds.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung* (Berlijn 1980) 9-39.
- Roider, K.A., *Austria's Eastern Question 1700-1790* (Princeton 1982).
- Rosen, G., *A history of public health* (New York 1958).
- Rosendaal, J., (ed.), *Staatsregeling voor het Bataafsche volk 1798. De eerste grondwet van Nederland* (Nijmegen 2005).
- Rutten, W., *De vreselijkste aller harpijen. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de 18e en 19e eeuw* (t Goy-Houten 1997).
- Saint-Marc Girardin, 'Les origines de la Question d'Orient', *Revue des deux mondes* (1864) 40-72.
- Salomon, R., *La politique orientale de Vergennes 1780-1784* (Parijs 1935).
- Schimpf, W., *Die Rezensenten der Göttingische Anzeigen 1760-1768* (Göttingen 1982).
- Schmidt, J. (ed.), *Per koets naar Constantinopel. De gezantschapsreis van baron van Dedem van de Gelder naar Istanbul in 1785* (Zutphen 1998).
- Idem, 'Franz von Dombay, Austrian dragoman at the Bosnian border 1792-1800', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 90 (Wenen 2000) 75-168.
- Schutte, O., *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584-1810* (Den Haag 1976).
- Selm, B. van, *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel* (Amsterdam 1992).
- Shackleton, R., 'The evolution of Montesquieu's theory of climate', *Revue internationale de philosophie* (1955) 317-329.
- Idem, *Montesquieu. A critical biography* (Oxford 1961).
- Idem, 'The Grand Tour in the eighteenth century', in: D. Gilson, M. Smith (eds.), *Robert Shackleton. Essays on Montesquieu and on the Enlightenment* (Oxford 1988) 361-373.
- Shaw, S.J., *Between old and new. The Ottoman Empire under sultan Selim III (1789-1807)* (Cambridge 1971).
- Shklar, J.N., *Montesquieu* (Oxford / New York 1987).

- Smit, H.J., *Master theses in history*, Amsterdamse historische reeks 24 (Hilversum 1992).
- Smyth, G. (ed.), *Memoirs and correspondence (official and familiar) of Sir Robert Murray Keith* (Londen 1849).
- Snel, E., 'De ontdekking van de samenleving', in: J. Holierhoek (ed.), *Montesquieu. Over de geest der wetten* (Amsterdam 1998) 7-36.
- Stagl, J., 'Vom Dialog zum Fragebogen: Miscellen zur Geschichte der Umfrage', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 31 (1979) 611-638.
- Idem, 'Die Apodemik oder "Reisekunst" als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung', in: M. Rassem, J. Stagl (eds.), *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16.-18. Jahrhundert* (Paderborn 1980).
- Idem, *A history of curiosity. The theory of travel 1550-1800* (Chur 1995).
- Stelling-Michaud, S., 'Le mythe du despotisme oriental', *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte* (1960-61) 328-346.
- [Sterne, L.], *Een sentimentele reis door Frankrijk en Italië* (Amsterdam 1991).
- Stolleis, M., *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland I Reichspublizistik und Policeywissenschaft 1600-1800* (München 1988).
- Storm van Leeuwen, J., 'Some observations on Dutch publishers bindings up to 1800', in: *Bookbindings and other bibliophily* 21 (Verona 1994).
- Swarte, J.L., 'Pieter van Woensel (1747-1808): auteur, marine-arts en geheim agent', *Marineblad* (1985) 182-192.
- Taeschner, F., *Das anatolische Wegennetz nach osmanische Quellen I* (Leipzig 1924-1926).
- Theunissen, H., A. Abelman, W. Meulenkamp (eds.), *Topkapı en turkomanie. Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600* (Amsterdam 1989).
- Theunissen, H. en W. Meulenkamp (eds.), *Basjibozok: enige aspecten van de receptie van de Turkse cultuur in Nederland* (Leeuwarden / Utrecht 1990).
- *Tirade* 29 (1957) 141-144, 163.
- Thon, N. (ed.), *St. Petersburg um 1800. Ein goldenes Zeitalter des russischen Zarenreichs* (Recklinghausen 1990).
- Übersberger, H., *Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten* (Stuttgart 1913).
- Uhlenbeck, C.C., *Verslag aangaande een onderzoek in de archieven van Rusland ten bate van de Nederlandsche geschiedenis* (Den Haag 1891).
- Unat, F.R., *Hicri tarihleri milâdî tarihe çevirme kılavuzu* (Gids voor de omzetting van de islamitische jaartelling naar de christelijke) (Ankara 1984).
- Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı tarihi. Karlofça Anlaşmasından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar IV/I* (Ottomaanse geschiedenis. Van de Vrede van Karlowitz tot het einde van de achttiende eeuw) (Ankara 1956, derde druk 1982).
- Idem, *Osmanlı devletinin ilmîye teşkilâtı* (De stand van wetgeleerden van de Ottomaanse staat) (Ankara 1965).
- Valensi, L., *Venise et la Sublime Porte. La naissance du despote* (Parijs 1987).
- Velema, W.R.E., 'Republican readings of Montesquieu: *The spirit of the laws* in the Dutch Republic', *History of political thought* 18 (1997) 43-63.

- Venturi, F., 'Despotisme oriental', in: idem, *Europe des lumières. Recherches sur le 18e siècle* (Parijs 1971) 131-142.
- Veth, C., *De politieke prent in Nederland* (Leiden 1920, herdruk Nieuwkoop 1976).
- Vijselaar, J., *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830* (Nijmegen 2001).
- Vliet, R. van, *Elie Luzac (1721-1796) Boekverkooper van de Verlichting* (Nijmegen 2005).
- *Volks-Almanak voor 't schrikkeljaar 1864* (1864).
- Vooy, A.C. de, 'De opkomst van de medische geografie in Nederland', *Geografisch tijdschrift* 4 (1951) 1-8.
- Vreede G.W., *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten 1737-1800 III* (Middelburg 1877).
- Vuyk, S., 'Pieter van Woensel op het seminarium der remonstranten te Amsterdam (1764-1766)', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 22 (1999) 166-168.
- Idem, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften van de Verlichting 1720-1780* (Amsterdam 2000).
- Idem, *De dronken Arminiaanse dominee. Over de schaduwzijde der verlichte remonstranten* (Amsterdam 2002).
- Waegemans, E., 'Pieter van Woensel: een Nederlands criticaster in Russische dienst', in: E. Waegemans, J.S.A.M. van Koningsbrugge (eds.), *Noord- en Zuid-Nederlanders in Rusland 1703-2003* (Groningen 2004) 364-392.
- Weil, F., 'Montesquieu et le despotisme', in: *Actes du congrès Montesquieu réuni à Bordeaux du 23 au 26 mai 1955 pour commémorer le deuxième centenaire de la mort de Montesquieu*, (Bordeaux 1956) 191-215.
- Wesselo, J.J., *Pieter van Woensel Amurath-Effendi, Hekim-Bachi* (Zutphen z.j.).
- West, H., 'Göttingen and Weimar: The organization of knowledge and social theory in eighteenth-century Germany', *Central European history* 11 (1978) 150-161.
- Wieshöfer, J., Conermann, S., (eds.), *Carsten Niebuhr (1733-1815) und seine Zeit* (Stuttgart 2002).
- Witthöft, H., 'Reiseanleitungen, Reisemodalitäten, Reisekosten im 18. Jahrhundert', in: B.I. Krasnobaev, G., Robel, H. Zeman (eds.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungs-forschung* (Berlijn 1980) 39-51.
- Wolff, L., *Inventing Eastern Europe. The map of civilization on the mind of the Enlightenment* (Stanford 1994).
- Wrigley, R., 'Infectious enthusiasms: influence, contagion, and the experience of Rome', in: C. Chard, H. Langdon (eds.), *Transports: travel, pleasure, and imaginative geography, 1600-1830* (1996 New Haven / Londen) 75-116.
- Yapp, 'Europe in the Turkish mirror', *Past and present* 137 (1992) 134-155
- Young, D., 'Montesquieu's view of despotism and his use of travel literature', *The review of politics* (1978) 392-405.
- Zanden, J.L. van, A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).
- Zwaag, P. van der, *Wouter van Doeveren (1730-1783)* (Assen 1970).
- Zwager, H.H., *Nederland en de Verlichting* (Bussum 1980).

Personenregister

- Ainslie, Robert (1730-1812) – 81
- Albinus, B.S. (1697-1770) – 29
- Albinus, F.B. – 30
- Amurath-Effendi, Hekim Bachi (pseudoniem Pieter van Woensel) – 53
- Anquetil-Duperron, Abraham-Hyacinte (1731-1805) – 118
- Arbuthnot, John (1667-1735) – 115
- Aristoteles (384-322) – 107, 115, 119
- Björnsthål, Jacob Jonas (1731-1779) – 121
- Boerhaave, Herman (1668-1738) – 29, 40, 74
- Bulgakov, Yakov Ivanovitsj (Russisch ambassadeur aan het Ottomaanse hof 1781-1792) – 81, 88
- Burja, Abel (1752-1816) – 32, 47
- Busbequius (1520-1591) – 10
- Busken Huet, Conrad (1826-1886) – 15, 16, 134
- Capper, James (1743-1825) – 122
- Catharina de Grote (1729-1796) – 19, 32-36, 42, 43, 47, 48, 89, 97, 98, 113, 127
- Chardin, Jean (1643-1713) – 115
- Cogan, Thomas (1736-1818) – 128
- Craven, Elizabeth (1750-1828) – 81, 112, 121
- Cullen, William (1710-1790) – 62
- Dedem tot de Gelder, F.G. baron van (ambassadeur van de Republiek aan het Ottomaanse hof 1784-1809) – 70, 71, 81
- Dimsdale, Thomas (1712-1800) – 42
- Doeveren, Wouter van (1730-1783) – 30, 43
- Fagel, François (1659-1746) – 27
- Fagel, François Benjamin (geboren 1713) – 27
- Fielding, Henry (1707-1754) – 131
- Gaubius, Hieronymus David (1705-1780) – 30, 43
- Gebhardi, L.A. (1735-1802) – 104
- Gibbon, Edward (1737-1794) – 15, 76, 125
- Gmelin, J.F. (1748-1804) – 42
- Gobis (arts) – 80, 81
- Groot, Hugo de (1583-1645) – 126
- Gustaaf III, koning van Zweden – 44
- Guys, Pierre Augustin (1721-1799) – 124
- Habesci, Elias (dragoman) – 121
- Haeften, Reinier van (1729-1800) – 50, 51, 69, 71
- Hammer-Purgstall, Joseph von (1774-1856) – 80, 111
- Heiden Reinestein, S.P.A. van (1740-1806) – 37, 46
- Heidenstam, Gerard Balthazar von (1747-1803) – 79, 84, 112
- Hemert, Paulus van (1756-1825) – 61
- Herbelot de Molainville, Barthélemy d' (1625-1695) – 123
- Herbert, Thomas von (1738-1760) – 74
- Herbert-Rathkael, Peter-Philip von (1735-1802) – 81, 88, 94, 121
- Hippocrates (460-377) – 30, 115
- Hochepped, D.J. de (1727-1796) – 68-70, 79, 81, 88
- Holtrop, Willem (1751-1835) – 130, 133
- Hoop, J.C. van der (1742-1825) – 38, 47
- Jenner, Edward (1749-1823) – 45
- Kantemir, Dimitri (1673-1723) – 110, 111
- Kinsbergen, Jan Hendrik van (1735-1819) – 34-39, 46, 48, 51, 56, 57, 62, 68, 80, 89, 95, 96
- Kluit, Adriaan (1735-1807) – 105

- Kroll, C.F. – 68, 69, 82, 83, 110
- Limborch, Frans van (1679-1765) – 28
- Lombard de Langres, Victor (1765-1830) – 59
- Luzac, Elie (1721-1796) – 117
- Luzac, Etienne (1706-1787) – 83
- Luzac, Jean (1702-1783) – 83
- Mallet du Pan, Jacques (1749-1800) – 119, 120
- Masseyk, J. (consul 1784-1810) – 85
- Meersch, Abraham Arent van der (1720-1792) – 28, 29, 130
- Meusel, Johann Georg (1743-1820) – 32, 59, 60
- Michaelis, Johann David (1717-1791) – 131-133
- Montagu, Mary Wortley (1689-1762) – 40
- Montesquieu (1689-1755) – 18, 107-111, 115-122, 128
- Mustafa III, sultan (regeerperiode 1757-1774) – 74, 80
- Niebuhr, Carsten (1733-1815) – 131, 132
- Ohsson, Ignace Muradgea d' (1740-1807) – 79, 111, 127
- Oldecop, J.H.F. – 35, 89
- Petraki (dragoman) – 112
- Peyssonel, Charles de (1727-1790) – 119, 120
- Porter, James (1710-1786) – 110, 111, 118, 122
- Potemkin, Grigori Alexandrovitsj (1739-1791) – 89, 98
- Pufendorf, Samuel (1632-1694) – 126
- Raynal, G.T. (1713-1796) – 47, 48
- Royen, A. van (1704-1779) – 29, 30
- Schimmelpenninck, R.J. (1761-1825) – 55, 56, 62
- Sowden, Benjamin Choyse (1749-1796) – 128
- Spiegel, Laurens Pieter van de (1736-1800) – 50, 51, 55
- Sterne, Laurence (1713-1768) – 128-130, 133
- Sydenham, Thomas (1624-1689) – 30
- Testa, Gasparo (1770-1847) – 70, 81, 127
- Thugut, Johan Amadeus Franz de Paula von (1736-18118) – 94
- Timoni, Emanuel (overleden 1718) – 40, 74
- Toderini, Giambattista (1728-1799) – 81, 122
- Tor, Johan Frederik – 70
- Tott, François de (1730-1793) – 118-121
- Tournefort, Joseph Piton de (1656-1708) – 11, 71
- Toze, Eobald (1715-1789) – 105, 106
- Tronchin, T. – 40
- Tsjernysjev, Z.G. (1722-1784) – 34, 35
- Tydeman, Meinard (1741-1825) – 105
- Vergennes, Charles de (1717-1787) – 118
- VerHuell, C.H. (1764-1835) – 62
- Vernet, Jacob (1698-1789) – 29
- Volney, Constantin-François (1757-1820) – 125, 132
- Wakker van Son, P. de (1758-1811) – 61
- Wesseling, Petrus (1692-1764) – 105
- Willem V, stadhouder – 37, 39, 45, 46, 51, 54-57
- Willigen, A. van der – 14
- Winter, J.H.O. de (overleden 1789) – 89
- Woensel, Elisabeth van (1758-1808) – 20, 27, 63
- Woensel, Joan van (1704-1773) – 27
- Woensel, Joan van (1740-1816) – 19, 20, 32-39, 56, 63, 68, 103
- Woensel, Justus van (geboren 1760) – 27, 37, 63, 68

Reizen en de kunst van schrijven (samenvatting)

Pieter van Woensel in het Ottomaanse Rijk, de Krim en Rusland 1784-1789

Dit proefschrift geeft een inkijk in de wereld van de achttiende-eeuwse arts Pieter van Woensel (1747-1808), aan de hand van de centrale vraag hoe Pieter van Woensel de positie van het Ottomaanse Rijk in zijn tijd waardeerde.

Van Woensel is in 1747 geboren te Haarlem. Geheel volgens de wens van zijn ouders ging hij theologie studeren aan het remonstrantse seminarium te Amsterdam, maar deze opleiding maakte hij niet af. Na twee jaar staakte hij de studie theologie, om te kiezen voor een opleiding aan de Universiteit Leiden, waar hij medicijnen studeerde. In 1770 verdedigde hij zijn proefschrift aan de universiteit, en kort hierna vertrok hij naar Sint Petersburg. Hier begon zijn carrière als arts aan het befaamde opleidingsinstituut voor adellijke cadetten en tegelijk werkte hij in het zogenaamde “Landshospitaal”, dat toen het grootste en modernste ziekenhuis ter wereld was. In Sint Petersburg voerde hij zijn eerste medische experimenten uit met het gebruik van kwik bij de behandeling van de pokken. Deze proefnemingen, in 1780 gepubliceerd onder de titel *Nouvelles expériences faites avec la petite vérole, lesquelles démontrent la vertu spécifique dans cette maladie*, werden gunstig beoordeeld door de Société Royale de Médecine te Parijs. In de jaren hierna werd deze tekst in verschillende talen vertaald. In de achttiende eeuw werden de pokken gezien als een zeer gevaarlijke ziekte, waarvan de behandeling werd uitgevoerd op basis van de zienswijze van Herman Boerhaave, wat ook voor Van Woensel opgeld deed.

In 1778 keerde Van Woensel terug naar de Republiek, waar hij zijn carrière voortzette in dienst van de marine. In een eerdere brief uit Rusland uitte hij de wens zich eveneens te ontplooien als schrijver, wat hij ook werkelijk deed. Hij publiceerde niet alleen politieke pamfletten, en een Franstalige bewerking van Raynals *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce dans les deux Indes*, maar hij schreef eveneens *De tegenwoordige staat van Rusland*, dat in 1781 verscheen. Dit boek werd vrij lauw ontvangen door Nederlandse critici, maar in Duitsland en Rusland, waar het in vertaling verscheen, werd het boek daarentegen geprezen. *De tegenwoordige staat van Rusland* was een modern boek, waarbij Van Woensel voor de opbouw uitvoerig gebruik maakte van Eobald Tozes vertaalde *Inleiding tot de algemeene en bijzondere staatkunde van Europa*, dat oorspronkelijk in 1779 verschenen was. In zijn boek presenteerde Toze de werkwijze van de *Statistik*, een vrij nieuwe manier om landen en streken te beschrijven. Toze was verbonden aan de Universiteit van Göttingen, waar aan de juridische faculteit het hulpvak *Statistik* was ontwikkeld. Het hulpvak was bedoeld om studenten inzicht te geven in een op de geschiedenis gefundeerde beschrijving van demografische, economische, politieke, militaire, sociale en culturele aspecten van landen, die werd gecombineerd met juridische vakken. *Statistik* was in de Republiek aan het einde van de achttiende eeuw geen algemeen bekend begrip, al werd het wel onderwezen aan de Universiteit van Utrecht. De regering van de Republiek had geen speciale behoefte aan *Statistik*, omdat de soevereine gewesten en de steden vrijwel alle politieke zaken zelf regelden. Na 1795 veranderde deze situatie, want onder het revolutionaire Bataafse bewind ontstond een centrale regering die wel behoefte had aan onderbouwde informatie.

Van Woensel was een aanhanger van de stadhouder, die hij voor de invasie van de Franse legers in 1795 in zijn geschriften verdedigde. Desondanks stelde hij zich pragmatisch op ten aanzien van het revolutionaire bewind, want voor hem had de nieuwe koers van de regering geen gevolgen voor zijn werk, integendeel. Voormalige aanhangers van de stadhouder konden na de omwenteling hun positie bij de marine behouden, wat ook voor Van Woensel gold. Hij ging voort met de uitgave van zijn *Lantaarn*, waarin hij tal van maatschappelijke onderwerpen behandelde. Toch werd hij geen klakkeloze volgeling van het nieuwe bewind. De *Lantaarn* bood hem de gelegenheid het nieuwe bewind te bekritisieren, wat hem in een geval bijna op vervolging kwam te staan toen hij de regels al te duidelijk overtrad. In de *Lantaarn* van 1800 had hij het satirische ‘Historie van een Trojaansch paerd’ opgenomen, waarin hij het gedrag van de revolutionaire Fransen en hun Nederlandse volgelingen belachelijk maakte. Zijn vrienden in regeringskringen behoedden hem voor vervolging door justitie en nog in het zelfde jaar werd Van Woensel aangesteld tot doctor van de marine van de Bataafse Republiek. In 1805 zou hij zelfs worden benoemd tot eerste doctor-generaal van de marine. Ondertussen ging hij voort met het publiceren van artikelen en boeken, waaronder zijn in 1804 verschenen overzichtswerk *Rusland beschouwd*.

Van Woensel was een bereisde man, die niet alleen Rusland langdurig had bezocht, maar die ook langere tijd in het Ottomaanse Rijk had verbleven. In Istanbul, waar hij meer dan een jaar zou wonen, onderzocht hij de pest, een ziekte die in Europa als nog gevaarlijker werd gezien dan de pokken. In 1786 reisde hij te paard door Anatolië naar de Krim, waar hij een aanstelling had als hoogste arts in dienst van de Russische marine en waar hij deelnam aan de oorlog tegen de Ottomanen, die in 1787 begon. Op het schiereiland zette hij zijn onderzoek naar de pest voort, wat in 1788 resulteerde in de publicatie van *Mémoire sur la peste*. In 1789 keerde hij terug naar de Republiek.

Zonder twijfel heeft Van Woensel genoten van zijn verblijf in Istanbul, daar hij zeer positief over de Ottomanen schreef in zijn *Aanteekeningen, gehouden op eene reis door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland, in de jaaren 1784-1789*. Net voor hij vanuit Marseille naar Izmir voer, kreeg hij een cadeau, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, geschreven door François baron de Tott. Volgens Tott was het Ottomaanse Rijk een typische despotische staat, die geen wetgeving kende en evenmin het privé-bezit respecteerde. Het land werd geregeerd door een vorst, de sultan, die geheel naar eigen inzicht kon doen en laten wat hij wilde. Volgens Tott leefden de onderdanen van de sultan dan ook in een staat van natuurlijke slavernij. Van Woensel zag hiervan op zijn reis geen enkel bewijs. Hij bezocht het rijk in een periode die werd gekenmerkt door de interesse van hoge ambtenaren voor allerlei ontwikkelingen in Europa. De voornaamste reden hiervoor was de annexatie van de Krim door Rusland in 1783. Om het vernederende verlies van moslims gebied ongedaan te maken wilde de Ottomaanse regering het leger versterken en daartoe zocht men steun bij Europese landen. De Franse regering stuurde daarop militaire adviseurs, onder wie Tott. In deze tijd bezochten hoge

Ottomaanse ambtenaren geregeld de Franken, zoals de in het Ottomaanse Rijk wonende Europeanen werden genoemd. Dit maakte dat Van Woensel zonder problemen uiteenlopende mensen kon ontmoeten. De reis door het Ottomaanse Rijk was mede vanwege het gunstige tijdstip van zijn bezoek vrij gemakkelijk te regelen, al bleef het reizen in de buitengebieden een hachelijke onderneming.

Na zijn terugkeer in de Republiek beschreef Van Woensel het Ottomaanse Rijk als een staat die werd bestuurd op basis van de islamitische wet, met een regering die privé-bezit respecteerde en een sultan die in het geheel geen absolutistische vorst was. Omdat de koran, zoals Van Woensel stelde, de enige bron was van de islamitische wetgeving, en de islamitische wetgeleerden deze in de moskeeën predikten, konden zij de sultan in zijn macht beperken, omdat hij bij de troonsbestijging trouw aan de wet had gezworen. Het Ottomaanse Rijk kon daarom geen despotische staat zijn, maar wel een theocratie, zoals hij schreef in zijn *Aanteekeningen*.

Tott had in Istanbul een goede opleiding genoten in de Ottomaanse taal, waarna hij langdurig had gewerkt als Frans consul in de Krim en daarna als militair adviseur voor het Ottomaanse leger. Ook al was Van Woensel een ervaren reiziger, met Totts kennis kon hij zich niet meten. In *Aanteekeningen* maakte hij daarom gebruik van specialisten om de beweringen van Tott te weerleggen. Een van de belangrijkste daarvan was de Fransman Charles de Peyssonel, een voormalige consul in Franse dienst in verschillende delen van het Ottomaanse Rijk. Peyssonel had na de verschijning van *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* Totts boek hard aangevallen. In *Aanteekeningen* viel Van Woensel eveneens de stellingen aan over het oosters despotisme die Montesquieu had opgetekend in *De l'esprit des lois*, een boek dat in brede kring werd bewonderd. De vele misvattingen over het Ottomaanse landsbestuur die Van Woensel bij Tott had ontdekt, gingen volgens hem terug op de stellingen van Montesquieu.

Van Woensel was pessimistisch over de toekomst van het Ottomaanse Rijk, dat volgens hem niet lang meer zou bestaan. Het land verwaarloosde de defensie en de regering interesseerde zich niet voor belangrijke ontwikkelingen in de buurstaten, zoals Rusland. Dit land werd snel sterker en groeide uit tot de belangrijkste regionale macht, terwijl de Ottomaanse staat aan kracht inboette, omdat deze zich niet interesseerde voor het stimuleren van wetenschappelijk onderzoek en de praktische toepassingen ervan. Van Woensel had geen waardering voor de Ottomaanse houding van *laissez faire*, in het bijzonder vanwege zijn ervaringen in de Krim. Hij schreef in *Aanteekeningen* dat de inheemse Tataarse bevolking na de Russische annexatie geleidelijk werd verdreven en dat hun cultuur en infrastructuur door de invallers systematisch werd verwoest. Volgens de arts was juist Rusland een despotisch geregeerd land, dat zich uitermate agressief gedroeg, en niet het Ottomaanse Rijk.

Net als in *De tegenwoordige staat van Rusland* gebruikte Van Woensel bij de beschrijving van het Ottomaanse Rijk in *Aanteekeningen* de methode die de *Statistik* voorschreef. Hij ging alleen een stapje verder. Tegen het einde van de achttiende eeuw begonnen schrijvers te experimenteren met hun teksten als gevolg van ontwikkelingen in de reisliteratuur, die in populariteit terugliep vanwege de encyclopedische aanpak die schrijvers, critici en uitgevers bij voorkeur hanteerden. Deze werkwijze was terug te voeren op de verdere ontwikkeling in de *Statistik*, in het bijzonder op het toenemende gebruik van steeds meer verfijnde vragenlijsten. Het dwingend voorgeschreven gebruik van deze lijsten leidde ertoe dat reisliteratuur en landbeschrijvingen in hun aanpak sterk op elkaar gingen lijken, waardoor het publiek zich ervan afkeerde. Van Woensel probeerde hier aan te ontsnappen door in *Aanteekeningen* een vrijere, literaire aanpak te gebruiken. Hoewel hij zich kon beroepen op voorgangers als Laurence Sterne (1713-1768), Henry Fielding (1707-1754) en Carsten Niebuhr (1733-1815), wilden critici zijn aanpak niet zien als een innovatie. Van Woensel beschreef in *Aanteekeningen* impliciet het begin van de Oosterse Kwestie, maar zijn stem werd praktisch niet gehoord, want de verkoop van zijn boek schijnt geen succes te zijn geweest. Daarom bleef *Aanteekeningen* een uniek achttiende-eeuws experiment op het kruispunt van de streng wetenschappelijke en de persoonlijk getinte landbeschrijvingen.

Travelling and the Art of Writing (summary)

Pieter van Woensel in the Ottoman Empire, The Crimea and Russia 1784-1789

This thesis, entitled *Travelling and the Art of Writing. Pieter van Woensel in the Ottoman Empire, The Crimea and Russia 1784-1789*, provides an insight into the world of the eighteenth-century physician Pieter van Woensel (1747-1808) and his dealings with the Ottoman Empire. As it would be impossible to cover the full scope of his life, his thinking processes and his numerous writings in a comparatively limited space, the main focus of the research is the position of the Ottoman Empire at the end of the eighteenth century, as seen through the eyes of Van Woensel.

Van Woensel was born in Haarlem, a town in the province of Holland, in 1747. His parents wanted him to study theology, but he did not finish his education. After two years he suddenly stopped his studies at the seminary, and for reasons unknown to us he began to study medicine at the University of Leiden. In 1770 he defended his thesis, and shortly after he went to Saint Petersburg, where he began his career as a physician in the renowned Institute for Noble Cadets and the National Hospital, the biggest and most modern hospital in the world. In the Institute for Noble Cadets Van Woensel conducted his first medical experiments in the use of mercury for the treatment of smallpox. These experiments, published in 1780 as *Nouvelles expériences faites avec la petite vérole, lesquelles démontrent la vertu spécifique dans cette maladie*, were well received by the Parisian Société Royale de Médecine, and in the following years this treatise was translated into several languages. In those days smallpox was a formidable disease, and its treatment was still based on the guidelines laid down by Herman Boerhaave, as was the case with Van Woensel's approach.

In 1778 Van Woensel returned to the Netherlands, where he started a career as a naval physician. In a letter to his brother, which he wrote while still in Russia, he expressed a desire to also pursue a career as a writer, which he did. Not only did he publish several political treatises, and an adaptation of Raynal's *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce dans les deux Indes*, he also wrote *The Contemporary State of Russia*. The book was not very well received by Dutch reviewers, but it was quite well spoken of in Russia and in Germany, where it appeared in a French and a German translation. The book was very modern in its outline and its use of sources, most of them of German origin. The most important of these sources was the Dutch translation of E. Toze's *Einleitung zur allgemeinen und besonderen europäischen Staatskunde*, which originally appeared in 1779. In this book Toze presented a full outline of a rather new way of describing (foreign) countries, the so-called *Statistik*, and Van Woensel used it extensively. The Faculty of Law of the University of Göttingen advocated the use of *Statistik*, and taught it in order to give students a better understanding of the demographic, economic, political, military, social and cultural aspects of all known countries. This knowledge was combined with the teaching of law. As the central government did not use it at all, the use of *Statistik* was not common practice in the Netherlands, although it was taught at the University of Utrecht. The Netherlands were at that time a federal republic, with a surprisingly small body of civil servants who had little power. Only in the period after 1795, when the French armies invaded the country and

established a centralized, revolutionary government, did the demand for *Statistik* arise for the central government.

Van Woensel was considered to be one of the supporters of the stadtholder and wrote much in his praise before the invasion of the French armies. Nevertheless he took a pragmatic approach to the restyled revolutionary government. In a way the arrival of the French meant a new career opportunity for him, since experienced men who were known to be former supporters of the stadtholder kept their positions in the Dutch navy, which is also what happened in his case. Van Woensel continued to publish his periodical, de *Lantaarn* (*Lantern*) - which resembled an almanac - in which he covered a wide range of topics. He did not become a full supporter of the new regime, however. De *Lantaarn* provided him with an opportunity to criticize the new government, but on one occasion, in 1800, when he published an edition of the *Lantaarn* containing the essay 'The Entry of the Trojan Horse', he went too far. In this satirical essay he characterized the behaviour of the revolutionary French after their arrival as a form of theft and ridiculed their Dutch followers, who had advocated the French entry into the country. As he was well connected, he escaped prison, but nevertheless this *Lantaarn* was forbidden by law. Despite this, in 1800 Van Woensel was appointed naval physician in the navy of the Batavian Republic, and eventually, in 1805, he became the first physician-general of the navy. In the meantime he wrote several essays and books, among others *Russia Considered*, his second book on Russia, where he had stayed in 1796-1797.

Van Woensel travelled extensively during his lifetime. Not only did he visit Russia for a long period, he also stayed in the Ottoman Empire. In 1784, when the Peace of Paris was concluded between France, the Republic of the United Provinces and Great Britain, he went to Marseille from where he was able to sail to Izmir. He arrived in this city at the beginning of 1785 carrying a letter of introduction to the consul and after a short stay he continued the voyage to Istanbul, the capital. He stayed there for over a year, during which time he conducted a study of the bubonic plague, a disease that was even more dreaded in Europe than the smallpox he had studied before. In May 1786 he continued his travels on horseback through Anatolia towards the Crimea, where he arrived a few months later. On the peninsula he continued his studies on the bubonic plague in his capacity of physician-general in the navy of her Imperial Majesty, Catherine II. He participated in the Turkish-Russian war, which started in August 1787. In 1788, at the end of his stay, he published his research paper *Mémoire sur la peste* in Saint Petersburg. In 1789 he decided to leave the Russian navy and returned to the Netherlands.

Van Woensel undoubtedly enjoyed his stay in the Ottoman capital, as he wrote very favourably of the Ottomans, or as he often called them, the Turks, in his travelogue *Aanteekeningen, gehouden op eene reizge door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland, in de jaaren 1784-1789*. (Notes made on a journey through Turkey, Anatolia, the Crimea and Russia in the years 1784-1789). Just before he sailed from Marseille to Izmir, Van Woensel received a present: *Mémoire sur les Turcs et*

les Tartares, written by François baron de Tott. In this book the Ottoman empire was described as an oriental despotic state pur sang, which lacked legislation, a fundamental respect for private property and which was ruled by an absolute sovereign, the sultan, who ruled the country according to his whims. According to Tott the subjects of the sultan lived in a state of miserable slavery. The writings of Tott and the experience of Van Woensel did not correspond, because the latter saw quite the opposite. Van Woensel arrived in Istanbul at a very favourable time, just when the Ottoman higher officials were opening up towards the European states and its representatives. The principal reason for this was the recent annexation by the Russians of the Crimea, which had been an Ottoman satellite state since the fifteenth century, after a prolonged struggle of power for the peninsula, which had taken place in 1783. The Ottomans had suffered a major defeat in the Turkish-Russian war, which lasted from 1768-1774 and which ended with the peace treaty of Küçük Kaynarca in 1774. As a result of this treaty the Crimea became an independent country. After this humiliation the Ottomans wanted to rebuild their army, in order to win back the Crimea, and for this reason they received assistance from European powers, mainly from the French. During this period the higher officials quite frequently received and visited the so-called Franks, who were Europeans living in Istanbul. Van Woensel profited from this situation, and could easily meet all kinds of different people, including Ottoman officials. Although hazardous as always, travelling in the Ottoman Empire was consequently comparatively easy for him.

After he returned home Van Woensel described an Ottoman Empire which was ruled by law, in which the government respected private property and where the powers of the sultan were limited by the scholars, who were specialists in Islamic law. Since the Koran, according to Van Woensel, was the one and only source of Islamic law, the priests, who preached this divine law in the mosques, could prevent the sultan from becoming an absolute monarch because he had pledged allegiance to Islamic law when he ascended the throne. Therefore the Ottoman Empire could not be a despotically ruled state. In his *Aanteekeningen* Van Woensel considered it a theocracy.

Tott had a very different background to Van Woensel. He was well versed in the Ottoman language and he had served extensively in the diplomatic and military service of France in the Crimea, and in several parts of the Ottoman Empire. Van Woensel's limited experience was no match for Tott's. Therefore Van Woensel consulted specialists for his book, such as the Frenchman Charles de Peyssonel, who had been a consul in various regions of the Ottoman Empire and the Crimea, and who had attacked Tott's views shortly after their publication. In his polemic Van Woensel also attacked Montesquieu's *De l'esprit des lois*, a book which was widely read and generally admired for its genius. *De l'esprit des lois* was the source of many fallacies concerning the Ottoman Empire and had been used heavily by Tott. Although Van Woensel refuted the ideas of Montesquieu and Tott, he was pessimistic about the future of the Ottoman Empire. In his view it was doomed

to cease to exist, since its rulers neglected the defence system of the country and were unaware of the fundamental developments in neighbouring countries such as Russia. This country was quickly growing stronger and became a major power in the region, whereas the Ottomans grew weaker, because they were not well disposed towards scientific research and its practical applications. In many areas the Ottomans just continued as they always had. Van Woensel was not content about this idea of Ottoman *laissez faire*, especially after what he had seen in the Crimea. After the Russian annexation of the peninsula in 1783, he describes how the indigenous people, the Tatars, were gradually driven out, and their culture and infrastructure systematically destroyed by the invaders. According to Van Woensel if there was a despotically ruled and aggressive country in this region, it had to be Russia and certainly not the Ottoman Empire.

Just as he had done in *The Contemporary State of Russia*, Van Woensel used for his description of the Ottoman Empire in *Aanteekeningen* the method prescribed by *Statistik*, only he went a little further than he had done before. At the end of the eighteenth century writers were experimenting with the way in which they presented their text, as a consequence of developments in the market of travel literature. In short this kind of literature had become less popular because of the encyclopaedic way scientists, critics and publishers thought that descriptions of travels and countries alike ought to be presented. This was caused by developments within the field of *Statistik*, which had grown to a state of near perfection. Increasingly extensive so-called questionnaires were developed for travellers, which resulted in thicker and thicker books appearing on the market. Due to the use of these questionnaires, travelogues and descriptions of countries resembled each other very strongly in their approach and people began to grow weary of them. Van Woensel tried to avoid this trap by way of introducing literary elements in his presentation of the Ottoman Empire: his *Aanteekeningen* was actually quite witty. Although he used Laurence Sterne (1713-1768), Henry Fielding (1707-1754) and the famous Carsten Niebuhr (1733-1815) as examples, the critics refused to accept his book as an innovation at the crossroads of *Statistik* and travelogue. In relatively few words Van Woensel had described the beginning of the Oriental Question, but it seems that his voice went practically unheard, as the sales of *Aanteekeningen* do not appear to have been very high. Therefore this book has remained nothing more than an interesting and unique experiment in the field of Dutch literature.

Curriculum Vitae

René Bakker is in 1959 geboren in Zwijndrecht, waar hij in 1978 aan het Develsteincollege zijn V.W.O.-diploma behaalde, waarna hij twee jaar naar het buitenland vertrok en een jaar geschiedenis studeerde aan de VU in Amsterdam. In de periode 1981-1988 studeerde hij geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Daarna was hij tot halverwege 1991 op projectbasis aan deze universiteit verbonden en publiceerde hij onder meer 'De rol van de Nederlandse mediatie bij het congres van Sistova (1790-1791)', in: A.H. de Groot, *Het Midden-Oosten en Nederland in historisch perspectief* (Muiderberg 1989), *Op de rand van Europa. Geografie van Turkije* en *Geschiedenis van de modernisering in Turkije*. Van 1991 tot 2001 werkte hij op freelance-basis aan tal van projecten en verschenen verschillende publicaties van zijn hand, waaronder een vertaling van Bernard Lewis' *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, getiteld *Istanbul en de wereld van het Ottomaanse Rijk* (Amsterdam 1992, tweede druk 2007) en een hoofdstuk over immigratiegeschiedenis in de lesmethode *Vragen aan de geschiedenis* (Groningen 1996). In 1997 verscheen *Geschiedenis van Turkije*, een boek dat in 2008 zijn derde druk ingaat en waarvan hij zeven van de tien hoofdstukken verzorgde. Vanaf 2001 werkt hij aan de Politieacademie, waar hij als docent-onderzoeker is aangesteld. Zijn huidige onderzoek aldaar gaat over een specifieke vorm van criminele samenwerkingsverbanden in Turkije. Dit proefschrift is door hem geschreven als buiten-promovendus.

